

Befolkningsutveckling och arbetskraftförsörjning

UTVECKLINGSLINJER I SVENSK EKONOMI

*Undersökningar utförda inom Industriens Utredningsinstitut
under ledning av Jonas Nordenson*

BEFOLKNINGSUTVECKLING
OCH ARBETSKRAFTSFÖRSÖRJNING

AV

ERIK HÖÖK

With an English Summary

STOCKHOLM 1952

I serien "Utvecklingslinjer i svensk ekonomi"
utkommer under hösten 1952:

*Svenskt distributionsväsende, några drag i dess
uppbyggnad och utveckling*

*Svenskt transportväsende, några drag i dess upp-
byggnad och utveckling*

Inkomstfördelningen i Sverige

Innehåll

	Sid.
Förord	IX
Kap. I. Det svenska arbetskraftsproblemet	1
Kap. II. Den allmänna befolkningsutvecklingen	21
Befolkningsutvecklingen under 1930- och 40-	
talen	21
Den framtida befolkningsutvecklingen	25
Kap. III. Omflyttningen mellan olika näringsgrenar	32
Kap. IV. Arbetskraften inom jordbruket	44
Sysselsättningen inom jordbruket under senare	
årtionden	44
Jordbrukets arbetskraftsförhållanden 1949	50
Den framtida avflyttningen från jordbruket ..	65
Kap. V. Arbetskraften i näringar utom jordbruket	93
Det totala arbetsutbudets storlek	93
De yrkesverksammas "effektiva" arbetsinsats ..	111
Arbetskraftsbalansen inom "stadsnäringarna"	
under 1930- och 40-talen	123
Några synpunkter på den framtida arbetskrafts-	
balansen inom "stadsnäringarna"	139
Framtida demografiska förändringar av betydelse för kon-	
sumtionsutvecklingen	159
Bilaga. Uppskattning av giftermåls- och utflyttningsintensi-	
teten hos jordbruksbefolkningen	176
Summary	181
List of tables and diagrams	188

Table of Contents

	Pag.
Preface	IX
Chapter I. Swedish manpower problems	1
Chapter II. General population trends	21
Population trends during the 1930's and 1940's	21
Future population trends	25
Chapter III. Redistribution of population between economic sectors	32
Chapter IV. Manpower in agriculture	44
Employment in agriculture during recent decades	44
Agricultural manpower in 1949	50
Future migration from agriculture	65
Chapter V. Manpower in the non-agricultural sectors of the economy	93
Total supply of labor	93
Effective input of work	111
Labor force trends during the 1930's and 1940's	123
Some factors affecting the future distribution of manpower between the manufacturing and service sectors	139
Future demographic changes of significance in the develop- ment of consumption demand	159
Appendix: Estimates of marriage frequency and of migration in the agricultural population	176
Summary	181
List of tables and diagrams	188

Förord

Inom Industriens Utredningsinstitut har alltsedan dess tillkomst utrednings- och forskningsverksamheten i betydande utsträckning varit inriktad på vad man brukar kalla ekonomiska strukturproblem. Som exempel kan nämnas de försök som gjorts att kartlägga och analysera produktions-, distributions- och marknadsstrukturen inom några svenska industrigrenar.¹ En undersökning av företagsbildningen i Sverige under mellankrigstiden och dess samband med den tekniska utvecklingen berör också väsentliga industriella strukturproblem.² En utredning med försök till prognoser av arbetskraftstillgången för olika näringsgrenar i Sverige syftade att diskutera sannolika betydelsefulla förändringar i förutsättningarna för den fortsatta industrialiseringen och kommersialiseringen av vårt land.³

Sedan några år har inom institutet pågått en serie undersökningar, vilka anknyter till denna arbetsinriktning. Samtidigt utgår de emellertid, ehuru berörande skilda områden, i högre grad än tidigare strukturutredningar från gemensamma eller åtminstone mycket likartade frågeställningar. De har sålunda det gemensamma syftet att analysera och diskutera långsiktiga utvecklingstendenser och problem inom den svenska samhällsekonomin under det närmaste decenniet. Uttrycket "långsiktiga utvecklingstendenser" kräver några ord till kommentar.

Så länge intresset inriktas på ekonomiska förändringar på kort

¹ *F. Kristensson*: Studier i svenska textila industriers struktur. Sthm 1946; *R. Elinder*: Studier i den svenska skoindustriens struktur. Sthm 1948.

² *E. Dahmén*: Svensk industriell företagungsverksamhet. Sthm 1950.

³ *G. Ahlberg* — *I. Svernilson*: Sveriges arbetskraft och den industriella utvecklingen. Sthm 1946.

sikt, från månad till månad, från ett år till ett annat, är det i första hand de konjunkturrella fluktuationerna i priser, inkomster, sysselsättning, produktion, export, import osv. som drar till sig uppmärksamheten. Betraktas åter längre perioder, t. ex. 5 à 10 år, framträder andra och ofta mera varaktiga förändringar i det ekonomiska livet med ökad tydlighet och tenderar att dominera utvecklingsbilden. I första hand blir uppmärksamheten inriktad på de fortgående förändringarna i de grundläggande förutsättningarna för den ekonomiska verksamheten och de sätt, på vilka detta verkar omvandlande på samhällsekonomin. Härmed avses i korthet förändringar i tillgången på resurser av olika slag; förändrade tekniska, organisatoriska och sociala förutsättningar för resursernas utnyttjande; förändringar i omfattningen och arten av de anspråk, som ställs på resurserna, i sin tur framkallade av förändringar av teknisk, social, psykologisk och politisk natur. (När man studerar endast en sektor av samhällsekonomin tillkommer också förändringar av ekonomisk karaktär inom andra områden.) Förändringar av detta slag skulle kunna betecknas som förändringar i miljön för den ekonomiska verksamheten eller som förändringar i dess grundstruktur. Eftersom "miljöförhållandena" erfarenhetsmässigt förändras relativt långsamt, åtminstone gör sig deras inflytande ofta gällande först efter hand, blir sambandet med det längre perspektivet uppenbart. Om man gör avgränsningen mellan ekonomisk kortsikts- och långsiktsanalys efter dessa linjer blir skillnaden i tidsperspektivet icke det väsentliga utan den ligger i valet av de sidor av det ekonomiska skeendet, som belyses. En följd härav är, att möjligheterna att göra prognoser för utvecklingen på längre sikt icke i och för sig behöver ställa sig ogynnsammare än för kortsiktsprognoserna.

Under senare år har de mest aktuella samhällsekonomiska problemen visserligen i första hand varit de, som sammanhänger med den kortsiktiga marknadsjämvikten. Ett ökat intresse har emellertid från olika håll visats för att söka förlänga perspektivet på

den ekonomiska utvecklingen. Motiven härför är icke svåra att finna. Om utvecklingsbetingelserna på längre sikt kan överblickas, kan förbättrade möjligheter ofta skapas för att i tid anpassa samhällsekonomin och dess olika delar till förändrade förutsättningar i framtiden och därigenom åstadkomma ett jämnare och sannolikt snabbare framåtskridande. Med samma utgångspunkter har man också blivit alltmer medveten om riskerna för att ett alltför kort perspektiv på den ekonomiska utvecklingen kan medföra, att man löser dagens balans- och jämviktsproblem genom att skapa morgondagens.

Överväganden av detta slag har bildat den allmänna bakgrunden till institutets forskningsprogram med inriktning på de aktuella långsiktiga utvecklingslinjerna i svensk ekonomi. I korthet har avsikten varit att genom studier av skilda områden *å ena sidan* söka få en överblick över omfattningen och arten av de olika behov, som på längre sikt kan väntas bli aktualiserade i vårt land under antagande om fortsatt ekonomiskt framåtskridande under fredliga förhållanden. Mot denna "behovsinventering" ställs *å andra sidan* en analys av storleken och sammansättningen av tillgängliga resurser, av tendenserna beträffande deras fördelning på olika produktionsgrenar liksom beträffande de tekniska och organisatoriska metoderna för att utnyttja dem inom de olika områdena.

I sin ursprungliga uppläggning låg tyngdpunkten i detta forskningsprogram på att erhålla en total överblick av de långsiktiga utvecklingsbetingelserna för den svenska samhällsekonomin under det närmaste decenniet. Under arbetets gång har institutet emellertid funnit, att de utredningsresurser som står till förfogande ej tillåter att samhällsekonomiens alla områden samtidigt underkastats en tillräckligt ingående analys. Utredningsverksamheten har därför i stället lagts upp som en serie fristående undersökningar, vilka publiceras under den gemensamma beteckningen: "Utvecklingslinjer i svensk ekonomi".

Följande delar befinner sig under tryckning när detta skrives

(augusti 1952): "Befolkningsutveckling och arbetskraftsförsörjning", "Svenskt distributionsväsende", "Svenskt transportväsende" och "Inkomstfördelningen i Sverige". Ytterligare är under arbete undersökningar rörande den privata konsumtionen, kapitalbildningen och jordbruksproduktionen.

Vid valet av de områden och problem, som i första hand tagits upp till behandling, har institutet letts av den mer speciella målsättningen att söka kartlägga förutsättningarna och miljön för den industriella utvecklingen i Sverige på längre sikt. Mot den bakgrunden bör det måhända eljest något överraskande förhållandet ses, att de första undersökningarna i institutets serie "Utvecklingslinjer i svensk ekonomi" till övervägande del behandlar områden, vilka sträcker sig utanför industriens ramar.

Ehuru de enskilda publikationerna i serien kan läsas oberoende av varandra och i vilken ordning som helst, underlättas förståelsen av dem, om de gemensamma dragen med hänsyn till uppläggning och inriktning hålles i minnet. Till en början utgår samtliga utredningar från den aktuella situationen i Sverige. Ett betydande utrymme, i vissa fall det övervägande, ges därför i dem åt en kartläggning och analys av de i utgångsläget rådande förhållandena liksom av den utveckling, som lett fram till dem. Härpå bygger sedan försöken att konkretisera tendenserna för den framtida utvecklingen under det närmaste decenniet. Därvid har särskild vikt lagts vid att söka analysera vad diskuterade utvecklingslinjer på respektive områden kan väntas innebära å ena sidan i fråga om anspråk på arbetskraftsresurser och kapitalbildningsmöjligheter och å den andra i fråga om tillgång på dessa resurser för olika ändamål.

Vid en sådan uppläggning bör det bli möjligt att sammanfoga resultaten från utredningar på olika delområden till en totalbild av utvecklingstendenserna i samhällsekonomin och att bedöma i vilken mån utvecklingstendenserna på olika områden är sinsemellan förenliga. Det är exempelvis uppenbart att, om en viss kombination av utvecklingsalternativ skulle innebära att de där-

med förknippade samlade anspråken på arbetskraft överstiger den sannolika totala tillgången, den icke kan realiseras på alla punkter. Samma slutsats måste dragas, om behoven av ökat realkapital överstiger det sannolikt tillgängliga investeringsutrymmet under den behandlade perioden. Önskvärt hade även varit att sammanställa återverkningarna på betalningsbalansen i olika utvecklingsalternativ. Men värdet härav blir praktiskt sett sannolikt mycket begränsat, eftersom betalningsbalansens utveckling i särskilt hög grad påverkas av svårgripbara och snabbt skiftande internationella marknadsförhållanden. Om därför huvudvikten måste läggas på arbetskrafts- och kapitalbalanserna, får detta ej leda till att man förlorar ur sikte den ofta avgörande betydelse som jämvikten i de ekonomiska relationerna med utlandet har såväl för den inhemska kapitalbildningen som för utnyttjandet av arbetskraftsresurserna.

Det bör nu framhållas, att även om en sammanställning av framtidsbedömningar från olika områden leder till slutsatser om "bristande jämvikt" i arbetskrafts- eller kapitalbalanserna detta icke innebär att de saknar praktiskt intresse. De kan alltjämt ge en i stort sett riktig bild av förefintliga långsiktstendenser, vilka emellertid måste brytas någon gång under den behandlade perioden på en eller flera punkter. Ett underlag erhålles för att peka på sannolika framtida utvecklingsproblem, på möjliga spänningar av olika slag inom ekonomin. En viss uppfattning kan också erhållas om den takt, i vilken olika utvecklingslinjer inom konsumtion och produktion kan realiseras.

Av det anförda torde framgå, att diskussionerna av olika framtidsperspektiv icke bör uppfattas som försök till prognoser i egentlig mening. Deras huvudsyfte är att draga uppmärksamheten till betydelsefulla utvecklingstendenser, -möjligheter och -problem. De utgör samtidigt ett försök att ange några metoder och vägar, på vilka man kan komma något närmare en konkret behandling av utvecklingen på längre sikt. Det är mot bakgrunden av dylika syften som försöken att skissera den framtida ekono-

miska strukturen på olika områden skall ses, ty därigenom kommer utvecklingstendensernas konkreta innebörd i klarare belysning. Men det bör också starkt betonas att försök till en precisering av den framtida situationen inom ett begränsat område av samhällsekonomin måste bygga på relativt godtyckliga antaganden om utvecklingen på ej behandlade områden liksom om den ekonomiska utvecklingen i stort. Bland annat måste vissa antaganden göras om konjunkturutvecklingen. För de ifrågavarande utredningarna har som allmänt konjunkturantagande valts i stort sett stabila konjunkturer med hög och jämn sysselsättning. Mer speciellt innebär detta bland annat att hänsyn i regel ej tagits till andra prisförskjutningar än sådana, som framstår som sannolika resultat av de studerade långsiktstendenserna.

Ytterligare bör framhållas, att man i de flesta fall har ett mycket bristfälligt material som underlag för mer specificerade hypoteser om olika slags samband, även om i vissa fall studier av statistiskt kartlagda förhållanden i andra länder kunnat bredda underlaget. Dessa omständigheter medför att undersökningarna i vissa delar får svagt stöd i tidigare erfarenhet. Mot bakgrunden av dessa reservationer vill institutet få undersökningarna betraktade som inlägg i en diskussion om förutsättningarna för den fortsatta ekonomiska utvecklingen i vårt land. Det är också institutets förhoppning att de skall anses utgöra värdefulla bidrag till en ökad kunskap om den nuvarande svenska samhällsekonomiens uppbyggnad.

*

Föreliggande undersökning utgör en studie av den sannolika framtida arbetskraftstillgången inom det svenska näringslivet och dess fördelning på olika näringsgrenar. Därtill är fogat ett kapitel rörande några sidor av befolkningsutvecklingens inflytande på konsumtionens framtida utveckling och inriktning.

Förutom att undersökningen ingår i institutets serie "Utvecklingslinjer i svensk ekonomi", kan den även betraktas som en

fortsättning och aktualisering av institutets tidigare arbete "Sveriges arbetskraft och den industriella utvecklingen" på grundval av nytt statistiskt material. Såväl med avseende på frågeställningar som metoder uppvisar de båda undersökningarna stora likheter.

Utredningen har utförts av sekreteraren vid institutet pol. mag. Erik Höök. Utredningsmannen har under arbetets gång fått värdefull hjälp från olika statliga verk och organ, bland vilka särskilt må nämnas Kungl. Statistiska Centralbyrån, Kungl. Arbetsmarknadsstyrelsen samt ett flertal länsarbetsnämnder. Kapitlet rörande arbetskraften inom jordbruket grundar sig delvis på material som insamlats med hjälp av Riksförbundet Landsbygdens Folk. Bland enskilda personer utanför institutet, vilka ställt sig till förfogande för diskussion av utredningens frågeställningar, läsning av manuskript o. d. vill institutet särskilt rikta sitt tack till fil. lic. Gösta Ahlberg, sekreterare Curt Canarp, fil. lic. Rudolf Meidner och agronom Clas-Erik Odhner.

Stockholm i augusti 1952.

Jonas Nordenson

KAPITEL I

Det svenska arbetskraftsproblemet

När man i dagens Sverige talar om arbetskraftsproblem går tankarna närmast till den under senare år på nästan alla områden rådande arbetskraftsbristen. Såsom kanske aldrig tidigare har arbetskraften under denna tid framstått som den begränsande faktorn för en produktionsökning. Men arbetskrafts- och sysselsättningsproblem har under alla tider varit aktuella. Arten och omfattningen av dessa har emellertid från tid till annan företett starka skiftningar allt efter de växlande konjunktursituationerna och efter de strukturförändringar näringslivet undergått. Därigenom har även arbetskraftens roll och betydelse i det ekonomiska och sociala utvecklingsförloppet kommit att under skilda perioder bedömas väsentligt olika. I tider då arbetskraften varit en utpräglad knapp produktionsfaktor har sålunda dess rent ekonomiska roll framstått särskilt klar, medan huvudsakligen sociala synpunkter kommit att anläggas på arbetskraftsfrågorna i och med att svårigheter att bereda arbetskraften en tillfredsställande sysselsättning givit sig till känna. Under större delen av industrialiseringsskedet i vårt land har arbetskraftsproblemen främst angripits utifrån denna senare synpunkt, vilket återspeglar det förhållandet att en brist på arbetskraft endast under kortare perioder varit rådande, medan däremot överskott av arbetskraft varit ganska vanligt förekommande.

Den mycket omfattande emigration, som ägde rum under senare delen av 1800-talet och i början av 1900-talet, var ett uttryck för att tillgången på lönande arbetstillfällen icke växte lika snabbt som tillgången på arbetskraft. Inom huvudnäringen, jordbruket, rådde stora svårigheter att bereda den redan befintliga arbets-

kraften en tillräckligt god bärgning, och anspråken från den framträngande industrien växte alltför långsamt. På ett tidigare stadium, 1870- och 80-talen, var industrien en så liten sektor (relativt) att även en snabb expansion, som ju faktiskt ägde rum, ej kunde absorbera tillväxten av den totala befolkningen. Den industriella utvecklingen begränsades framför allt av knapphet på kapital och kanske också av den begränsade hemmamarknaden. Men därtill kom nog även att vissa förhållanden på arbetsmarknaden försvårade en expansion på bredare basis. Sålunda torde, trots att tillgången på arbetskraft i stort sett var riklig, en knapphet på vissa typer av arbetskraft — tekniskt utbildade företagsledare, ingenjörer och yrkesskickliga arbetare — ha gjort sig gällande. Den i förhållande till många andra länder sent inträdda industrialiseringen kom klart att belysas genom de av emigranterna förmedlade erfarenheterna från länder — främst då Amerika — där näringslivet undergått en tidig och snabb utveckling. Därigenom skapades en föreställning att Sverige var ett efterblivet och fattigt land, där de naturliga förutsättningarna saknades för en ekonomisk expansion, som kunde leda både till en sysselsättningsökning och till en förbättrad genomsnittlig försörjning.

Förflyttar man sig fram till tiden efter första världskriget var situationen i viktiga avseenden förändrad. Krigstidens speciella förhållanden hade medfört starka rubbningar i landets ekonomi, vars återverkningar länge gjorde sig kännbara, och inom det politiska och sociala livet hade för den kommande ekonomiska utvecklingen betydelsefulla förskjutningar ägt rum. Arbetskrafts- och sysselsättningsproblemen hade samtidigt undergått en väsentlig förskjutning. Visserligen rådde inte någon allmän knapphet på arbetskraft, men till skillnad från tidigare började arbetskraften framstå som en dyr produktionsfaktor. Bland annat genom att arbetarparten efter hand tillvunnit sig en starkare förhandlingsposition på arbetsmarknaden medförde inte en tillfällig nedgång i sysselsättningen någon pressning av lönesatserna utan

en kontinuerlig och varaktig förbättring av lönerna ägde rum. Samtidigt genomfördes även arbetstidsförkortningar. Detta bidrog till att arbetskostnaderna kom att framstå som allt dyrare i förhållande till andra produktionskostnader, vilket ledde till ökade ansträngningar från företagens sida att rationalisera och mekanisera produktionen. Den för den tidigare industriella utvecklingen hämmande bristen på kapital och utbildad arbetskraft var också mindre kännbar, varför den intensifierade rationaliseringen kunde genomföras parallellt med en sysselsättningsökning ungefär i takt med en fortgående tillväxt av den arbetsföra befolkningen. Sysselsättningsproblemen var sålunda av smärre omfattning eller av mer tillfällig karaktär.

En allvarlig konfrontation med svårartade arbetslöshetsproblem kom för vårt lands vidkommande, liksom för andra industriländer, under det följande decenniet. Orsakerna till 1930-talets sysselsättningskris skall inte här närmare beröras. Det kan dock konstateras, att de inte kunde föras tillbaka på brister i landets naturliga och tekniska produktionsresurser. Arbetslösheten inträffade sålunda i ett näringsliv med en högt utvecklad produktionsapparat. Under sådana förhållanden måste förklaringen till sysselsättningsssvårigheterna sökas i en otillräcklig efterfrågan, som ledde till att de företagsekonomiska förutsättningarna för att uppehålla produktion och sysselsättning icke förelåg. För Sveriges del var det framför allt fråga om en minskning av efterfrågan på exportvaror. I samma mån som orsakerna till uppkomsten av ett arbetskraftsöverskott kunde lokaliseras till förhållanden på efterfrågesidan, aktualiserades såväl på det teoretiska som på det praktiska planet frågan om de samhällseliga organens möjligheter att vidta åtgärder för att motverka och avhjälpa svårigheterna.

Utifrån den äldre uppfattning, som hävdade att Sverige saknade naturliga förutsättningar att ge en fullvärdig försörjning åt en växande befolkning, hade en tillväxt av befolkningen ganska naturligt kommit att framstå som ett allvarligt hot mot möjlighe-

terna att bibehålla eller förbättra befolkningens levnadsvillkor. Tilltron till dessa åsikter minskades emellertid snart genom den snabba utveckling, som produktionstekniken undergick och varigenom nya och bättre vägar till en ökad behovstäckning i samhället öppnades. Då under mellankrigsperioden de närmaste hindren för en levnadsstandardhöjning inte längre ansågs vara att söka i en knapp tillgång på produktiva resurser utan i en otillräcklig efterfrågan, kom även befolkningsutvecklingens betydelse i den ekonomiska utvecklingen att främst bedömas utifrån de återverkningar den kunde tänkas ha på efterfrågeutvecklingen och därmed indirekt på sysselsättningen i samhället. I den allmänna diskussionen om arbetskrafts- och sysselsättningsproblemen kom därför från mitten av 1930-talet stort intresse att ägnas åt frågan på vilka vägar efterfrågan i samhället skulle kunna stimuleras och därmed sysselsättningskriser skulle kunna förhindras eller hävas.

Under det andra världskriget och de därefter följande åren har man emellertid fått göra delvis nya erfarenheter. För första gången har arbetskraften under en längre period framstått som en mer allmänt begränsande faktor i produktionsutvecklingen. En brist på arbetskraft inom ett flertal sektorer av näringslivet har verkat hämmande på produktionsansträngningarna. Särskilt framträdande har detta varit inom vissa områden, t. ex. den moderniserade bruks- och verkstadsindustrien, där dyrbara nyanläggningar inte tillfullo kunnat utnyttjas på grund av brist på arbetskraft. Förhållandena på arbetsmarknaden har även i högre grad än tidigare kommit att påverka produktionens inriktning och lokala fördelning. En expansion har sålunda lättast kommit till stånd på sådana produktionsområden och orter som utövat en särskild dragningskraft eller där vissa speciella arbetskraftsreserver kunnat beredas sysselsättning. Försöken att lokalisera textilindustri till orter med dålig tillgång på för kvinnor lämpliga arbetsuppgifter utgör därvidlag ett belysande exempel.

För förståelsen av den ganska motsägelsefyllda diskussionen

och behandlingen av sysselsättningsproblemen under efterkrigstiden bör erinras om att utvecklingen mot en accentuerad arbetskraftsbrist inte var förutsedd eller väntad. Detta har lett till att i debatten om arbetskraftsproblemen argument och förslag, som grundats på erfarenheter från tidigare arbetslöshetsperioder, kommit att ganska oförmedlat stå sida vid sida med synpunkter, som helt utgått från de aktuella radikalt ändrade förhållandena. Under de sista krigsåren hystes allmänt farhågor för att sysselsättningssvårigheter liknande 1930-talets, som ansågs mer "normala" för ett industrialiserat samhälle, snart åter kunde göra sig gällande, och myndigheterna nedlade mycket arbete på att skapa en god beredskap gentemot dessa. Den faktiska utvecklingen medförde emellertid, att de aktuella strävandena och övervägandena småningom kom att inriktas på att avhjälpa den rådande arbetskraftsbristen.

Belysande för hur efterkrigstidens erfarenheter så småningom avsatt spår i den allmänna synen på de långsiktiga arbetskraftsproblemen är de krav på åtgärder för att stimulera en invandring av arbetskraft, som framkommit. Dessa synes ge uttryck för den uppfattningen, att våra inhemska arbetskraftstillgångar inte är tillräckliga för att de till näringslivets disposition stående naturliga och tekniska resurserna till fullo skall kunna utnyttjas, varigenom en sådan standardhöjning, som eljest vore möjlig, skulle försvåras. Kontrasten till emigrationstidens syn på den svenska samhällsekonomiens inneboende möjligheter är påfallande.

*

Redan dessa antydningar om de skilda former i vilka arbetskraftsproblemen uppträtt ger vid handen, att de under olika tider uppkomna överskotts- och underskottssituationerna på arbetsmarknaden bildat jordmån för helt olikartade uppfattningar om sambandet mellan det ekonomiska och sociala skeendet å ena sidan och befolkningens och arbetsmarknadens utveckling å den

andra. Det aktuella svenska problemet har kommit att kretsa kring de ekonomiska konsekvenserna av att vårt land ingått i ett skede med en stagnerande befolkningsutveckling. Allmänt sett har farhågor uttryckts för att detta skulle medföra ogynnsamma återverkningar på den ekonomiska utvecklingen. Diskussionen synes huvudsakligen ha rört sig kring tre olika frågeställningar, som kan formuleras på följande sätt.

1. Försämras vid en stagnerande eller regressiv befolkningsutveckling förutsättningarna att upprätthålla en för en hög sysselsättning tillräcklig efterfrågan?

2. Kommer vid en utbyggnad och rationalisering av produktionsapparaten en smidig anpassning till förändringar i efterfrågans inriktning och omfattning att försvåras med avtagande befolkningstillväxt, och kommer därmed riskerna för felinvesteringar att ökas?

3. Kan de minskade tillskotten på arbetsmarknaden, som är en följd av en stagnerande befolkning, tänkas äventyra ett fortsatt industriellt framåtskridande, genom att en önskvärd fördelning av arbetskraften under dessa förhållanden inte kommer till stånd?

Ur tre olika punkter ifrågasätts här att den ekonomiska utvecklingen sker under gynnsammare betingelser, då befolkningen är växande än då den är minskande. Det är dock framför allt den tredje av dessa frågor, som anknyter till såväl aktuella som långsiktiga arbetsmarknadsproblem, och den ges därför huvudutrymmet i detta kapitel. Då diskussionen kring denna fråga ofta berör och utgår från de båda andra frågeställningarna, skall dessa till en början något beröras.¹

Då man hävdar, att *möjligheterna att upprätthålla sysselsättningen* är gynnsammare i en progressiv än i en stagnerande be-

¹ En mer utförlig diskussion av dessa senare frågeställningar återfinnes i en uppsats av J. Nordenson—E. Höök: *Befolkningsutveckling, sysselsättning och ekonomiskt framåtskridande*. (I *Industriproblem 1950*.) Utg. av Industriens Utredningsinstitut. Sthlm 1950.

folkning, motiveras denna uppfattning med att en växande befolkning medför en automatiskt växande inhemsk marknad särskilt för kapitalkrävande nyttigheter, t. ex. bostäder, varaktiga konsumtionsvaror etc. Med en stagnerande befolkningsutveckling skulle förutsättningarna för en betydande investeringsverksamhet minskas, och därmed möjligheterna att upprätthålla sysselsättningen försämrats.

Detta resonemang pekar med rätta på befolkningsökningen som en viktig expansiv faktor i ekonomin. Men detta bör inte förstås så att befolkningsökningen är en nödvändig förutsättning för en ekonomisk expansion. Man får inte bortse från att andra tendenser kan utlösas i en stagnerande befolkning, vilka kan ersätta den investeringsefterfrågan, som eljest är förknippad med en befolkningsökning. Omöjligt är inte t. ex. att sjunkande befolkningstillskott i första hand kan medföra en tendens till fördyring av arbetskostnaderna, vilket kan utlösa en strävan att öka investeringarna för mekanisering, som eljest inte skulle kommit till stånd. Därtill kommer att andra strukturförändringar inom befolkningen, lokala flyttningsrörelser etc., som är jämförelsevis kapitalkrävande, många gånger kan ha en större intensitet och omfattning i en stagnerande befolkning.

Särskilt intresse tilldrar sig frågan, om en standardstegringsprocess kan ersätta befolkningsökningens strategiska roll för den ekonomiska expansionen. Det är till en början tänkbart, att en standardstegring tar sig uttryck i en höjning av konsumtionsnivån, som även i kombination med en mindre kapitalkrävande inriktning av efterfrågan skulle vara fullt tillräcklig för att uppehålla en full sysselsättning. Därtill kommer att det finns anledning anta, att en ökning i konsumenternas efterfrågan, som är uttryck för en standardstegring, i stor utsträckning riktar sig mot nyttigheter, som för sin framställning eller nyttjande fordrar stora investeringar. I vissa utvecklingsskeden kan sålunda väl tänkas att strävandena till en standardstegring blir en mycket betydelsefull och kanske den främsta expansiva faktorn.

För vårt lands vidkommande torde för närvarande gälla, att både de individuella och kollektiva standardstegringssträvandena har betydande intensitet, samt att de sociala och politiska förhållandena är sådana, att dessa krav har stora möjligheter att göra sig gällande som effektiv efterfrågan. Beträffande den individuella standardstegringen torde man kunna räkna med att ökningen i efterfrågan i hög grad kommer att riktas mot kapitalkrävande tjänster såsom egna hem, bilar etc. Även de kollektiva utbyggnadsbehoven är av sådan art, att de ställer stora anspråk på investeringar, t. ex. skolor och sjukhus.

En standardstegringsprocess och den effekt i expansiv riktning, som därvid uppkommer, torde även kunna bli av ganska varaktig karaktär och sålunda även i detta avseende vara jämförbar med en fortgående befolkningsökning. I ett samhälle som vårt, där de sociala och ekonomiska olikheterna inom befolkningen är ganska små, där förändringarna i konsumtionsvanor företer stor enhetlighet och snabbt vinner spridning, utlöser ofta en standardstegring inom någon eller några betydelsefulla samhällsgrupper anspråk på en likartad standardförbättring inom övriga befolkningsskikt. Exempel på en dylik mekanism ger den växelvisa standardhöjningen mellan stads- och landsbygdsbefolkning i vårt land, och konsumtionsutvecklingen i USA torde även bekräfta en sådan iakttagelse.

Även för besvarandet av den andra tidigare uppställda frågeställningen är återverkningarna av en standardstegring av betydelse. Antagandena att *riskerna för felinvesteringar* är mindre vid en befolkningsökning utgår från att en utvidgning av produktionskapitalet inom näringslivet ofta sker i etapper och även under varje period mestadels är koncentrerad till vissa produktionsområden. Vid en sådan utbyggnad skulle det finnas en avsiktlig eller oavsiktlig benägenhet att ge anläggningarna en i förhållande till den löpande efterfrågan för stor kapacitet. Med en växande befolkning skulle detta inte medföra så stora olägenheter, då man ständigt kan räkna med att befolkningsökningen

skapar en sådan vidgning av marknaden att den tillfälliga överskottskapaciteten snart kan utnyttjas. I en stagnerande befolkning skulle risken för att en kapacitetsökning på längre sikt visar sig vara en felinvestering kraftigt öka. Samtidigt skulle även möjligheterna minska att vid produktionsplaneringen välja de metoder, som på längre sikt skulle vara mest effektiva.

I länder, där man vant sig vid att en snabb utveckling och omvandling inom näringslivet äger rum, förefaller det dock som om utbyggnaden av produktionsapparaten ofta främst sker för att tillgodose de behov, som aktualiseras genom en standardstegring, och endast till mindre del för att möta en ökad efterfrågan, som i första hand kommer fram genom ett stegrad antal konsumerande enheter i samhället. Särskilt i tider, då en nära kontakt upprätthålles med och nya impulser hämtas från andra länder med en högre levnadsstandard, torde nya varor och metoder introduceras och investeringar göras främst i förväntan om att en standardstegring i det egna landet skall följa samma utveckling. Detta torde bl. a. gälla i fråga om förhållandena i vårt land under efterkrigstiden, då amerikanska konsumtionsvanor givit impulser för produktionsexpansionens inriktning inom många områden. Om under ett visst skede utbyggnaden av näringslivet sker efter sådana linjer, som här antytts, kommer det förhållandet att befolkningsutvecklingen är stagnerande att vara av mindre betydelse vid en bedömning av de risker för felinvestering, som därvid kan föreligga. Det måste dock erkännas att en expansion till följd av befolkningsökning är mer oberoende av konjunkturväxlingar, medan en av standardstegring uppbyggnad av produktionen lättare kan brytas av utifrån kommande konjunkturförsämringar.

Vidare bör bemärkas, att i de ovan förda resonemangen en jämförelse gjorts mellan två typer av samhällen, där de väsentliga olikheterna hänför sig till befolkningsutvecklingen. Då ett försök gjorts att belysa hur dessa skiljaktigheter kan tänkas återverka på näringslivets utveckling har dock inte diskuterats vad själva

övergången från ett befolkningsläge till ett annat skulle innebära, utan två från varandra skilda utvecklingsförlopp har jämförts med varandra. Därvid har särskilt framhävts att en fortgående standardstegring på samma sätt som en befolkningsökning kan skapa förutsättningar för en allmän expansion.

Men en standardstegring förutsätter givetvis att nya produktions- och organisationsmetoder, som resulterar i en successiv höjning av produktionen per arbetstimme, genomföres. I den mån möjligheterna till en sådan industriell omvandling ter sig väsentligt ogynnsammare med en stagnerande befolkning än med en växande, framstår det utvecklingsalternativ, vid vilket en avtagande befolkning förenas med en standardstegring, som föga sannolikt. De tidigare behandlade problemen kommer på detta sätt att stå i ett direkt samband med den tredje uppställda frågan om i en stagnerande befolkning möjligheterna för en fortgående produktivitetssökning är förhållandevis ofördelaktiga på grund av den arbetsmarknadsstruktur, som därmed kan uppstå.

För att kunna besvara denna fråga måste det sätt på vilket näringslivets omvandling äger rum först något beröras. En fortgående anpassnings- och omvandlingsprocess uppkommer inom näringslivet genom att nya varor, nya produktions- och distributionsmetoder introduceras och framföres i konkurrens med äldre varor och metoder. Denna process som ingalunda sker jämnt och likformigt utan oftast är förlagd till vissa områden och vissa perioder berör såväl hela näringar och branscher som enskilda företag. I utvecklingens natur kommer sålunda att ligga att vissa delar av näringslivet bygges ut i kamp med och på bekostnad av andra produktionsenheter och -områden.

Då man nu emellertid inte kan räkna med att en på detta sätt uppkommen tendens till sysselsättningsökning inom ett avsnitt av samhällsekonomin i tid och rum sammanfaller med en minskad sysselsättning inom andra områden, bör en sysselsättningsökning för det expanderande produktionsområdet lättare kunna ske i en växande befolkning, där tillskotten på arbetsmarknaden

är större än i en stagnerande befolkning. Denna olikhet mellan de olika befolkningstyperna bör dock i första hand endast hänföra sig till skillnaderna i storleken av *bruttotillskotten* på arbetsmarknaden, vilka representera den minst bundna delen av tillgängliga arbetskraftsresurser och därför är lättast att kanalisera i enlighet med näringslivets behov. Vidgas problemet om en av omvandlingen betingad rörlighet till att även omfatta en överföring av redan yrkesverksam befolkning från ett produktionsområde till ett annat, kan icke generellt avgöras om det föreligger en skillnad i detta avseende mellan olika befolkningstyper. De faktorer, som är bestämmande för benägenheten till en yrkesmässig och lokal flyttning, förändras nämligen ständigt med de sociala och ekonomiska förhållandena och värderingarna i samhället, lika väl som omvandlingens struktur och omfattning och därmed också dess krav på arbetskraft undergår ständiga förskjutningar. Rörlighetsproblemet får därför en konkret innebörd endast då det anknytes till ett visst angivet och väl karakteriserat utvecklingsskede.

*

De problem i den ekonomiska utvecklingen, som frågan om arbetskraftens rörlighet och fördelning ställer, skall här försöka belysas genom en diskussion av några olika faktorer, som kan tänkas påverka den framtida utvecklingen på arbetsmarknaden i vårt land. Med den ringa ökning av den arbetsföra befolkningen, som kan väntas ske under det närmaste årtiondet, kan den frågan ställas om de trögheter, som finns på arbetsmarknaden, kommer att vara av sådan karaktär och styrka, att de på ett påtagligt sätt försvårar en sådan fördelning av landets arbetskraftsresurser, som kan medverka till en fortsatt snabb utveckling och omvandling inom näringslivet. Problemet kan också formuleras på följande sätt: hur bör de framtida förhållandena på arbetsmarknaden gestalta sig för att inte trögheter på arbetskraftssidan skall försvåra eller hejda näringslivets utveckling? Därmed lämnar vi

också frågan om vilken befolkningsutveckling som ger de gynnsammaste betingelserna för näringslivets utveckling.

Då arbetskraftsproblemet ställes på det sätt, som ovan angetts, kommer den totala arbetskraftsbalansen i bakgrunden och i stället riktas uppmärksamheten mot de förändringar i efterfrågan och tillgången på arbetskraft, som kan inträda för olika sektorer av näringslivet. Därmed kommer även en bedömning av olika produktionstendenser att bli en nödvändig utgångspunkt för en analys av de framtida arbetskraftsproblemen, då man inte på annat sätt kan fastställa arten och omfattningen av de förändringar i arbetskraftsefterfrågan som kan uppstå. Vid en sådan analys måste utvecklingstendenserna inom olika delar av näringslivet ställas mot och jämföras med varandra. Den konkreta frågan blir därvid om en trolig sysselsättningsökning inom ett område motsvaras av en nedgång inom ett annat, och om dessa förändringar i efterfrågan sammanfaller såväl i fråga om tid och rum som beträffande typ av arbetskraft. Här kommer då även problemet om arbetskraftens rörlighet i hela dess vidd in i bilden.

Vår kunskap om utvecklingstendenserna inom de många och mycket olikartade produktionsområden och om de för arbetskraftens rörlighet bestämmande faktorer, som det i detta sammanhang blir fråga om, är dock synnerligen bristfällig. Några slutliga omdömen huruvida sådana arbetsmarknadsförhållanden, som möjliggör ett snabbt industriellt framåtskridande, i framtiden kommer att vara för handen kan därför inte göras. Endast mer allmänna reflexioner om vissa större drag i utvecklingen kan göras.

Möjligheter till en något utförligare behandling av olika arbetskraftsproblem föreligger dock beträffande en sida av näringslivets omvandling, nämligen den förskjutning av den yrkesverksamma befolkningen mellan *jordbruk-övriga näringar*, som fortgått under närmare ett sekel. Då industrialiseringen och kommersialiseringen av det svenska näringslivet gick parallellt med en stark befolkningstillväxt kom den inom jordbruket sysselsatta befolk-

ningen att i det närmaste oförändrat bibehålla sin absoluta numerär ända till under mellankrigsperioden. Den fortsatta expansionen av de s. k. stadsnäringarna kom därefter i växande utsträckning till stånd genom en nettominskning av jordbruksbefolkningen. Därmed kom olika arbetskraftsproblem och samtidigt även skilda produktionsproblem, särskilt inom jordbruket, att efter hand alltmer aktualiseras. Genom att jordbruket fick vidkännas en hårdare konkurrens om sin arbetskraft blev en anpassning till löne- och anställningsvillkor inom industri, handel och samfärdsel nödvändig inom jordbruket. Den på så sätt utlösta stegringen av produktionskostnaderna gjorde en rationalisering och mekanisering av produktionen alltmer lönande, och den snabba utveckling, som skedde på detta område, kunde kompensera och tillåta en mycket betydande avflyttning av arbetskraft.

De stora dragen i denna utveckling har på grund av den relativa enhetligheten i produktionsformer och struktur hos jordbruket förhållandevis väl kunnat klarläggas, vilket även möjliggjort en bättre avgränsning av utvecklingsproblemen i vad de avser förändringar såväl i produktionsförutsättningar som i arbetskraftens sammansättning och fördelning. Detta förhållande har gjort att det ansetts lämpligt att börja de i det följande redovisade försöken att belysa olika arbetskraftsproblem, som kan tänkas aktualiseras i näringslivets framtida utveckling, med en diskussion av olika faktorer som kan tänkas bli bestämmande för jordbrukets framtida behov av arbetskraft och för avflyttningen från denna näringsgren. Här skall inte slutsatserna av denna diskussion föregripas på annat sätt än att en mer generell synpunkt skall framföras.

Den avflyttning från och rationalisering inom jordbruket, som hittills skett, har inte i nämnvärd grad förändrat näringsgrenens allmänna företagsstruktur och företagsformer. Det synes emellertid ofrånkomligt att om utvecklingen i dessa båda avseenden kommer att fortgå i ungefär samma takt som under senare årtionden detta ganska snart måste leda till en ganska genomgripande för-

ändring av nämnda struktur. Lika säkert torde vara att om en sådan omvandling möter starka trögheter, kommer arbetskraften inom jordbruket att disponeras på ett sätt, som äventyrar en fortsatt snabb rationalisering och produktivitetsökning. Därmed försämras även förutsättningarna för en levnadsstandardhöjning inte bara för jordbruksbefolkningen utan även för befolkningen i dess helhet. Vid en diskussion av vilka arbetskraftsförhållanden, som bör gälla för att en stark expansion inom näringslivet skall kunna bestå, kommer sålunda för jordbrukets del möjligheterna för en omvandling av företags- och produktionsstruktur i förgrunden.

Då det i fråga om *stadsnäringarna* gäller att söka bedöma hur samspelet mellan olika tendenser på produktions- och arbetsmarknadssidan kan komma att gestalta sig, blir problemen talrikare och mer svåröverskådliga. Bilden splittras upp genom att förhållandena är så väsentligt olika inom skilda branscher och även mellan enskilda företag. För de många skilda produktionsområden det här är fråga om är det svårt att finna enhetliga utvecklingstendenser, inte bara i den meningen att vissa branscher varit och är expanderande, medan inom andra en stagnation eller tillbakagång gjort sig märkbar, utan även i så måtto att inom samma bransch en ständig kamp mellan gamla och nya varor och produktionsmetoder gör sig gällande. Då därtill inom varje produktionsavsnitt efterfrågan på arbetskraft till art och omfattning är mycket differentierad och vidare ständigt förändras i sin sammansättning genom produktionens fortgående tekniska och organisatoriska omvandling, står det klart att en tydlig bild av utvecklingsproblemen är mycket svår att erhålla. Vissa möjligheter synes dock föreligga att urskilja en särskild grupp, de s. k. servicenäringarna, med vissa gemensamma och för den karaktäristiska drag. Ett försök att diskutera olika faktorer, som påverkar dessa näringars utveckling i förhållande till möjliga tendenser inom andra sektorer av näringslivet kommer även att göras i den följande framställningen. Där kommer dock inte di-

rekt att diskuteras olika anpassningsproblem mellan expanderande och tillbakagående branscher och företag. Utgångspunkten är i stället att vissa arbetskraftstillskott kan påräknas för dessa näringar. För en bedömning av hur dessa tillskott kan komma att fördelas göres ett försök att belysa inom vilka näringar en möjlig expansion kan tänkas bli starkast och mest omfattande.

*

Tidigare har anförts att man inte generellt kan bedöma de eventuella skillnader i arbetskraftens rörlighet, som kan föreligga mellan olika befolkningstyper, utan att denna rörlighet i hög grad betingas av de sociala och ekonomiska förhållanden, som är rådande i samhället. Icke minst betydelsefull i detta sammanhang är den allmänna sysselsättnings- och konjunktursituationen. Detta gäller inte bara förutsättningarna för att kanalisera de nya tillskotten på arbetsmarknaden utan även möjligheterna att överföra arbetskraft från ett område till ett annat.

I ett hårdare "ekonomiskt klimat" kan förutsättningar för en omfördelning av arbetskraften skapas genom att en stagnation eller tillbakagång inom vissa områden medför arbetslöshet och därmed en ökad press för arbetskraften till en lokal flyttning eller till ett yrkesbyte. Sådana flyttningar kan dock ofta utebli därför att i ett dylikt klimat förtroendet för de framtida sysselsättningsmöjligheterna på andra områden saknas.

Under en högkonjunktur tenderar psykologiska trögheter av berörda art att minska i betydelse samtidigt som de expanderande branscherna och företagen stimuleras att erbjuda synnerligen förmånliga anställningsvillkor. I en sådan situation uppkommer dock lätt arbetsmarknadssvårigheter av annat slag, för vilka den under och efter andra världskriget uppkomna s. k. "överrörligheten" är karakteristisk. Denna typ av rörlighet har försvårat en ekonomisk fördelning och användning av produktionsresurserna. Detta belyser hur komplicerat problemet är att bestämma den konjunkturutveckling som skapar de bästa förutsättningarna för

näringslivets utveckling och omvandling. Samtidigt understrykes härigenom betydelsen ur arbetsmarknadssynpunkt av att man vid den *samhällsekonomiska politikens utformning* finner vägar att behärska balansproblemen inom ekonomin.

I detta sammanhang kan även framhållas betydelsen av att samhällets *arbetslöshetspolitik* får en sådan utformning att den inte förhindrar rörligheten på arbetsmarknaden. Arbetslöshetsbidrag, beredskapsarbeten etc., som ur social synpunkt framstår som önskvärda och nödvändiga, får lätt till resultat att en överföring av arbetskraften till andra produktionsområden fördröjs och försvåras samt kan leda till strävanden att bibehålla mindre effektiv produktion. Dessa synpunkter har naturligtvis giltighet framför allt i de fall, då sysselsättningssvårigheterna inte är tillfälliga utan kan ses som symptom på en tillbakagång på längre sikt inom berörda områden. Det framstår under sådana omständigheter som önskvärt, att i arbetslöshetspolitiken mer än tidigare kommer att ingå åtgärder och medel — t. ex. flyttningsbidrag — som tillgodoser såväl de socialpolitiska kraven som de ekonomiska effektivitetssynpunkterna genom att aktivt bidra till en överföring av arbetskraften till områden med bättre utvecklingsmöjligheter.

Trots att arbetskraftssituationen under efterkrigstiden i stort karakteriserades av en stark rörlighet hos arbetskraften, kan även många erfarenheter från denna tid åberopas för att belysa de problem, som uppkommer genom att trögheter av skilda slag försvårar en anpassning på arbetsmarknaden efter produktionens utveckling. Bland annat har de svårigheter för ett effektivt utnyttjande av arbetskraftsresurserna, som följer av en bristande överensstämmelse i den lokala fördelningen mellan efterfrågan och tillgången på arbetskraft, framträtt klart. En växande insikt om betydelsen av att med olika medel — både på produktions- och arbetskraftssidan — söka avhjälpa sådana olägenheter har även gjort sig gällande. En förutsättning för att positiva resultat skall nås i dessa avseenden är dock, att en ökad kunskap vinn

om de faktorer, som är bestämmande för produktionens lokalisering och för arbetskraftens benägenhet till lokala flyttningar. Inte minst viktigt torde därvid vara att de mer långsiktiga och bestående utvecklingstendenserna inom produktion och arbetsmarknad främst beaktas och att *lokaliseringspolitiken* sålunda endast i mindre omfattning utformas med hänsyn till konjunkturbetingade förhållanden.

Av de förhållanden, som är av särskild betydelse för arbetskraftens rörlighet såväl lokalt som mellan olika branscher och företag, förtjänar *lönebildningen* att särskilt uppmärksammas. I detta sammanhang förefaller det lämpligt att skilja mellan två olika lönepolitiska linjer. Den ena kännetecknas av en för olika områden stor likhet i lönesatserna samt av att löneförändringarna sker i ungefär samma takt. En omfördelning av arbetskraften mellan expanderande och tillbakagående produktionsområden sker i detta fall genom att de minst räntabla företagen måste inskränka sysselsättningen, då lönekostnaderna och därmed produktionskostnaderna ökar och/eller genom att dessa tvingas rationalisera driften i arbetskraftsbesparande riktning. Arbetskraften pressas på så sätt över till de mer expansiva produktionsområdena. Ett villkor för att en dylik lönepolitik skall vara effektiv som ett medel för inriktningen av resurserna är att de allmänna lönehöjningarna håller sig inom ramen för produktivitetstegringen och sålunda inte leder till en höjning av prisnivån.

I det andra alternativet åter tar sig skillnaderna mellan expanderande och tillbakagående produktionsområden uttryck i betydande löneskillnader. Genom detta förhållande uppstår en lockelse för arbetskraften att övergå till branscher och företag som erbjuder de bästa löne- och anställningsvillkoren. De mindre räntabla företagen får då erfara en arbetskraftsbrist, vilket torde utlösa en strävan att rationalisera driften. Så småningom uppstår härigenom en viss utjämning av gamla löneskillnader samtidigt som nya sådana olikheter uppstår som ett led i den allmänna omvandlingen och utvecklingen inom näringslivet. En sådan löne-

politisk linje förutsätter livliga konjunkturer med full sysselsättning.

Vilket lönepolitiskt alternativ som bäst bidrar till en effektiv fördelning av arbetskraften är synnerligen svårt att avgöra. I ett läge på arbetsmarknaden kan en lönepolitik vara den mest ändamålsenliga för att en önskvärd lokal och yrkesmässig flyttning skall komma till stånd, medan i ett annat läge en annan lönepolitik är att föredra. Därför torde man inte generellt kunna tillerkänna en lönepolitik ett försteg framför den andra utan detta kan endast avgöras från fall till fall. Måhända kan en växling från period till period mellan de två olika slagen av lönepolitik på längre sikt ge de bästa resultaten.

Värdet av en differentiering av lönerna är mindre tveklöst beträffande arbetsuppgifter, som kräver väsentligt olika uppoffringar eller förberedelser av arbetstagaren. I dessa fall kan ju inte en tillräcklig rekrytering till olika anställningar i allmänhet underlättas genom en minskande sysselsättning inom andra områden, utan här måste den åstadkommas genom att de enskilda individerna genom lönesättning och andra anställningsvillkor anser arbetet lockande. Under tider då valmöjligheterna på arbetsmarknaden är stora torde dessa synpunkter ha en vidare giltighet. Erfarenheterna från produktionsområden med obekväma arbetsförhållanden, med hårt och smutsigt arbete torde tydligt visa detta. Av gammalt har dock problemet haft särskild aktualitet i fråga om arbeten, som fordrar utbildad och kvalificerad personal. Exempel där en oriktig eller bristande differentiering av lönerna utgjort ett allvarligt hinder för en rekrytering av arbetskraft till för näringslivets utveckling betydelsefulla områden torde kunna hämtas från efterkrigstidens brist på yrkesskickliga arbetare inom industri och byggnadsverksamhet, bristen på ingenjörer, lärare, sjuksköterskor osv.

För den yrkesutbildade arbetskraften tillkommer att en snabb anpassning på tillgångssidan till ändrade behov inom näringslivet försvåras genom utbildningstidens längd. Detta förhållande ökar

angelägenheten av att den planering, som görs inom yrkesundervisningens och den högre utbildningens område, grundas på noggranna studier av utvecklingstendenserna inom näringslivet och av hur en trolig omvandling av produktionen kan tänkas förändra behovet och efterfrågan på olika slag av arbetskraft. Inte minst viktigt torde vara att en intensifiering sker av strävandena att på olika håll rationalisera yrkesutbildningen.

*

Huruvida en fortsatt omvandlings- och utvecklingsprocess inom näringslivet kan komma att fortgå utan att väsentliga hinder kommer att resas av de framtida förhållandena på arbetsmarknaden är som förut framhållits synnerligen vanskligt att bedöma. Under alla omständigheter blir dock olika myndigheters och organisationers åtgärder av stor betydelse för att utvecklingen skall förlöpa friktionsfritt. Möjligheterna att lösa skilda arbetskraftsproblem blir sålunda i hög grad beroende av hur statsmakterna genom sin allmänna ekonomiska politik förmår bemästra konjunkturproblemen. I sin lokaliserings- och byggnadspolitik, sin allmänna arbetsförmedlande verksamhet, i omskolning, flyttningsbidrag, arbetslöshetsunderstöd etc. har staten andra mycket viktiga instrument, varmed den kan påverka förutsättningarna för ett effektivt utnyttjande av arbetskraftsresurserna. Den lönepolitik som förs av arbetsmarknadens parter kommer vidare att bli av strategisk betydelse för att en önskvärd rörlighet och flexibilitet på arbetsmarknaden skall kunna upprätthållas.

Vikten av att här berörda rörlighetsproblem kan lösas framgår av att en expansion inom viktiga produktionsområden kan allvarligt fördröjas eller brytas genom att det därför erforderliga arbetskraftsunderlaget icke kan skapas. Sådana svårigheter får lätt återverkningar inom andra delar av näringslivet och en mer allmän stagnerande effekt kan uppkomma. I den mån de olika tröghetsmoment, som kan uppstå på arbetsmarknaden, inte kan elimineras, kan därför åtgärder för att stimulera en invandring

av arbetskraft bli befogade. Som exempel på en konkret situation, då en sådan lösning av arbetskraftsproblemen kan ifrågakomma, kan anföras ett läge när en knapphet på arbetskraft berör sektorer med redan utbyggda moderna anläggningar. Den mer begränsade och tillfälliga invandring av arbetskraft, det härvid skulle bli fråga om, syns motiverad av att sådana trögheter, som skulle kunna hindra en smidig anpassning av den tillgängliga arbetskraften efter näringslivets behov, framför allt skulle göra sig gällande på kort sikt, medan de på längre sikt skulle kunna övervinnas genom de arbetsmarknadspolitiska medel som står till statsmakternas och organisationernas förfogande.

KAPITEL II

Den allmänna befolkningsutvecklingen

Befolkningsutvecklingen under 1930- och 40-talen

Befolkningsutvecklingen under 1930-talet å ena sidan samt under perioden 1941—45 å den andra företer, såsom den registreras i folkräkningarna för dessa tidpunkter, väsentligt olika drag. Särskilt betydelsefulla är skiljaktigheterna i fråga om tillväxten av befolkningen i produktiv ålder (15—65 år). För nämnda del av befolkningen samt för totalbefolkningen återges här nedan några siffror, som ger en viss uppfattning om utvecklingen mellan ifrågavarande år. Folkmängdssiffrorna är angivna i tusental.¹

	1930	1940	1945	Ökning per år i % 1931—40 1941—45	
<i>Män</i>					
Totalbefolkning	3 020,8	3 160,1	3 320,0	0,5	1,0
Befolkning 15—65 år .	1 990,4	2 222,5	2 277,5	1,2	0,5
<i>Kvinnor</i>					
Totalbefolkning	3 121,3	3 211,3	3 353,8	0,3	0,9
Befolkning 15—65 år .	2 060,4	2 248,6	2 294,7	0,9	0,4

Såsom framgår av dessa siffror tillväxte den totala befolkningen avsevärt snabbare under krigsåren än under 1930-talet. Under det att ökningen under den tidigare perioden främst hänförde sig till den produktiva befolkningen, kom under åren 1941—45 en jämförelsevis ringa del av tillväxten på denna grupp.

¹ Dessa siffror och flertalet totala folkmängdssiffror i det följande är hämtade från den totala räkningen i 1945 års folkräkning, medan uppgifter om olika delpopulationer tagits från den i nämnda års folkräkning ingående tolftedelssamlingen, vilket förklarar, att på några punkter vissa smärre avvikelser kan föreligga mellan de i olika avsnitt lämnade uppgifterna.

I gengäld ökade då antalet barn och åldringar desto snabbare. De olika åldersgrupperna inom den produktiva befolkningen visar dock en mycket olikartad utveckling. Sålunda har åldersgrupperna 30—65 år under tiden 1941—45 ökat med ung. 7 %, medan åldersgrupperna 15—30 år nedgått med 6,3 %. Denna minskning har främst drabbat jordbruksbefolkningen, där nedgången i dessa åldrar var hela 22 %. Till övervägande del var minskningen en följd av den starka avflyttningen därifrån. Trots de tillskott som stadsnäringarna härigenom fick, sjönk dessas befolkning i åldern 15—30 år med ca 1 %.

De förskjutningar inom den totala befolkningen, som försiggått sedan 1930, belyses av följande relativtal.

	1930	1940	1945
0—15 år	248	204	216
15—30 år	264	252	225
30—50 år	264	298	303
50—65 år	132	152	157
65— ∞ år	92	94	99
Summa 1 000	1 000	1 000	1 000

Vid en jämförelse mellan den produktiva och icke produktiva befolkningens storlek olika år bör beaktas, att de högre årsklasserna visat en fortgående ganska markerad ökning. De förskjutningar i förhållandet mellan befolkning i produktiv—icke produktiv ålder, som ovanstående siffror ger uttryck åt, får dock i första hand ses som en följd av de stora variationer i de allmänna födelsetalen (antal födda per 1 000 inv.), som förekommit under de senaste tre årtiondena. Hur pass omfattande dessa förändringar varit framgår av följande diagram. I detta finns även inlagd en kurva för tillväxten av befolkningen i produktiv ålder. Eftersom under här ifrågavarande period de åldersklasser, som inträtt i pensionsåldern, till antalet inte företett några större inbördes avvikelser, kommer tendensen i kurvan över antalet födda barn att återspeglas femton år senare i tillväxtkurvan för den produktiva befolkningen. Detta har i diagrammet

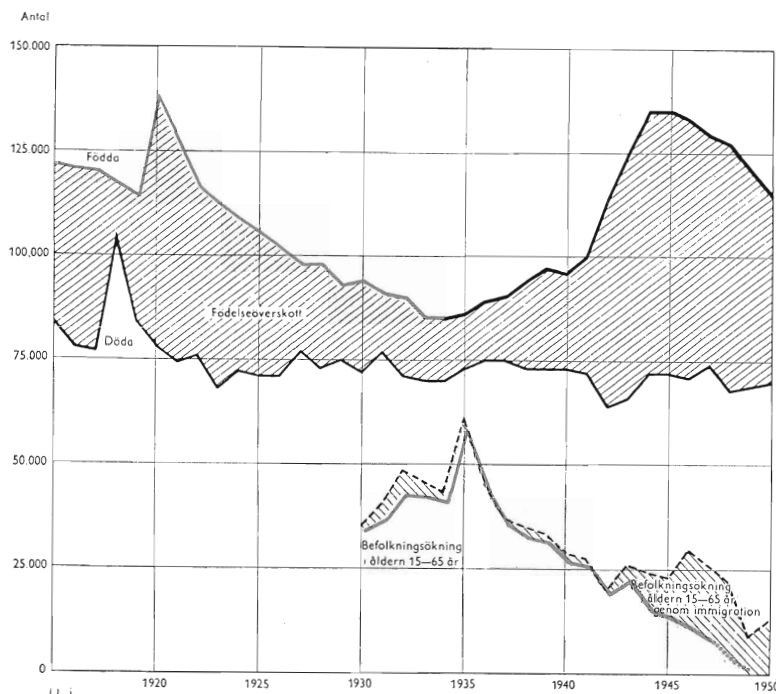

Diagram 1. Befolkningsförändringar åren 1915—50

markerats genom att korresponderande delar av de båda kurvorna återgivits med röd färg.

Som syns av diagrammet var antalet födda barn, och därmed tillskotten till de icke produktiva åldrarna, mycket lågt under hela 1930-talet. Samtidigt som de lägsta siffrorna därvidlag noterades — omkring 1935 — började de stora födelsekullarna från åren omkring 1920 nå upp i yrkesverksam ålder och därmed påverka siffrorna för den produktiva befolkningens tillväxt. På så sätt inträdde under 1930-talet en relativt stark förskjutning i relationen produktiv—icke produktiv befolkning till den förras fördel. Under det följande decenniet var situationen helt omvänd. Antalet födda barn visar en brant stegring, medan i kurvan för tillskotten till befolkning i produktiv ålder återkommer den markanta nedgången från mellankrigstidens födelsesiffror. För 1940-talets del blir alltså nettoresultatet en betydlig ökning av de icke produktiva åldrarnas relativa styrka.

Så starka variationer i födelsesiffrorna som det här varit fråga om skapar speciella problem för ett flertal områden av samhälls-ekonomisk betydelse. Förutom de därav följande återverkningarna på arbetsmarknaden, som det i fortsättningen blir anledning återkomma till upprepade gånger, kan erinras om de uppmärksammade anpassningsproblem, som hela skolväsendet ställs inför, alltefter som de olika årskullarna förskjuts upp genom skolåldern. Så småningom aktualiseras ungefär samma svårigheter på bostadsmarknaden och andra områden, som starkt berörs av antalet ingångna äktenskap.

De stora fluktuationer i antalet födda barn, som kännetecknat mellankrigs- och krigsåren och som förorsakat problem av ovan antydd art, får inte direkt betraktas som en engångsföreteelse. Troligt är sålunda att den vågliknande kurva, som de i diagrammet återgivna talen beskrivit, kommer att upprepas i framtiden. Utgår man från konstanta giftermåls- och födelsefrekvenser, kommer nämligen automatiskt en ny vågdal i födelsesiffrorna att inträda omkring 1960 till följd av att de årskullar, som då når upp i giftasvuxen ålder, är relativt små; därefter skulle en stegring åter inträda med en kulmen i födelsesiffrorna omkring 1970 osv. Denna automatik förutsätter som nyss nämnts oförändrad nativitet och giftermålsfrekvens, men det bör framhållas, att mycket starka ändringar i dessa tal erfordras för att helt eliminera de tendenser som här angivits. För att så skall bli fallet måste givetvis sådana eventuella förskjutningar dessutom tidsmässigt inträda så, att när åldersgrupperna i giftasvuxen ålder är låga, giftermålsfrekvens och nativitet visar en stegring och i motsatt läge en minskning.

Utvecklingen under krigsåren har i dessa avseenden inte bidragit till att dämpa variationerna i födelsesiffrorna utan snarare medfört en förstärkning av fluktuationerna. Mellan de i diagrammet tydligt framträdande toppsiffrorna från åren omkring 1920 och 1945 föreligger visserligen ett inbördes samband — de stora årskullarna från 1920, som under krigsåren nådde giftasvuxen

ålder, bidrog till ett ökat antal giftermål och därmed till ett stegrad antal födda barn. Men samtidigt inträdde även en ökning av giftermålsfrekvensen, främst genom en sänkning av giftermålsåldern, vilket ytterligare bidrog till uppgången i födelsetalen under krigsåren.

Den nämnda ändringen i giftermålsfrekvens hade även andra återverkningar, som i detta sammanhang är av intresse. Sålunda berördes arbetsmarknaden mycket starkt av dessa förändringar, därigenom att yrkesverksamheten är väsentligt olika för gifta och ogifta kvinnor, och den förändrade giftermålsfrekvensen innebar ju en förskjutning i relationen mellan civilstånd. Främst berördes givetvis de lägre åldersklasserna av denna förskjutning. Av 1 000 kvinnor i åldern 15—30 år var sålunda vid 1930 års slut 776 ogifta, 221 gifta och 3 förut gifta, medan proportionen år 1945 ändrats till 616 ogifta, 378 gifta och 6 förut gifta. Hur detta inverkat på antalet yrkesverksamma kvinnor kommer senare att belysas.

Den framtida befolkningsutvecklingen

Den produktiva befolkningens sannolika storlek under de närmaste decennierna har beräknats vid flera tidigare tillfällen. Förutom de prognoser som återfinns i "Sveriges arbetskraft" kan här erinras om de framskrivningar, som gjorts av docent Hannes Hyrenius (Jordbrukets framtida tillgång på arbetskraft. SOU 1944: 65) samt av professor Sten Wahlund (Socialvårdskommitténs betänkande angående revision av lagen om folkpensionering. SOU 1945: 46). Till grund för de förstnämnda prognoserna har legat 1940 års folkräkning, medan professor Wahlunds framskrivningar utgår från befolkningsförhållandena 1942. Vissa skiljaktigheter i fråga om dödlighetsantaganden etc. föreligger mellan de olika beräkningarna, men i stora drag är bilden av den framtida befolkningsutvecklingen densamma. Gemensamt för dessa prognoser kan dock sägas, att de kommit att något

underskatta befolkningstillväxten för den tid, som hittills gått sedan beräkningarna utfördes, på grund av en oväntat stark nedgång av dödligheten under krigsåren samt på grund av en ganska betydande nettoinflyttning från utlandet.¹ Förutom dessa framskrivningar kan nämnas den som gjorts inom Statistiska Centralbyrån (Folkräkningen 1945: VI s. 22* ff.), vilken grundats på folkräkningssiffrorna för 1945 samt på de observerade dödlighetstalen för åren 1941—45. För att erhålla en viss ledning vid bedömandet av de antaganden om dödligheten, som bör läggas till grund för en ny prognos, kan här med några siffror belysas hur utvecklingen gestaltat sig under de senaste femårsperioderna. Dödstalen (döda per 1 000 inv.) för olika åldersgrupper har sålunda under tiden 1931—45 utvecklats på följande sätt.

Ålder	0—5	5—20	20—40	40—60	60—80	80 år
Årligen	år	år	år	år	år	o. över
1931/35	13,1	1,8	3,7	8,1	40,9	179,1
1936/40	11,6	1,6	3,0	7,8	41,6	183,8
1941/45	9,3	1,2	2,6	6,7	36,4	166,8

Som syns har en betydande nedgång av dödligheten ägt rum i de flesta åldersgrupperna. Vilken riktning utvecklingen kan komma att följa i fortsättningen är svårt att bedöma. Övervägande skäl talar för att den sedan länge observerade sänkningen av dödligheten skall fortgå, varför för de följande framskrivningarna som utgångspunkt valts ett antagande om en fortsatt nedgång av dödligheten i en takt, som motsvarar de förändringar som skedde under 1930-talet. Att inte minskningen i dödligheten under åren 1941—45 fått bli normerande för prognoserna beror på att nedgången under denna period så pass väsentligt överstiger tidigare observerade tal, att den utifrån förutvarande förhållan-

¹ Ahlberg-Svennilson samt Hyrenius har för framskrivningarna tillämpat 1936—40 års dödlighet, medan Wahlund antagit en dödlighet motsvarande den som varit rådande 1938—42. Samtliga har förutsatt att ingen nettoomflyttning till eller från utlandet skulle komma att äga rum.

den knappast kan antas bli bestående. Med hänsyn härtill har valts ovannämnda mer återhållsamma hypotes.

Som tidigare framhållits har immigrationsöverskottet under krigs- och efterkrigsåren varit tämligen stort. Att söka uppskatta de framtida flyttningarna till och från utlandet ter sig emellertid alldeles ogörligt. Här skall inte heller göras något försök i den riktningen, även om det inte förefaller helt osannolikt, att en spontan inflyttning överstigande en eventuell utflyttning kan komma till stånd, utan för de följande beräkningarna förutsättes tills vidare att migrationen inte blir av nämnvärd betydelse.

Dödlighet och migration är de enda demografiska faktorer, som har betydelse vid en bedömning av den produktiva befolkningens storlek under femton år framåt i tiden. Men för att kunna uppskatta den blivande av demografiska faktorer bestämda tillgången på arbetskraft är det bl. a. även nödvändigt att ha en viss uppfattning om kvinnornas civilståndsfördelning, då ju yrkesverksamheten för gifta och ogifta kvinnor väsentligt skiljer sig från varandra. De överväganden om den framtida giftermålsfrekvensen, som därför är erforderliga, utgår från följande uppgifter, som belyser förhållandena för tiden 1931—45. Relativtalen anger för de olika åldersklasserna antalet i första giftet inträdda av 1 000 ogifta kvinnor.

Ålder	15—20	20—25	25—30	30—35	35—40	40—45	45—50	50 år
	år	år	år	år	år	år	år	o. över
Årligen								
1931/35	11,6	80,6	105,7	66,4	33,6	16,6	8,7	1,6
1936/40	16,2	111,8	142,8	88,6	43,2	21,0	10,2	1,7
1941/45	23,8	147,5	168,9	98,1	51,5	25,2	13,0	2,3
1946	30,6	168,9	188,6	105,4	56,4	27,4	15,3	2,4

Efter det att giftermålstalen varit ganska konstanta under 1920-talet och förra hälften av 1930-talet följde en icke oväsentlig stegring mot slutet av sistnämnda decennium, varefter under kriget en ytterligare förskjutning i stigande riktning ägde rum. Ökningen var särskilt markant i de lägre åldersgrupperna, varav

även följde en ganska betydande nedgång av genomsnittsåldern för inträde i äktenskap. Det är mycket vanskligt att uttala sig om de skilda orsaker, som kunnat bidra till den livliga äktenskapsbildningen under krigsåren. Avvikelserna i giftermålsfrekvens är emellertid så pass starka jämfört med förkrigstidens förhållanden, att det kan ifrågasättas om inte uppgången i giftermålstalen delvis får betraktas som en mer tillfällig företeelse, betingad av de speciella psykologiska förhållanden som kriget innebar och för vilka krigsvigseln var ett påtagligt uttryck. Av denna anledning har det inte här ansetts befogat att för framtiden räkna med en lika hög giftermålsfrekvens som under tiden 1941—45. De antaganden, som ligger till grund för framskrivningarna, innebär något lägre giftermålstal och utgör medeltal mellan 1941—45 års och 1936—40 års frekvenssiffror.

De giftermålsfrekvenser, som kommit till användning för de följande prognoserna, avser endast sådana personer, som inträtt i första giftet. Därigenom har erhållits en uppdelning av den kvinnliga befolkningen på dels gruppen ogifta, dels en grupp omfattande gifta och förut gifta. Att ur sistnämnda grupp söka särskilja gifta och förut gifta med hjälp av skilsmäso- och omgiftesfrekvenser skulle vara synnerligen arbetskrävande utan att ge helt tillförlitliga resultat. En sådan metod har därför inte här kommit till användning. I stället har en schematisk uppdelning åstadkommit på så sätt att de relationstal gifta—förut gifta i olika åldrar, som var rådande 1945, antagits komma att i stort sett bli gällande även i fortsättningen.¹

Prognoserna för den produktiva befolkningen, uppdelad efter kön, ålder och civilstånd, har förts fram till 1970. För att erhålla siffror för antalet individer över 15 år vid denna tidpunkt krävs förutom hittills diskuterade antaganden även en uppskattning av

¹ En jämförelse av nämnda relationstal för åren 1935, 1940 och 1945 har givit vid handen, att förhållandena i dessa avseenden varit jämförelsevis konstanta. Att den ökade skilsmäsofrekvens, som kunnat iakttas, inte medfört någon nämnvärd förskjutning i relationen, beror på att omgiftesfrekvensen stigit i ungefär motsvarande takt.

antalet levande födda barn fram till och med år 1955. För de överväganden, varpå dessa antaganden grundats, lämnas en redogörelse i ett senare sammanhang.

Den följande framställningen har sökt grundas på så aktuella förhållanden som möjligt, och hänsyn har sålunda vid framskrivningarna tagits till de förändringar i befolkningen, som inträtt efter 1945 års folkräkning, i den mån statistiska data därför funnits tillgängliga. Åldersgruppen 0—5 år har för 1950 bestämts utifrån siffror för antalet födda barn åren 1946—50. Siffrorna för befolkningen år 1950 och därefter inkluderar vidare den nettoutflyttning som skett åren 1946—50. Storleken av denna nettoimmigration fördelad på kön och åldersgrupper återges i tab. 1.¹ Genom dessa tillskott har befolkningstillväxten i landet åren 1946—50 kommit att bli ungefär lika stor som under föregående femårsperiod.

Resultaten av framskrivningarna som redovisas i tab. 1 visar, att folkmängden i produktiv ålder kommer att i stort sett bli oförändrad till mellan åren 1955 och 1960, då en ganska markant stegring inträder. Ökningen, som fortsätter under hela 1960-talet, men som något försvagas mot detta decenniums slut, når dock aldrig upp till samma storlek som under 1930-talet, utan tillväxten kommer att ske i en takt, som ligger ungefär mitt emellan den som rådde under nyssnämnda period och den som kännetecknade åren 1941—45. Några större skiljaktigheter i utvecklingen för män och kvinnor har man inte anledning räkna med, men det synes som om ökningen skulle bli något större för männens del.

Inom den produktiva befolkningen kommer ganska väsentliga förskjutningar att inträda. Åldersgruppen 50—65 år får under både 1950- och 60-talen sin numerär ökad ganska avsevärt, och dess andel av den totala befolkningen i produktiv ålder kommer att stiga från ungefär 22 % 1945 till över 28 % 1970. Den häremot svarande relativa nedgången av den övriga produktiva befolkningen drabbar till en början åldersgrupperna 15—30 år, medan

¹ Siffrorna för nettoimmigrationen har erhållits från Statistiska Centralbyrån.

Tab. 1. Totala befolkningen fördelad efter ålder

1 000-tal

Ålder	1945	Immigra- tions- överskott 1946/50	1950	1955	1960	1965	1970
Män							
15—20	226,9	2,6	210,4	228,0	299,0	307,2	285,1
20—25	263,4	5,4	230,0	208,8	226,6	297,2	305,3
25—30	272,0	9,0	269,5	228,2	207,5	225,2	295,3
30—35	274,8	5,4	274,6	267,1	226,5	206,0	223,6
35—40	272,6	4,1	275,6	271,7	264,7	224,5	204,1
40—45	244,7	3,0	270,7	270,9	267,4	260,5	220,9
45—50	218,9	2,2	241,2	264,7	265,2	261,8	255,1
50—55	191,6	1,5	212,9	233,2	256,0	256,5	253,2
55—60	168,6	0,9	182,7	202,1	221,3	243,0	243,5
60—65	143,9	0,6	156,4	168,8	186,8	204,5	224,6
15—65	2 277,5	34,7	2 324,1	2 343,5	2 421,1	2 486,4	2 510,7
Kvinnor							
15—20	220,1	4,6	204,6	220,5	286,4	295,3	272,8
20—25	256,1	10,3	229,0	203,8	219,9	285,6	294,4
25—30	264,7	10,1	264,4	227,7	202,9	219,0	284,4
30—35	267,6	5,8	268,1	262,5	226,4	201,8	217,8
35—40	268,2	4,2	269,0	265,5	260,2	224,5	200,1
40—45	248,6	3,2	267,7	265,4	262,2	257,0	221,7
45—50	226,1	2,1	246,0	262,9	261,0	257,9	252,7
50—55	203,6	1,6	221,6	239,6	256,3	254,5	251,4
55—60	183,2	1,0	196,3	212,7	230,2	246,3	244,5
60—65	156,5	0,9	172,7	184,3	199,9	216,4	231,5
15—65	2 294,7	43,7	2 339,2	2 345,0	2 405,7	2 458,3	2 471,3

mellanåldrarna bibehåller sin relativa styrka. Under senare delen av 1950-talet inträder emellertid i detta avseende en förändring. De stora födelsekullarna från krigsåren börjar då komma upp i produktiv ålder, vilket resulterar i en successiv stegring av de lägre åldersgruppernas (15—30 år) betydelse. Samtidigt har den inbuktning i befolkningspyramiden, som representeras av de låga årsklasserna från 1930-talet, då förskjutits upp i mellanåldrarna,

och åldersgrupperna 30—50 år börjar försvagas relativt sett. Dessas andel av den totala produktiva befolkningen kan sålunda för 1955 uppskattas till ungefär 45 %, under det att motsvarande siffra för 1970 torde komma att ligga vid ungefär 35 %. Här anförda relativtal avser män i produktiv ålder. För kvinnornas del gör sig emellertid ungefär samma tendenser gällande.

KAPITEL III

Omflyttningen mellan olika näringsgrenar

I föregående kapitel har ett försök gjorts att beräkna den totala befolkningens utveckling. För arbetskraftsbalansen i samhället är emellertid, som inledningsvis framhållits, de förändringar, som kan inträda inom en given befolkningsram, ofta av lika stor betydelse. Den relativa förskjutning mellan olika näringsgrenar och bebyggelseformer, som hittills ägt rum i vårt land, har skett jämsides med och även varit betingad av en fortgående tillväxt av den totala befolkningen i produktiv ålder. Med den obetydliga befolkningsökning, som för den närmaste framtiden kan förutses, blir en fortsatt förskjutning av denna art till övervägande del bestämd av i vilken takt en överflyttning mellan olika näringsgrenar kan tänkas ske. En översikt av flyttningsrörelserna får därför en central ställning för en bedömning av de framtida arbetskraftsproblemen.

Förskjutningen i befolkningens fördelning på näringsområden har ju huvudsakligen bestått å ena sidan i en stark ökning av befolkningen inom industri och servicenäringar och å andra sidan i en under de senaste årtiondena fortgående minskning inom jordbruket. På grund av den riktning näringsgrensomflyttningen sålunda haft har den kommit att jämföras med en inflyttning till städer och stadsliknande samhällen, dit industri och servicenäringar främst är lokaliserade, och har därför inrymts under den allmänt vedertagna benämningen "flykten från landsbygden". Det bör dock betonas, att det inte alltid varit berättigat att betrakta näringsgrensomflyttningen jordbruk—övriga näringar och den lokala omflyttningen som blott två sidor av samma sak. Industri och servicenäringar är sålunda inte uteslutande för-

lagda till tätorter av olika slag, och dessutom har industrialiseringen inte varit lika starkt tätortsbildande under olika perioder. Sannolikt har t. ex. järnindustriens expansion under senare tid inte gett upphov till en lika stor tätortsbildning som den radikala förändring, som denna industri undergick under senare delen av 1800-talet. Ett mycket starkt samband finns emellertid mellan avflyttningen från jordbruket och inflyttningen till tätorterna, beroende på att en näringsgrensomflyttning i här diskuterad riktning i övervägande antalet fall blott kunnat ske genom en samtidig lokal flyttning. Uppenbart är även att en utflyttning från den egentliga landsbygden endast varit möjlig i förening med yrkesbyte; önskan att byta arbete behöver sålunda inte ha varit den primära orsaken till en flyttning, utan yrkesbytet kan många gånger snarare framstå som en konsekvens av en önskan om miljöförändring. Av vad som här anförts framgår att ett studium av den framtida troliga fördelningen av befolkningen på olika näringsgrenar kan ge en viss ledning för ett försök att bedöma tätorternas totala invånarantal i framtiden. En prognos för nettoomflyttningen jordbruk—övriga näringar ger nämligen också besked om den övre gränsen för tätorternas befolkningstillskott bortsett från den naturliga folkökningen inom dessa orter. Däremot kan man givetvis inte på detta sätt erhålla några utgångspunkter för en bedömning av den framtida omfördelningen *mellan* olika tätorter. Av olika skäl torde det för framtiden vara just en sådan förskjutning, som blir av störst intresse. För en diskussion av de troliga utvecklingslinjerna i detta avseende måste en strängare åtskillnad göras mellan yrkesbyte och lokal flyttning än som hittills varit vanligt, då man härvidlag inte kan förutsätta så stort samband mellan dessa olika flyttningsrörelser.

Innan frågan, hur omflyttningen mellan olika näringar kan komma att gestalta sig i framtiden, tas upp till behandling, skall här först en redogörelse lämnas för omflyttningen mellan näringsgrenarna under krigsåren 1941—45. Framställningen i detta avsnitt kommer att nära ansluta sig till den skildring av utveck-

lingen under perioden 1931—40, som gjorts av Ahlberg-Svennilson (a.a. s. 58 ff. samt tab. I i tabellbilagan). Överensstämmelsen består främst i att den metod för beräkning av omflyttningen, som använts i nämnda arbete, kommer att utnyttjas, men den sträcker sig även därhän, att resultaten såvitt möjligt redovisas på likartat sätt — samma uppställning av tabeller etc. — för att därigenom en direkt jämförelse mellan de båda perioderna skall underlättas.

Befolkningens uppdelning på näringsgrupper är inte alldeles densamma som hos Ahlberg-Svennilson. Grupperna husligt arbete och ospecificerad verksamhet har sålunda inte här medtagits, beroende på att folkräkningen 1945 i motsats till tidigare folkräkningar inte medger en uppdelning åldersvis av dessa grupper på övriga näringsgrenar. Därigenom kommer resultaten att i vissa fall te sig något förvånande. Som exempel kan anföras, att samtliga här medtagna grupper i tab. 4, vilken ger besked om den nettoflyttning som under femårsperioden ägt rum i olika åldersgrupper sammanlagt, visar en ganska stor förlust av kvinnor i åldern 15—20 år. Detta beror på att gruppen husligt arbete just i denna åldersgrupp erhåller ett betydande tillskott av kvinnor, vilka innan de inträdde i förvärvslivet redovisades som familjemedlemmar inom andra näringsgrenar. Detta fall illustrerar också på ett slående sätt de brister, som är förenade med det här tillämpade beräkningssättet för omflyttningen. Det är givetvis inte realistiskt att från exempelvis de siffror över barn i 10—15-årsåldern, som i en viss folkräkning förs till industribefolkningen, framräkna antalet kvarlevande individer i åldern 15—20 år fem år senare och betrakta dessa som en arbetsstyrka reserverad för industrien, vilket ju är innebörden av de nettoflyttningstal som redovisas i tab. 4. För jordbruksbefolkningens del torde dock metoden vara något mera tillämplig, då inom denna näringsgren en yrkessuccession far—son nog varit vanligare än på andra områden. Håller man här gjorda erinringar i minne, ger ändå flyttningssiffrorna för de lägre åldersgrupperna en viss uppfattning om de olika näringsgrenarnas relativa förmåga att dra till sig ny arbetskraft. Mot flyttningstalen i högre åldrar, där det övervägande antalet individer vid utgångsåret var förvärvsarbetande, kan inte samma invändningar göras. I dessa fall är det ju, åtminstone för männen, huvudsakligen fråga om reellt yrkesbyte.

**Tab. 2. Nettoökning av folkmängden inom olika näringsgrenar
1941—45, åldersvis
1 000-tal**

Ålder	Ökning (minskning negativt tecken)			Summa
	jordbruk	industri och hantverk	övriga närningar	
Män				
15—20	— 26,3	— 8,5	— 3,7	— 38,5
20—25	— 16,9	— 2,8	6,3	— 13,4
25—30	— 17,1	— 0,3	7,3	— 10,1
30—35	— 10,7	7,3	6,7	3,3
35—40	— 4,0	19,6	9,7	25,3
40—45	— 1,2	15,6	9,0	23,4
45—50	1,9	14,4	6,6	22,9
50—55	1,3	8,6	5,6	15,4
55—60	0,3	8,1	4,8	13,1
60—65	— 1,7	4,9	5,4	8,6
Summa	— 74,5	66,9	57,7	50,0
Kvinnor				
15—20	— 19,0	— 13,1	8,1	— 24,1
20—25	— 11,0	— 5,3	13,2	— 3,1
25—30	— 8,3	2,2	9,3	3,3
30—35	— 6,3	7,1	4,4	5,2
35—40	— 2,7	14,9	9,7	21,9
40—45	— 3,0	14,1	9,6	20,7
45—50	— 0,4	9,7	9,3	18,6
50—55	— 1,7	5,7	7,3	11,3
55—60	— 0,6	5,6	7,4	12,4
60—65	— 2,4	3,5	6,4	7,5
Summa	— 55,4	44,6	84,6	73,8

De förskjutningar i befolkningens åldersfördelning, som inträffat mellan 1940 och 1945, har tidigare i korthet berörts. Av tab. 2 framgår den ökning eller minskning i skilda femårsgrupper, som inträffat inom olika näringsgrenar under samma tid. Nedgången av den manliga jordbruksbefolkningens antal — i åldern 15—65 år var minskningen närmare 75 000 — berörde nästan helt ålderna under 40 år och i synnerhet då de lägsta åldersklasserna. För den kvinnliga jordbruksbefolkningen var minskningen i mot-

sats till förhållandena under tidigare perioder totalt sett något lägre eller ung. 55 000. I detta fall kan man iaktta sjunkande siffror i alla åldersklasser, även om de lägre åldersgrupperna också här svarar för den största nedgången. Industri och hantverk samt övriga näringar har under femårsperioden fått betydande tillskott, vilka både för män och kvinnor främst hänför sig till mellanåldrarna, medan åtminstone för industriens del en minskning inträffat i åldersgrupperna 15—20 och 20—25 år.

De förändringar i åldersklassernas storlek för olika näringar, som mellan 1940 och 1945 ägt rum, kan inte utan ytterligare beräkningar entydigt förklaras. Här har ju exempelvis jämförts det antal individer inom industrien som 1940 befann sig i åldern 15—20 år med dem som fem år senare var i samma åldersgrupp. De förstnämnda var födda åren 1920—25 och de senare åren 1925—30. Det står då klart, att den förändring som framkommit i tab. 2 delvis kan bero på en skillnad i födelsetalen för nämnda år. För att kunna eliminera dessa differenser har i tab. 3 beräknats den naturliga ökningen för de olika femårsklasserna. Metoden kan, för att anknyta till det nyss anförda exemplet, beskrivas så att de individer av industribefolkningen, som 1940 befann sig i åldern 10—15 år, framskrivits till 1945 med hjälp av för hela befolkningen observerade överlevelsetal. Från den så erhållna siffran — vederbörande hade genom framskrivningen förts upp i åldersgruppen 15—20 år — har sedan subtraherats antalet 15—20-åringar inom industrien år 1940. Tab. 3 utvisar alltså den ökning eller minskning som skulle ha skett under perioden 1941—45 enbart som en följd av åldersförskjutningen och avgången genom dödlighet.

Genom att dra siffrorna i tab. 3 från den faktiskt observerade förändringen för motsvarande femårsklasser enligt tab. 2, erhålles till slut den vinst eller förlust, som olika åldersgrupper gjort genom omflyttning mellan olika näringsgrenar eller genom migration. De framkomna resultaten redovisas i tab. 4. Att inom olika näringsgrenar avskilja de förändringar, som kan föras till-

**Tab. 3. Naturlig ökning av folkmängden inom olika näringsgrenar
1941—45, åldersvis
1 000-tal**

Ålder	Ökning (minskning negativt tecken)			Summa
	jordbruk	industri och hantverk	övriga näringsar	
Män				
15—20	— 10,9	— 11,6	— 18,6	— 41,1
20—25	11,5	— 19,2	— 3,2	— 10,9
25—30	7,4	— 12,4	— 2,2	— 7,1
30—35	2,2	— 2,3	— 2,7	— 2,9
35—40	2,2	14,9	5,9	23,0
40—45	1,9	12,6	5,6	20,1
45—50	4,0	12,7	3,4	20,2
50—55	1,4	7,3	5,6	14,3
55—60	2,0	6,8	4,8	13,6
60—65	— 1,3	5,3	5,8	9,8
Summa	20,4	14,3	4,3	39,0
Kvinnor				
15—20	16,1	6,9	— 27,0	— 4,0
20—25	14,5	— 14,9	— 15,8	— 16,1
25—30	— 0,9	— 15,9	— 2,1	— 18,9
30—35	— 4,1	— 3,7	— 0,4	— 8,3
35—40	— 1,8	11,3	6,0	15,4
40—45	— 1,5	11,1	7,6	17,2
45—50	1,8	8,8	6,1	16,6
50—55	1,7	6,1	6,3	14,0
55—60	2,6	6,3	8,7	17,6
60—65	0,6	5,1	7,5	13,2
Summa	28,9	21,1	— 3,4	46,7

baka på ut- och invandring, låter sig tyvärr inte göra, men för hela befolkningen kan sådana siffror framräknas. Så har även gjorts, och resultatet återfinns i sistnämnda tabell. Om även husligt arbete och ospecificerad verksamhet ingått i beräkningarna, skulle vid en summering av den vinst eller förlust, som olika näringsgrenar gjort genom omflyttningen, ha uppkommit en restpost, som varit lika stor som invandringsöverskottet.

Den bild av nettoomflyttningen mellan olika näringsgrenar,

Tab. 4. Nettoflyttningen mellan näringsgrenarna 1941—45, åldersvis
1 000-tal

Ålder 1945	Ökning (minskning negativt tecken)			Summa
	jordbruk	industri och hantverk	övriga näringar	
Män				
15—20	— 15,4	3,1	14,9	2,6
20—25	— 28,4	16,4	9,5	— 2,5
25—30	— 24,5	12,1	9,5	— 3,0
30—35	— 12,9	9,6	9,4	6,2
35—40	— 6,2	4,6	3,8	2,3
40—45	— 3,1	3,0	3,4	3,3
45—50	— 2,1	1,7	3,2	2,7
50—55	— 0,1	1,3	0,0	1,1
55—60	— 1,7	1,3	0,0	— 0,5
60—65	— 0,4	— 0,4	— 0,4	— 1,2
Summa	— 94,9	52,6	53,4	11,0
Kvinnor				
15—20	— 35,1	— 20,0	35,1	— 20,1
20—25	— 25,5	9,6	29,0	13,0
25—30	— 7,4	18,1	11,4	22,2
30—35	— 2,2	10,8	4,8	13,5
35—40	— 0,9	3,6	3,7	6,5
40—45	— 1,5	3,0	2,0	3,5
45—50	— 2,2	0,9	3,2	2,0
50—55	— 3,4	— 0,4	1,0	— 2,7
55—60	— 3,2	— 0,7	— 1,3	— 5,2
60—65	— 3,0	— 1,6	— 1,1	— 5,7
Summa	— 84,3	23,5	88,0	27,1

som tab. 4 ger, överensstämmer i hög grad med de analyser av flyttningsrörelserna under tidigare perioder, som lämnats i skilda framställningar. De mest karakteristiska och för övrigt mest kända dragen i denna utveckling utgöres av den starka avflyttningen från jordbruket samt av de yngre åldersklassernas dominerande betydelse för omflyttningen. I vissa avseenden företer dock omflyttningen under perioden 1941—45 i förhållande till 1920- och 30-talen en del väsentliga avvikelser. Som förut antytts var under mellankrigstiden avflyttningen från jordbruket

totalt sett väsentligt större för kvinnornas än för männens del. En förändring härvidlag inträdde under kriget. Den kvinnliga befolkningens flyttningsfrekvens låg emellertid alltjämt högre, och den nämnda förskjutningen i flyttningstalen ger sålunda enbart uttryck för det förhållandet, att den förutvarande starkare avflyttningen av kvinnor hade lett till ett så stort överskott av män inom jordbruket, att dessa trots en lägre flyttningsintensitet minskade med ett större antal.

Från olika specialundersökningar är det bekant, att de flyttande huvudsakligen utgöres av ogifta personer eller att flyttningarna kommer till stånd i samband med giftermål. Att vid en diskussion av jordbrukets totala nettoförluster söka fastställa, hur dessa fördelar sig efter civilstånd, är mycket vanskligt, men beträffande männen har dock här ett försök gjorts i denna riktning. För den metod, som därvid kommit till användning, redogöres i en bilaga.¹ Enligt de resultat som framkom skulle inte i någon åldersklass under 50 år de ogiftas andel av de flyttande männen understiga $\frac{3}{4}$; vanligast var en procentsiffra på omkring 90 bortsett då från de lägsta åldersklasserna, där av naturliga skäl alla flyttande är ogifta. Sättes dessa tal i relation till åldersfördelningen bland de flyttande — där tyngdpunkten som förut visats ligger i de lägre åldersklasserna, som har ett lågt antal gifta — blir totalresultatet i fråga om de flyttandes civilstånd en mycket stark övervikt för de ogifta. I åldrarna under 50 år skulle sålunda omkring 90 % av de flyttande vara ogifta.

För kvinnorna har inte någon liknande beräkning kunnat göras, men allt talar för att ungefär liknande förhållanden gäller även i detta fall. Troligt är väl dock att flyttningarna där i viss utsträckning föranleds av giftermål med män, som räknas till en näringsgren utom jordbruket.

Undersöker man vad nettoflyttningen inneburit i befolkningsökning eller -minskning för olika näringsgrenar, finner man, att förhållandena varit helt annorlunda under åren 1941—45 än un-

¹ Bilaga, s. 176.

der 1930-talet. Under sistnämnda period kunde antalet individer i åldern 15—65 år inom industri, handel och samfärdsel samt allmän tjänst sammanlagt öka med ca 250 000 män och ungefär lika många kvinnor, samtidigt som jordbruksbefolkningens nettoförlust höll sig vid ca 20 000 män och 60 000 kvinnor. Den naturliga folkökningen inom landet var sålunda så stor, att en stark expansion inom de nämnda näringsgrenarna kunde ske utan en alltför stor befolkningsminskning inom jordbruket. De bidrag till andra näringars tillväxt, som jordbruket kan sägas ha svarat för genom sin befolkningsminskning, uppgick till omkring 8 % beträffande männen och ca 24 % i fråga om kvinnorna av ökningen i befolkningen i åldern 15—65 år inom dessa näringar.

Åren 1941—45 var tillväxttakten inom industri, handel etc. i det närmaste lika stor som tidigare — under denna femårsperiod ökade sålunda antalet män i åldern 15—65 år med i runt tal 125 000 och kvinnorna med ung. 130 000. Dessa tillskott motsvarades inte i samma utsträckning som under 1930-talet av en naturlig folkökning, utan tillväxten skedde nu främst på bekostnad av jordbruket. Under de fem åren sjönk nämligen jordbruksbefolkningens antal med ung. 75 000 män och 55 000 kvinnor, en nedgång som förklarar 60 % resp. 42 % av de övriga näringarnas befolkningsökning. De tillskott av kvinnor i produktiv ålder, som industri, handel etc. erhöll från husligt arbete, var också större än tidigare och motsvarade omkring 27 % (35 000) av dessas nettoökning. Därefter skulle av denna ökning återstå en rest på 50 000 män och 40 000 kvinnor, som förklaras av den naturliga folkökningen inom landet, som beräknats till ca 40 000 resp. 30 000, samt av nettoimmigration, vilken för både män och kvinnor i produktiv ålder alltså skulle röra sig omkring 10 000.

För männens del torde den ovan angivna procentsiffran för den del av övriga näringars tillväxt som kan sägas bero på en minskning av jordbruksbefolkningen vara fullt jämförbar med motsvarande tal, som beräknats för åren 1931—40. Så är däremot inte förhållandet i fråga om det för kvinnornas del lämnade relationstalet. För perioden 1941

—45 ingår ju inte grupperna husligt arbete och ospecificerad verksamhet i här gjorda beräkningar, vilket i hög grad inverkar på siffrorna över kvinnornas nettoflyttning. En summarisk beräkning har givit vid handen, att om de två nämnda grupperna utproportioneras på övriga näringsgrenar på samma sätt som görs i folkräkningarna, och nettoflyttningen jordbruk—övriga näringar därefter beräknas, kommer jordbrukets förlust av kvinnor åren 1941—45 att bli ung. 65 000; alltså 10 000 större än vad som framkommit enligt det tidigare angivna beräkningssättet. Skillnaden utgör den nettoavflyttning, som skett bland de i husligt arbete sysselsatta, vars arbetsgivare hänförs till jordbruket. Samtidigt visar sig att nettoökningen inom industri, handel etc. stannar vid 105 000 mot i det tidigare fallet 130 000. Även här förklaras differensen av det sjunkande antalet förvärvsarbetande kvinnor inom husligt arbete. De 25 000 kvinnor, som det i detta fall rör sig om, har utbytt sitt förutvarande arbete hos personer eller i hushåll, vilka hänförs till industrien, handeln etc., mot en direkt anställning inom dessa näringsgrenar. Enligt det senast tillämpade beräkningssättet — med en utproportionering av husligt arbete och ospecificerad verksamhet på övriga näringar — betraktas detta yrkesbyte som en flyttning *inom* näringsgrenarna i fråga, varför det naturligtvis inte heller uppstår någon nettoökning (eller nettominskning) för de olika arbetsområdena på grund av denna flyttningsrörelse. Av den efter dessa linjer beräknade nettoökningen för industri, handel etc. uppgående till 105 000 kvinnor skulle något över 60 % (65 000) motsvaras av en minskning av den kvinnliga jordbruksbefolkningen.

Hur utvecklingen i här berörda avseenden gestaltat sig under perioden 1946—50 går inte att på samma sätt belägga. Vissa data, utifrån vilka en viss bedömning av förskjutningarna i befolkningen kan göras, finns dock att tillgå. En sådan bedömning måste givetvis bli mycket ungefärlig och kan inte gärna anges i preciserade avflyttningstal för olika åldersgrupper etc. Här har emellertid för den fortsatta framställningen varit nödvändigt att ha jordbrukets befolkningsförluster uppdelade efter de grunder, som använts för den tidigare redogörelsen. För den skull har till en viss, låt vara ganska vag, uppfattning om den totala storleken av jordbrukets befolkningsförluster fogats vissa antaganden om dessas fördelning på åldersgrupper.

Av flera tecken att döma tycks jordbrukets befolkningsminskning under efterkrigsåren ha haft ungefär samma omfattning som under föregående femårsperiod. Bland annat syns avflyttningssiffror från de utpräglade jordbrukskommunerna (A- och B-kommuner) stödja ett sådant förmodande. Denna avflyttning uppvisar emellertid starka variationer för olika år. Sålunda kan man nog våga säga, att jordbrukets befolkningsförluster var mycket betydande under de första efterkrigsåren, medan avflyttningen därefter avtog väsentligt. För hela perioden kan resultatet antas ha blivit en avflyttning från jordbruket, som till sin omfattning innebär en i jämförelse med åren 1941—45 oförändrad flyttningssintensitet i olika åldersgrupper. Möjligt är dock att en viss stegring av frekvenstalet i åldersgruppen 15—30 år ägt rum. Här har kalkylerats med en sådan uppgång på 10 %. För kvinnornas del torde emellertid en sådan uppgång knappast ha kunnat komma till stånd, beroende på att utflyttningen fram till 1945 inneburit en så betydande uttunning av de i detta sammanhang ifrågakommande åldersgrupperna, att de för utflyttningen återhållande krafterna måst göra sig mycket starkare gällande. Med hänsyn härtill har här antagits att flyttningssintensiteten i nämnda åldrar under åren 1946—50 i förhållande till krigsåren varit oförändrad, liksom även antagits vara fallet i övriga åldersgrupper.

Med här gjorda antaganden skulle avflyttningen från jordbruket under åren 1946—50 ha uppgått till ung. 87 000 män och 72 000 kvinnor i produktiv ålder, vilket motsvarar en minskning av jordbruksbefolkningen i åldern 15—65 år med ca 80 000 män och 54 500 kvinnor. Sammanställs dessa siffror med den naturliga folkökningen samt nettointflyttningen inom landet ter sig befolkningstillskotten inom näringar utom jordbruket så som tabblån på nästa sida visar. Siffrorna där avser förändringar av befolkning i produktiv ålder under perioden 1946—50.

Bortses här från den överflyttning av kvinnor från husligt arbete till andra näringar, som kan ha ägt rum under perioden

	Män		Kvinnor	
	antal	%	antal	%
Naturlig folkökning	7 600	6,2	— 2 400	— 2,5
Nettoinflyttning	34 700	28,4	43 700	45,6
Jordbrukets nettominskning .	80 000	65,4	54 500	56,9
Summa	122 300	100,0	95 800	100,1

men vilken är mycket svår att uppskatta, skulle enligt dessa siffror de totala tillskotten till näringar utom jordbruket under efterkrigsåren inte vara nämnvärt lägre än under krigsåren. Den betydligt mindre naturliga folkökningen under den senare perioden kompenserades sålunda nästan helt av en ökad immigration.

I detta sammanhang kunde det vara av intresse att belysa, hur nettotillskotten till näringar utom jordbruket under krigs- och efterkrigsåren inbördes fördelade sig på dessa olika näringsgrenar. Då det emellertid torde vara ändamålsenligt att driva en analys av omflyttningsproblemen s. a. s. i etapper och därvid först behandla balansen jordbruk—övriga näringar, skall denna fråga här tills vidare lämnas åsido.¹ I enlighet med denna plan för framställningen skall först innebörden av och förutsättningarna för den hittillsvarande och framtida avflyttningen från jordbruket söka belysas.

¹ Detta problem tas upp till behandling på s. 123, och framställningen anknyter då direkt till de resultat, som här framkommit.

KAPITEL IV

Arbetskraften inom jordbruket

Sysselsättningen inom jordbruket under senare årtionden

Jordbrukets nettoförlust i befolkning i åldern 15—65 år angavs i det föregående för 1930-talet till ung. 20 000 män och 60 000 kvinnor samt för åren 1941—45 till ca 75 000 män och 55 000 kvinnor. Den frågan reser sig nu, vad denna nedgång innebär i förlust av effektiv arbetskraft för jordbruket. I viss mån kan detta utläsas ur folkräkningarnas siffror för de olika åren över antalet yrkesverksamma inom denna näringsgren. Dessa siffror ter sig på följande sätt.

		Yrkesverksamma 1 000-tal			Relativ förändring (%)	
		1930	1940	1945	1931—40	1941—45
Män	Totalt	795,5	762,0	683,4	— 4,2	— 10,3
	15—65 år	719,7	695,3	617,7	— 3,4	— 11,2
Kvinnor	Totalt	238,6	102,0	46,2	— 57,3	— 54,7
	15—65 år	222,7	88,0	34,7	— 60,5	— 60,6

Den starka minskningen av antalet yrkesverksamma personer inom jordbruket gick nästan helt ut över delgruppen jordbruk och boskapsskötsel, medan fiske och i viss mån även skogsbruk väl försvarat sin ställning och på så sätt kunnat öka sin relativa andel av hela gruppens förvärvsarbetande befolkning. Som syns har beträffande både män och kvinnor den relativa årliga minskningen inom jordbruket varit väsentligt mycket starkare 1941—45 än under 1930-talet. Siffrorna för jordbruksbefolkningen måste emellertid användas med en viss försiktighet, då det i

fråga om denna näringsgren föreligger stora svårigheter att uppnå en enhetlig redovisning av förvärvsarbete och icke förvärvsarbete. Olika redovisningsprinciper har även tillämpats vid de registreringsstillfällen det här är fråga om. Vid 1940 och 1945 års folkräkningar skedde avgränsningen av medhjälpande familjemedlemmar från övriga familjemedlemmar på grundval av självdeklarerade uppgifter, medan vid 1930 års folkräkning en schematisk överföring ägde rum. Nedgången av antalet förvärvsarbete torde till någon del kunna hänföras till denna omläggning. Kraven på vilka, som skulle räknas som förvärvsarbete, skärptes nämligen något vid de senare räkningstillfällena, och detta kom att medföra en viss omföring inom jordbruksbefolkningen av förvärvsarbete till icke förvärvsarbete. Särskilt torde dessa förhållanden ha inverkat på antalet förvärvsarbete kvinnor. Den synnerligen starka nedgången 1940 och 1945 inom denna grupp uppväges sålunda delvis av en ökning av gruppen "övriga" inom vilken "familjemedlemmar med hemgöromål" från 1940 finns särskilt redovisade. I detta sammanhang bör även nämnas, att antalet husmödrar inom jordbruket i stort sett varit konstant under ifrågavarande tidsperiod. För att belysa dessa frågor återges här några siffror rörande den kvinnliga jordbruksbefolkningen över 15 år. Siffrorna är angivna i 1 000-tal.

	1930	1940	1945
Egentliga yrkesutövare	72,5	48,8	42,2
Medhjälpande familjemedlemmar	166,1	53,3	4,0
Husmödrar	360,4	359,7	353,7
Övriga med hemgöromål som uppgiven sysselsättning	—	99,2	119,7
Övriga	76,6	38,4	29,4
Avgår självständiga yrkeslösa	—	—14,6	—12,0
Summa	675,5	584,7	537,0

Under det att antalet yrkesverksamma kvinnor nedgått mellan 1930 och 1940 med 57,2 % och åren 1941—45 med 54,7 %, var minskningen i totala antalet vuxna kvinnor under dessa perioder blott 13,4 % resp. 8,2 %.

De här anförda siffrorna angående förändringarna i antalet yrkesverksamma inom jordbruket kan emellertid inte utan vidare läggas till grund för en mer preciserad bedömning av förlusterna av effektiv arbetskraft. Någon statistik över fullgjorda arbetstimmar inom jordbruket vid olika tidpunkter, varmed en förändring av antalet yrkesverksamma enligt folkräkningarna skulle kunna jämföras, finns nämligen inte att tillgå. Denna olägenhet är givetvis mycket kännbar, när det gäller att bedöma betydelsen av utflyttningen från jordbruket, dess återverkningar på produktions- och arbetsförhållanden etc.

Den synnerligen kraftiga avflyttning från jordbruket, för vilken redogjorts på s. 38 ff., kan ha föranletts av eller föranlett betydande rationaliseringsåtgärder. Har dessa inte varit tillräckligt omfattande för att helt kompensera förlusten av arbetskraft, uppkommer tendenser till en nedgång av jordbruksproduktionen. För att motväga detta måste antingen den kvarvarande befolkningen öka sina arbetsinsatser eller också måste en på längre sikt icke ekonomiskt motiverad men på kort sikt möjlig omläggning av driften i arbetsbesparande riktning genomföras.

Frågar man sig nu vad avflyttningen från jordbruket, såsom den kan avläsas i folkräkningarnas uppgifter om befolkningens fördelning på olika näringsgrenar 1940 och 1945, betytt i dessa avseenden, uppställer sig ett flertal problem. Nedgången av antalet yrkesverksamma män inom jordbruket rörde sig ju under perioden 1941—45 omkring 10 %. Denna siffra är ju i och för sig inte så förvånansvärt hög, men man får observera, att antalet brukningsdelar inte nämnvärt förändrats, och att som en följd därav även antalet företagare i stort sett var detsamma 1940 och 1945. Minskningen av antalet yrkesverksamma män inom jordbruket kommer därför att nästan helt hänföra sig till arbetargruppen, och för denna noteras också en nedgång med över 16 % under ifrågavarande period. Dessutom har utflyttningen inom denna grupp främst koncentrerat sig till de yngre åldersklasserna. För den kvinnliga jordbruksbefolkningens del är förhål-

landena likartade; utflyttningens koncentration till yngre åldersklasser och till ogifta är dock ännu mer markant än i fråga om männen.

En schematisk tolkning av folkräkningarnas uppgifter ger sålunda vid handen, att jordbruket under åren 1941—45 har lidit betydande förluster av arbetskraft. Mycket tyder på att denna minskning av arbetskraften i och för sig inte lett till någon nedgång av jordbruksproduktionen; den minskning i produktionen, som skett under krigsåren, kan nog förklaras av ogynnsamma väderleksförhållanden, minskad import av gödningsämnen, fodermedel etc. Identifierar man den avflyttning som framräknats ur folkräkningarna med förlust av effektiv arbetskraft för jordbruket, ställs man inför frågan om jordbruket kunnat rationaliseras i en takt, som svarat mot avflyttning och produktionsutveckling. Ett försök att lämna svar härpå kan tyvärr endast grundas på allmänna förmodanden, men det förefaller inte sannolikt, att en så stark rationalisering, som det här skulle vara fråga om, varit möjlig. Det kan framhållas, att man vid försök att bestämma arbetsåtgången inom jordbruket räknat med en rationalisering på 1,2 % per år under krigsåren. Detta procenttal ligger dock väsentligt under den rationaliseringstakt, som under krigsåren skulle varit nödvändig för att kompensera den *ur folkräkningarna* framräknade reduktionen av den yrkesverksamma jordbruksbefolkningen, om denna minskning anses som en förlust av effektiv arbetskraft. Uteslutet är inte att den ur denna synpunkt "för stora" produktionsökningen endast kunnat åstadkommas till priset av en skärpt arbetsbörda för en del av den kvarvarande jordbruksbefolkningen. "En annan sida av saken är den, att produktionen visserligen uppehålls, men att detta till viss del sker genom åsidosättandet av icke absolut nödvändiga arbeten (underhåll av diken och odlingsvägar, ogräsbekämpande åtgärder, byggnadsunderhåll m. m.), vilka dock icke kan uppskjutas hur lång tid som helst. Vi har med all sannolikhet haft en viss kapitalförväring inom jordbruket på här antydda vägar under senare år.

Strängt taget är det av anförda skäl svårt att ännu anföra bevis för att jordbruket verkligen lyckats eliminera verkningarna av den minskade arbetskraftsvolymen.”¹

Under efterkrigsåren var förhållandena något annorlunda. Som tidigare nämnts kan man anta, att avflyttningen från jordbruket då var ungefär lika omfattande som tidigare. Trots att importen av gödningsämnen och fodermedel då kunde återupptas, skedde återhämtningen i produktionen ganska långsamt. Detta kan delvis förklaras av att det, som nyss antytts, säkerligen under kriget ägde rum en viss kapitalförtäring genom bristande underhåll av jord och byggnader, genom en decimering av djurbeståndet etc., vilken tog betydlig tid att ersätta. Dessutom hade måhända avflyttningen medfört en viss arbetskraftsbrist eftersom möjligheterna att genom en ökad mekanisering kompensera förlusterna i arbetskraft nämligen under krigsåren varit ganska begränsade. Då även i detta fall läget lättade efter kriget, skedde maskinanskaffningen och andra rationaliseringsåtgärder i desto snabbare takt. Några siffror för antalet traktorer och skördetröskor inom jordbruket kan i detta sammanhang vara belysande.

	1940	1945	1950
Traktorer	19 400	21 700	61 100
Skördetröskor	120	460	6 130

Den synnerligen snabbt ökade mekanisering under efterkrigsåren, som dessa siffror pekar på, måste ha medfört en väsentlig reduktion av arbetskraftsbehovet. Enligt beräkningar för jordbrukskalkylen hösten 1951 uppskattas även den årliga minskningen av arbetsåtgången inom jordbruket till omkring 3 % från och med år 1946; jämfört med tidigare uppskattningar skulle detta innebära, att takten i rationaliseringen minst fördubblats. Till stor del får väl den forcerade maskinanskaffningen under dessa år betraktas som en reaktion på den minskning av jordbru-

¹ *Einar Sjögren*: Utvecklingslinjer inom svenskt jordbruk. (I Svensk Tidskrift 1950: 3, s. 157.)

kets arbetskraft, som ägt rum redan under kriget. Rationaliseringen och den återupptagna importen av fodermedel och gödningsämnen, vartill även kom gynnsamma väderleksförhållanden, resulterade efter hand i en betydande stegring av jordbruksproduktionen. År 1950 beräknades sålunda denna ligga omkring 15 % högre än de genomsnittliga produktionsresultaten under 1930-talet.

Mot bakgrunden av denna utveckling ter sig, trots den förhållandevis höga rationaliseringstakten under efterkrigsåren, den tidigare angivna nedgången av jordbruksbefolkning i produktiv ålder ganska svårförklarlig. De befolkningsförluster, som framräknats ur folkräkningarna, är sålunda så pass stora, att det är berättigat sätta i fråga, om denna utflyttning verkligen kan jämföras med en förlust av för jordbruket effektiv arbetskraft, eller om denna i stället delvis hänfört sig till yrkesgrupper, som endast tidvis varit sysselsatta i jordbruk men som ändå i folkräkningarna kommit att föras till denna näringsgren. En sådan hypotes stöds också av det allmänt kända och i folkräkningarna redovisade förhållandet, att biyrkenas omfattning är ojämförligt större inom jordbruket än inom andra näringsgrenar. Omvittnat är ju även, att det inom jordbruket ofta förekommit en icke oetydlig dold säsongarbetslöshet.

Varje bedömning av innebörden och konsekvenserna av ifrågasvarande flyttningsrörelser måste under sådana förhållanden komma att innehålla många osäkerhetsmoment, vilket givetvis minskar möjligheterna att dra slutsatser om de framtida utvecklingstendenserna. Under alla förhållanden måste en bedömning av framtiden utgå från en så riktig bild av de aktuella förhållandena som möjligt, och för att i någon mån täcka de brister som hittills tillgängligt material varit behäftat med har en särskild undersökning av jordbrukets nuvarande arbetskraftsförhållanden gjorts. En redogörelse för denna undersökning återfinns i följande avsnitt.

Jordbrukets arbetskraftsförhållanden 1949

Mot bakgrunden av de frågeställningar, för vilka redogjorts i föregående avsnitt, gjorde institutet i samarbete med RLF under första hälften av år 1950 en undersökning rörande arbetskraftsförhållandena inom jordbruket år 1949. Denna undersökning baserade sig på uppgifter lämnade av ett slumpmässigt urval jordbruk. De berörda brukningsdelarna uppgick till ett antal av något över 8 000; undersökningen hade dock begränsats till brukningsdelar med över 2 ha åkerjord. Undersökningen syftade till att få fram siffror för den effektiva sysselsättningen år 1949 inom jordbruket och att erhålla uppgifter om hur arbetsinsatsen fördelade sig på olika slag av arbetskraft — på ägare, familjemedlemmar och lejda arbetare — samt denna arbetskrafts fördelning efter ålder och civilstånd. Givetvis var det därvid även angeläget att i möjligaste mån få en registrering av tillfälliga tillskott av arbetskraft, liksom av den tid den inom jordbruket mer regelbundet sysselsatta arbetskraften ägnade åt förvärvsarbete inom andra näringar. Undersökningen har också sökt belysa, huruvida inom jordbruket förelåg brist på arbetskraft. För resultaten från undersökningen har från institutet tidigare lämnats en särskild redogörelse: "Det svenska jordbrukets arbetskraft 1949" (stencil). I denna återfinns även en redovisning för undersökningens uppläggning och representativitet.

Beträffande denna sistnämnda fråga ställer det sig givetvis ganska svårt att bestämma felet i uppmultipliceringen av de erhållna resultaten till att gälla för hela landet. Beräkningen grundades på relations-tal mellan antalet gårdar i olika storleksklasser enligt urvalet och motsvarande antal gårdar i hela landet enligt jordbruksräkningen 1944. De systematiska fel, som dessa uppskattningar kan vara behäftade med, kan bero dels på förändringar i storleksklassernas relativa andel av totalantalet gårdar mellan tidpunkten för jordbruksräkningens och ifrågavarande undersöknings genomförande, dels på att i stickprovet endast ingår jordbruk tillhörande medlemmar av RLF, och att det kan tänkas föreligga en strukturell skillnad mellan dem och

övriga jordbruk. Dessutom kan inte med säkerhet sägas om de jordbruk i stickprovet varifrån inga uppgifter erhållits på något sätt avviker från dem, från vilka användbara frågeformulär inkommit. En diskussion av dessa faktorer sammanfattas i nyssnämnda redogörelse så "att man kanske skulle kunna våga en gissning att det systematiska felet inte överstiger 5 %". I fråga om den andra arten av fel, som kan finnas i uppskattningarna, de slumpmässiga felen, kan man räkna med en liknande felmarginal. Beräkningar över medelfelet för antalet manliga familjemedlemmar och för antalet fast anställda män har sålunda givit till resultat ett medelfel på ca 2 ½ %, och slumpfelet kan då inte gärna vara större än 5 %. För de betydelsefulla siffrorna för total arbetsinsats inom jordbruk finns det anledning anta, att slumpfelet ligger något lägre. Spridningen i antalet anställda mellan gårdar i samma storleksklass måste nämligen delvis bero på olikheter i arealen av till gårdarna hörande skog och i omfattningen av arbete utanför den egna gården. Det i egentligt jordbruk nedlagda arbetet bör därmed visa större överensstämmelse mellan brukningsdelar av samma storlek, vilket medför ett lägre medelfel. Om man emellertid accepterar 5 % som en trolig övre gräns för slumpfelet, skulle detta tillsammans med det systematiska felet göra ett totalfel, som knappast kan tänkas överstiga 10 %.

Med ovan gjorda redogörelse för de systematiska och slumpmässiga fel, som undersökningen är behäftad med, är de reservationer angivna varmed de följande refererade resultaten från undersökningen måste förstås. Följande sammanfattning av olika data, som framkommit, är inte avsedd att bli fullständig, utan här kommer endast att återges de resultat, vilka betraktats som relevanta för en bedömning av omflyttningsproblemen.

Ålders- och civilståndsfördelning. Att jordbruksbefolkningen till sin sammansättning efter ålder, yrkesställning och civilstånd företer speciella och, som de vanligen karakteriseras, ogynnsamma drag är väl känt. Dessa förhållanden får dock sin riktiga belysning först, om de ses mot bakgrunden av det svenska jordbrukets struktur. Det faktum att de flesta brukningsdelar är så små, att de ger en stadigvarande försörjning för endast en manlig arbetande, bör sålunda därvid starkt betonas. Detta förhål-

lande visar sig främst i siffror för befolkningens fördelning efter yrkesställning. Enligt den gjorda undersökningen uppgick år 1949 den till jordbruket, varmed då här som förut nämnts avses brukningsdelar med över 2 ha åker, mer fast knutna *manliga arbetskraften* till ung. 519 000. Därav utgjorde ägarna 56 % eller omkring 291 000, medan familjemedlemmarna svarade för 26 % (133 000) av totalantalet. För fast anställda var motsvarande siffra 18 % (95 000).

Genomsnittsåldern för ägarna ligger av naturliga skäl ganska högt. Även om familjemedlemmar och fast anställda har en åldersfördelning, som kan anses som ganska "normal" för dessa grupper, kommer totalresultatet för den manliga jordbruksbefolkningen genom ägarnas relativa övervikt att bli den ofta diskuterade "ogynnsamma" åldersstrukturen. Detta förhållande belyses av följande uppställning, som visar den manliga arbetskraftens procentuella fördelning på olika åldersgrupper.

Yrkesställning \ Ålder	10—17 år	18—19 år	20—29 år	30—49 år	50—64 år	65—69 år	70 år o. över	Totala antalet
Ägare el. brukare	0	0,1	3,4	49,3	37,9	6,7	2,7	291 070
Fam. medlemmar	25,9	11,1	34,0	18,0	3,9	2,3	4,9	133 410
Fast anställda . . .	5,1	6,7	21,0	40,0	19,7	5,2	2,3	94 680
Samtl. kategorier	7,6	4,1	14,5	39,5	25,8	5,3	3,2	519 160

Den ojämna åldersfördelningen blir ännu mer accentuerad, om man begränsar studiet av befolkningens ålderssammansättning till de mindre brukningsdelarna. På exempelvis jordbruk med mindre än 10 ha utgör män i åldern under 50 år omkring 60 % av den där mer regelbundet sysselsatta arbetskraften, medan motsvarande procenttal för de största brukningsdelarna något överstiger 70 %. Dessa skillnader förklaras givetvis av att ägarna utgör en väsentligt större andel på de mindre än på de större brukningsdelarna. I någon mån beror dock detta även på att ägarna eller brukarna på de mindre jordbruken har en högre genomsnittsålder än på de större egendomarna. Skillnaderna här-

vidlag är ganska markerade och kan lämpligen åskådliggöras genom nedanstående sifferserie, som för de olika brukningsdelarna anger hur stor procent av ägarna eller brukarna, som är under 50 år.

2— 5 ha	47,1 %	30— 50 ha	66,9 %
5—10 ha	51,9 %	50—100 ha	71,8 %
10—20 ha	56,7 %	100 ha o. däröver ..	71,7 %
20—30 ha	62,4 %		

En uttömmande förklaring av dessa differenser mellan större och mindre jordbruk är ej lätt att ge, men säkerligen torde de sammanhånga med att arbetet på de mindre brukningsdelarna inte medger en tidig självpensionering. I andra fall kan ett mindre jordbruk vara en form av pensionering, då möjligheterna till en individuell avpassning av arbetstid och -takt gör, att åldern inte så snart sätter en effektiv gräns för förvärvsverksamheten. På detta sätt skulle sålunda generationsväxlingen väsentligt fördröjas på de mindre egendomarna i förhållande till på de större brukningsdelarna. Troligt är att en sådan process under senare decennier även försvårats av att familjemedlemmarna på småbruken, som redan tidigt måst söka sin utkomst inom andra näringar, inte varit särdeles benägna att återgå till jordbruket genom att exempelvis överta faderns egendom.

Olikheter av denna art mellan större och mindre jordbruk återkommer även i de manliga familjemedlemmarnas och de fast anställdas åldersfördelning. De små brukningsdelarnas ringa bärkraft, vilken medför, att de nämnda gruppernas relativa andel av den manliga befolkningen där är förhållandevis mycket låg, förklarar även särdragen i åldersfördelningen i dessa fall. Sålunda är det påfallande, att genomsnittsåldern är betydligt lägre bland familjemedlemmar på de mindre egendomarna än för gruppen i dess helhet. Detta beror på att pojkar i åldern under 17 år där spelar en jämförelsevis stor roll. Det är här fråga om en åldersgrupp, där flyttningarna från hemmet ännu inte börjat i någon större omfattning. Flyttningsfrekvensen stiger emellertid

snabbt vid en högre ålder, och då drabbas småbruken genom sina begränsade försörjningsmöjligheter jämförelsevis hårdast. På så sätt uppkommer den olika åldersfördelningen mellan skilda storleksklasser.

Ungefär samma förhållande kan även spåras i de fast anställdas åldersfördelning, om än på de små jordbruken i detta fall tillkommer en viss relativ övervikt också för de högsta åldersgrupperna. Mellanåldrarna är alltså här starkt underrepresenterade. I detta fall är förklaringen att söka i de begränsade möjligheterna att anställa och avlöna lejd arbetskraft. I stor utsträckning torde behovet av anställd arbetskraft på de mindre brukningsdelarna tillgodoses av grupper, som inte har så stora löneanspråk, eller som av olika skäl får acceptera mindre fasta arbetsförhållanden. Arbetskraft av denna karaktär är ju företrädesvis att finna i de lägsta och högsta åldersklasserna. På de största jordbruken ansluter sig åldersfördelningen däremot ganska nära till den, som gäller för den totala förvärvsarbetande manliga befolkningen i landet, även om en viss relativ övervikt för de högre åldersklasserna här kan konstateras. Denna tendens är dock så pass svag, att man i detta fall inte kan tala om någon direkt "onormal", dvs. en från genomsnittet avvikande, åldersfördelning.

Resultaten rörande den manliga jordbruksbefolkningens civilståndsfördelning kompletterar och även bekräftar vad som ovan anförts om de skiljaktigheter i olika avseenden som kan konstateras inom jordbruket, beroende på var och i vilken yrkesställning arbetskraften är sysselsatt. För familjemedlemmar och fast anställda är de inbördes olikheterna mellan olika stora jordbruk starkt framträdande. På exempelvis brukningsdelar under 30 ha är omkring 14 % av familjemedlemmarna gifta, medan motsvarande siffra för gårdar över 30 ha uppgår till 22 %. För de fast anställda är skillnaden större, och motsvarande siffror är sålunda för denna grupp 21 % resp. 59 %. Dessa differenser ligger helt i linje med vad som tidigare anförts om de skilda be-

tingelserna för arbetskraftsrekryteringen vid större och mindre jordbruk.

Beträffande den *kvinnliga jordbruksbefolkningen* kan först framhållas, att behovet av kvinnlig arbetskraft inom jordbruket generellt ligger lägre än behovet av manlig arbetskraft. Det är därför i och för sig inte förvånande, att för denna näringsgren råder en betydande disproportion mellan könen. Då dessutom efterfrågan på kvinnlig arbetskraft inte i så stor utsträckning som i fråga om männen varierar med brukningsdelarnas storlek, kan man anta att disproportionen tilltar med jordbrukens storlek.¹ En annan följd av nämnda förhållande är, att gruppen hustrur och kvinnliga ägare kommer att vara än mer dominerande inom den kvinnliga befolkningen än som var fallet i fråga om de manliga ägarna inom sin könsgrupp. Enligt undersökningen i fråga fanns 1949 ung. 373 000 kvinnor fast knutna till jordbruket. Därav utgjordes 67 % (250 000) av hustrur eller ägare, 26 % (97 000) av familjemedlemmar och slutligen endast 7 % (26 000) av fast anställda. Dessa förhållanden gör, att den relativa övervikt för de högre åldersgrupperna, som förut konstaterats vara ett utmärkande drag för jordbruksbefolkningen, kommer att i än högre grad göra sig gällande för den kvinnliga delen av denna befolkning. Detta hindrar dock inte, att genomsnittsåldern är lägre för kvinnor än för män, vilket delvis förklaras av att i ett äktenskap hustrun i allmänhet är yngre än mannen. Dessutom kan konstateras en i förhållande till motsvarande manliga grupper lägre genomsnittsålder hos kvinnliga familjemedlemmar och fast anställda.

Åldersfördelningen inom olika storleksklasser företer ungefär

¹ Detta tycks i hög grad bekräftas av resultaten från ifrågavarande undersökning, men det måste betonas att de framkomna siffrorna inte ger en rättvisande bild av förhållandena i detta avseende, då på grund av undersökningens uppläggning vissa grupper av kvinnor, som i vanliga fall räknas till jordbruksbefolkningen, inte ingår i materialet. Detta gäller exempelvis hustrur till jordbruksarbetare, utom då dessa längre eller kortare tid varit anställda hos en ägare eller brukare av ett jordbruk. Förklaringen till denna gränsdragning är att undersökningen avsåg att registrera den arbetskraft, som sysselsattes på jordbruksegendomarna.

samma variationer för kvinnorna som för männen. Sålunda är hustrur och ägare genomgående äldre på de mindre brukningsdelarna. Om också i detta fall det relativa antalet personer under 50 år tas som utgångspunkt för en jämförelse, blir resultatet för småbrukens del ett procenttal på 55—60 % och för de största gårdarnas del ett på ung. 75 %. Samma omständigheter, som ansetts förklara de liknande skiljaktigheterna inom den manliga befolkningen, torde även här kunna anföras.

För de kvinnliga familjemedlemmarna kan inte iakttas några större olikheter mellan storleksklasserna vare sig i relationen ägare—kvinnliga familjemedlemmar eller i åldersfördelningen. Enhetligheten i dessa avseenden är väl ganska förklarlig, då behovet av hjälp med hushållsarbete etc. knappast varierar i proportion till jordbrukens storlek, och då man inte heller gärna kan tänka sig, att jordbrukens storlek i och för sig har en avgörande inverkan på de kvinnliga familjemedlemmarnas flyttning hemifrån, till ett eget yrke eller ett eget hem.

Arbetsuppgifterna för de anställda torde variera väsentligt med jordbrukens storlek. Då rekryteringen till dessa uppgifter oftast sker från olika åldersgrupper, kommer även åldersfördelningen bland de anställda att förete vissa särdrag i de olika storleksklasserna. På de mindre brukningsdelarna är antalet kvinnor i de högre åldrarna jämförelsevis stort, vilket nog kan sättas i samband med att gårdarnas storlek inte kräver eller tillåter att mer än en kvinna arbetar i hemmet, och i de fall, då ägaren är änkling eller ogift, svarar en mer erfaren och därmed äldre hushållerska eller ett hembiträde för detta arbete. På de medelstora jordbruken är situationen något annorlunda, så till vida som man där i större utsträckning kan ha "extra" hjälp för hushållsgöromål av skilda slag, till vilka platser rekryteringen sker från de yngre åldersklasserna. Den högre genomsnittsåldern åter, som är att finna bland anställda kvinnor på de största jordbruken, förklaras säkerligen av de speciella anställningsformer för ladugårdspersonal etc., som företrädesvis där förekommer. Av gammalt har ju så-

lunda hustrur till de manliga anställda ofta deltagit i arbetet på gården, och främst har det då varit fråga om kreatursskötseln, förutom att de utgjort en viktig arbetskraftsreserv för rotfruktsupptagning etc.

Beträffande åldersfördelningen för den *tillfälliga arbetskraft*, som sysselsättes inom jordbruket, kan sägas att den inte i stort sett företer några direkt "onormala" drag. Även i detta fall återfinns dock de tidigare diskuterade skillnaderna i åldersfördelning mellan större och mindre brukningsdelar. De största brukningsdelarna har en väsentligt större andel yngre tillfällig arbetskraft än de medelstora och mindre jordbruken, vilket torde bero på att skolornadsferiearbete, praktikanttjänstgöring etc. främst förlägges till de större gårdarna, som har större möjligheter att ta emot sådan arbetskraft. På småbruken kommer nog den tillfälliga hjälp man kan få under sådd och skörd i ganska stor omfattning till stånd genom att olika ägare ömsesidigt bistår varandra i arbetet. Det är därför ganska naturligt, att genomsnittsåldern i dessa fall kommer att ligga relativt högt.

Sysselsättningens omfattning inom jordbruket. Som förut nämnts uppgick år 1949 den i jordbruket mer regelbundet sysselsatta manliga arbetskraften till ung. 519 000. Antalet ägare var 291 000, familjemedlemmar 133 000 och fast anställda 95 000. Dessa siffror kan emellertid inte direkt användas som ett mått på den arbetsinsats, som gjordes inom jordbruket. En betydande del av arbetskraften var nämligen delvis sysselsatt med arbete utanför de egendomar dit den hörde, och endast 63 % av den totala arbetsstyrkan ägnade hela sin tid åt arbete på gården, varvid då även inräknas arbete i egen skog.

Som man kan vänta, var avvikelserna i arbetsinsatsens omfattning särskilt framträdande för familjemedlemmarna, bland vilka omkring en tredjedel arbetade kortare tid än ett halvt år på egendomen. Detta får dock inte tydas så, att denna tredjedel skulle haft sin huvudsakliga förvärvskälla inom andra närings-

områden. Bland familjemedlemmarna ingick nämligen ett icke obetydligt antal pojkar i skolåldern, söner i värnpliktsåldern etc., vilka kunnat hjälpa till med gårdens skötsel endast under en kortare tid av året.

Beträffande ägare och fast anställda kan inte några sådana allmänna och generella drag anföras, utan bedömningen av arbetsinsatsens genomsnittliga omfattning måste här ses mot bakgrunden av de skilda arbetsförhållandena inom olika storleksklasser. Hur variationerna mellan olika storleksgrupper tedde sig ur dessa synpunkter framgår av följande tabell.

Tab. 5. Sysselsättning inom jordbruksegendomarna

Storleksklass	Procentuella andelen män som arbetat å egendomen							
	mer än 280 dagar (hela året)				mer än 150 dagar			
	ägare	fam.-medl.	fast anst.	totalt	ägare	fam.-medl.	fast anst.	totalt
2— 5 ha	55,3	23,1	24,4	46,5	83,3	48,8	47,6	73,9
5— 10 ha	81,3	36,8	30,6	65,2	97,2	64,5	56,1	85,2
10— 20 ha	91,3	59,1	44,1	74,6	98,5	77,7	68,5	87,8
20— 30 ha	89,9	68,9	50,7	71,9	97,9	88,9	80,2	89,9
30— 50 ha	86,6	65,9	61,7	70,4	97,9	80,8	83,2	87,4
50—100 ha	80,4	58,9	66,8	68,8	95,5	80,1	85,6	87,1
100 ha o. däröver . .	75,7	62,0	71,8	71,6	92,1	84,3	95,6	94,9
Samtliga storleksklasser	74,6	43,3	56,7	63,3	92,5	66,8	80,3	83,6

Som synes intar jordbruk med 2—5 ha åker och i någon mån även egendomar med 5—10 ha åker en särställning ur de synpunkter, som här anlagts. För ägare, där siffrorna eljest visar stor enhetlighet — avvikelserna för de största egendomarna kan nog helt förklaras av de speciella ägare- och arbetsförhållanden, som där råder — är ju de låga siffror, som noterades för arbetsinsatsens omfattning i de nämnda storleksklasserna, lätt förståeliga med hänsyn till de begränsade lönande arbetsuppgifter, som där måste finnas. Samma skillnader mellan olika stora jordbruk, fastän väsentligt mer markerade, framträder även beträffande familjemedlemmarna och de fast anställda. Tydligt är dock att

den storlek på brukningsdelarna, där denna arbetskraft kan beräknas vara mer fullständigt sysselsatt, ligger högre än i fråga om ägarna. Sålunda visar för dessa arbetargrupper jordbruk med 5—10 ha definitivt större likheter med de mindre än med de större brukningsdelarna, och den därpå följande arealgruppen, 10—20 ha, intar åtminstone för den fast anställda arbetskraftens del i viss mån en mellanställning.

I siffrorna för arbete på egendomen har förutom det egentliga jordbruksarbetet även innefattats det arbete, som nedlagts i till egendomen hörande skog. Den del av den manliga arbetskraften, som under 1949 ägnat någon tid åt sådant arbete, visar en jämn minskning från den minsta storleksklassen (62 %) till den största (32 %). Dessa stora skillnader beror givetvis på olikheter i den relativa förekomsten av till egendomen hörande skog, men i någon mån kan de även antas vara ett uttryck för en längre driven specialisering i arbetet, som förekommer på de större gårdarna, men som däremot inte är möjlig på småbruken.

Inom varje storleksgrupp deltar ägarna i arbete i egen skog i större omfattning än familjemedlemmar och fast anställda. Den totala andelen skogsarbetande ägare är ung. 66 %, medan för de övriga grupperna procentsiffran är 50 resp. 37. Att procenttalet ligger så väsentligt högre för ägarna kan synas förvånande, men man får hålla i minne att familjemedlemmar och anställda i många fall arbetar på gården endast under en kortare tid av året och främst då under sådd och skörd. Den totalt sett ganska stora skillnaden mellan familjemedlemmar och fast anställda utjämnas nästan helt, om ifrågavarande siffror jämföres för varje storleksgrupp för sig. Avvikelsen i de totala siffrorna beror sålunda till allra största delen på de båda gruppernas olika fördelning på skilda storleksklasser — den anställda personalen är rikligast företrädd på större jordbruk, där samtidigt jämförelsevis få arbetar i skogen.

Omfattningen av arbete utfört utom egendomen. Något över en fjärdedel av den mer regelbundet sysselsatta manliga arbetskraften inom jordbruket har under kortare eller längre tid av året haft förvärvsarbete utom egendomen. Till allra största delen är det naturligt nog arbetskraften på de små brukningsdelarna, som främst svarar här för, vilket även framgår av följande procenttal för den del av arbetsstyrkan, som haft arbete utom egendomen.

2— 5 ha	49,0 %	30— 50 ha	9,6 %
5—10 ha	27,8 %	50—100 ha	5,1 %
10—20 ha	16,0 %	100 ha o. däröver	2,1 %
20—30 ha	10,8 %	Totalt	26,4 %

Orsakerna till den stora spridningen i dessa relationstal torde inte närmare behöva kommenteras. Det kan dock framhållas, att väsentliga skillnader i här berörda avseende även föreligger mellan ägare, familjemedlemmar och fast anställd arbetskraft. Ägarna är den grupp, där arbete utom egendomen är oftast förekommande (ung. 32 %). Det ligger eljest nära till hands anta, att den högsta procentsiffran skulle noteras för familjemedlemmarna. Detta är för övrigt även fallet inom de flesta storleksgrupper, vilket dock uppvägs av att brukningsdelar med 2—5 ha (samt även jordbruk om 30—50 ha) har en högre siffra för ägare än för familjemedlemmar. Bland de fast anställda är de, som arbetat utom egendomen, ett mycket litet fåtal (5,7 %).

De skillnader mellan brukningsdelar och mellan olika arbetargrupper, som här berörts, återkommer även i uppgifterna om den tid arbetet utom egendomarna tagit i anspråk. På de små jordbruken ligger antalet dagar i annat arbete genomgående mycket högt. Av personer med sådant arbete har på de mindre brukningsdelarna 46 % (2—5 ha), 27 % (5—10 ha) och 17 % (10—20 ha) varit sysselsatta utom egendomen i mer än 100 dagar. Genomsnittssiffran för de återstående storleksklasserna ligger vid 11 %.

Totalt sett arbetade ju förhållandevis fler ägare än familjemedlemmar utom egendomen, men i fråga om arbetets omfattning i

dagar räknat intar den senare gruppen tätplatsen. Medan bland ägare med arbete utom egendomen 34 % hade sådan sysselsättning i över 100 dagar, var motsvarande siffra bland familjemedlemmarna 40 %. Endast 12 % av de fast anställda nådde upp i denna arbetstid.

En sammanfattande bild av hur den till jordbruket fast knutna manliga arbetskraften fördelar sina arbetsinsatser mellan arbete på egendom, i skog och åt andra samt hur förhållandena i dessa avseenden ter sig inom olika storleksklasser ges i följande tabell. De beräkningar, som där återgivna siffror grundar sig på, måste betraktas som ungefärliga, men i stora drag torde de dock ge en riktig föreställning om relationerna i arbetsinsatsens fördelning på olika områden. Det utförda arbetet har omräknats i årsarbetare, varvid 280 arbetsdagar fått motsvara en årsarbetare.¹

Tab. 6. Den totala arbetsinsatsens storlek
1 000-tal manliga årsarbetare

Storleksklass	Till jordbruket fast knuten arbetskraft					Summa
	arbete på egendomen		arbete utfört åt andra			
	jordbruk	skog	jordbruk	skog	övrigt	
2— 5 ha	94,3	13,7	1,9	9,7	16,4	136,0
5— 10 ha	109,0	13,6	1,0	4,3	5,8	133,7
10— 20 ha	87,3	7,4	0,4	1,8	1,6	98,5
20— 30 ha	33,7	2,2	0,1	0,3	0,4	36,8
30— 50 ha	28,3	1,3	—	0,3	0,1	30,0
50—100 ha	20,3	1,2	—	0,1	0,1	21,7
100 ha o. däröver	21,7	1,6	—	0,1	0,1	23,4
Totalt	394,5	41,0	3,5	16,4	24,6	480,0

Som syns är det endast på de mindre bruksdelarna som arbete utom egendomarna spelar någon egentlig roll. Detsamma

¹ Valet av antalet arbetsdagar för en årsarbetare har gjorts helt godtyckligt, men den normala årsarbetstiden för de anställda torde dock motsvara ung. 280 arbetsdagar.

kan ju även, om än med något mindre berättigande, sägas om arbete i egen skog. Totalt sett tar dock dessa arbeten en måhända oväntat liten del av den totala arbetsinsats, som utföres av den till jordbruket fast knutna arbetskraften. Betydelsen av dessa "bisysselsättningar" kan dock inte helt bedömas utifrån dessa uppgifter, då de i många fall troligen är mer inkomstbringande än det egentliga jordbruksarbetet. I varje fall är de ofta en ofrånkomlig nödvändighet för befolkningen på de mindre egendomarna.

I detta sammanhang är det också nödvändigt att i korthet beröra den arbetsinsats, som utförs av den *tillfälliga manliga arbetskraften*. Till hur stort antal denna arbetskraft uppgår är synnerligen svårt att bestämma, men år 1949 torde den knappast ha överstigit 100 000 men inte heller varit lägre än 70 000. Att inte en exaktare siffra kan anges i detta fall beror på att de tillfälligt anställda ofta kunnat ha anställning på flera gårdar och att sålunda en dubbelräkning därigenom inte kunnat undvikas. Beträffande den arbetsinsats, som utförts av denna arbetarkategori, har det dock varit lättare att eliminera sådana felkällor. Med ganska stor tillförlitlighet kan sålunda det utförda arbetet för år 1949 beräknas ha motsvarat ung. 13 000 årsarbetare. Även i detta fall kan den framkomna siffran synas förvånansvärt låg. Det bör dock erinras om att dessa arbetsinsatser utföres under en kort tid på våren och sommaren, då arbetsbelastningen inom jordbruket når sin kulmen. De konsekvenser som skulle uppstå, om detta arbetskraftstillskott på blott 13 000 årsarbetare skulle utebli, bleve under sådana omständigheter synnerligen vittgående.

Arbetskraftsbrist och rekryteringsbehov. I den här behandlade undersökningen har även ett försök gjorts att få en uppfattning om det inom jordbruket under 1949 förelåg brist på arbetskraft, och i sådant fall hur stor denna brist var. I de använda frågeformulären bestämdes arbetskraftsbrist på följande sätt: "Skulle på egendomen ha använts mer arbetskraft om sådan gått att få

till gällande löner?" Givet är att svaren på en sådan fråga av olika skäl måste bli mycket osäkra och troligt är väl att den brist, som kan framräknas från detta material, kommer att ligga något för högt. Resultaten torde ändå ge en viss upplysning om den rådande arbetskraftssituationen och om de olikheter, som i fråga om försörjningen med arbetskraft kan föreligga mellan olika storleksklasser. Resultatet av denna del av undersökningen blev emellertid, att på ung. 15 000 brukningsdelar angavs behov av ytterligare fast anställd arbetskraft; här bör observeras att antalet arbetare, som behövs, inte nödvändigtvis uppgått till samma siffra — på en gård har kunnat anställas mer än en arbetare. Ytterligare tillfällig arbetskraft kunde ha sysselsatts på närmare 45 000 jordbruk. Sättes dessa siffror i relation till det totala antalet brukningsdelar i landet inom de berörda storleksklasserna enligt 1944 års jordbruksräkning, skulle brist på fast anställd arbetskraft ha funnits på ung. 5 % av jordbruken, och i fråga om tillfällig arbetskraft skulle motsvarande siffra uppgå till ca 15 %. Bristen på arbetskraft var dock inte lika kännbar inom skilda storleksklasser, och sålunda behövde endast 2 à 3 % av egendomarna i de lägsta arealgrupperna mer fast anställd arbetskraft samt omkring 10 % mer tillfällig arbetskraft. På medelstora och större jordbruk var motsvarande procenttal 10 resp. 20—25.

Den kvinnliga arbetskraftens sysselsättning. Beträffande den kvinnliga arbetskraften inom jordbruket är variationerna i sysselsättningens omfattning och allmänna inriktning både färre och mindre än vad fallet är i fråga om den manliga arbetskraften. Detta gäller såväl vid en jämförelse olika storleksklasser emellan som mellan olika personkategorier. Till att förhållandena i dessa avseenden får en prägel av stor enhetlighet bidrar givetvis den omständigheten, att gruppen kvinnliga ägare och hustrur, som ur här anlagda synpunkter är mycket homogen, är så starkt dominerande.

Bland ägare och hustrur har praktiskt taget samtliga varit sysselsatta hela året på egendomen. För de båda övriga grupperna är däremot läget väsentligt annorlunda. Stora likheter inbördes råder dock mellan dessa grupper, och sålunda har i båda fallen endast ung. 60 % av de sysselsatta arbetat hela året. Närmare 25 % har arbetat mindre än 150 dagar.

Arbete utom egendomen förekommer endast undantagsvis bland den kvinnliga arbetskraften, varför en förklaring av den kortare tid, som i olika fall ägnats åt arbete inom egendomen, uteslutande måste sökas i bristande förutsättningar för en större arbetsinsats. För familjemedlemmarnas del torde samma förhållanden som för motsvarande manliga grupp — skolgång etc. — ha inverkat. Beträffande de fast anställda kan en förklaring sökas i de speciella arbetsförhållandena. Den kvinnliga ladugårdspersonalen, exempelvis, rekryteras ju ofta bland hustrur till jordbruksarbetare, och anställningen har väl i dessa fall mestadels formen av något slags deltid. Ungefär liknande förhållanden gäller nog även många gånger, då anställningen avser hjälp i hushållsarbete.

Beträffande arbetets art har det genom den ifrågavarande undersökningen inte varit möjligt att erhålla en noggrannare uppdelning av arbetsinsatsen på olika arbetsuppgifter (hushållsarbete, boskapsskötsel etc.). En grov uppdelning mellan hushållsarbete och andra göromål på egendomen har dock varit möjlig och återfinns i tablan på följande sida.¹

De vars tid i större utsträckning delas mellan hushållsarbete och andra sysselsättningar är talrikast förekommande på de mindre brukningsdelarna. På de större gårdarna är det t. o. m. sällsynt, att hustrurna ägnar mindre än $\frac{2}{3}$ av sin tid åt hushållsarbete. För de kvinnliga familjemedlemmarna är förhållandena ganska likartade, såväl i fråga om arbetets fördelning som be-

¹ Det bör understrykas, att denna uppdelning på arbetsområden har gjorts i varje enskilt fall, oavsett om arbetet varat en månad eller hela året. Dessa siffror kan sålunda inte läggas till grund för några exaktare beräkningar över den totala arbetsinsatsens fördelning på ifrågavarande arbetsområden.

Yrkesställning	Inget hus- hålls- arbete	Hushållsarbetets andel av totala arbetsinsatsen utgör			Summa	Absoluta antalet arbetande
		— 33 procent	33—67 procent	67—100 procent		
Ägare och hustrur	3,7	5,3	40,1	50,8	99,9	250 200
Familjemedlemmar	9,7	12,0	34,4	43,9	100,0	96 700
Fast anställda	23,8	6,7	25,0	44,4	99,9	25 800
Samtliga kategorier	6,7	7,2	37,6	48,6	100,1	372 700

träffande olikheterna mellan större och mindre jordbruk. Man kan dock inom denna grupp iaktta någon högre procentandel för dem, som inte alls arbetat i hushåll. För de anställda framträder denna tendens ännu mycket mer markerat. Totalt har sålunda ungefär $\frac{1}{4}$ av dessa uteslutande annat arbete än hushållsarbete, och på de största gårdarna stiger denna andel till över hälften. De betydande differenser, som sålunda föreligger mellan skilda storleksklasser, bekräftar de olikheter i arbetsförhållandena (ladugårdspersonal på större egendomar — hushållshjälp på mindre), som här förut berörts.

Den framtida avflyttningen från jordbruket

För en bedömning av arbetskraftsutvecklingen inom jordbruket kan en översikt av det slag som ovan givits över arbetskraftsläget vid en viss tidpunkt ge vissa ledtrådar. Den ger sålunda vissa möjligheter att avgöra vad en avflyttning av viss storlek innebär i förlust av arbetskraft och sålunda vilka konsekvenser för jordbruksproduktionens omfattning och inriktning den kan få. För att komma fram till en realistisk prognos för den framtida avflyttningen måste man även beakta de tendenser inom jordbruksproduktionen och därmed i efterfrågan på arbetskraft, som utlöses av den allmänna ekonomiska utvecklingen och icke minst av den i denna näringsgren djupt ingripande offentliga politiken.

Den faktiska avflyttningen från jordbruket måste sålunda betraktas som resultatet av en process, där ekonomiska och tekniska förhållanden på ett komplicerat sätt samspelar med betydelsefulla psykologiska, sociala och politiska faktorer. Kunskapen om dessa sammanhang är mycket begränsad, varför varje förutsägelse om den kommande utvecklingen blir mycket otillförlitlig. Detta hindrar inte, att en diskussion av problemen är behövlig och berättigad.

Den statliga planeringen och jordbrukets utveckling. Statens ingripanden i och dess kontroll över jordbruksnäringen är ju mycket omfattande. Planer har även skisserats för den omfattning och den inriktning av jordbruksproduktionen som ur olika samhälleliga synpunkter bedömts som önskvärd. Skilda åtgärder har också vidtagits och flera har planerats för att främja en utveckling som står i överensstämmelse med dessa planer. Vore dessa projekt inbördes förenliga och kunde de helt och fullt realiseras, vore flera prognosproblem lösta. Det är emellertid allt annat än säkert att jordbruksproduktionens framtida utveckling kommer att stå i överensstämmelse med de statliga planer, som finns utarbetade. Planer, såväl offentliga som enskilda, kan läggas till grund för en prognos endast i den mån de verkligen är styrande i ett ekonomiskt utvecklingsförlopp. Därtill krävs att icke blott de politiska förhållandena utan även de yttre betingelser, från vilka planerna utgår, kan förväntas utveckla sig så att en ändring av planerna eller att dessa icke kan realiseras ter sig mycket osannolikt.

Jordbruksnäringen är lika litet som någon annan del av näringslivet oberoende av produktionsutvecklingen inom andra näringsgrenar. Ett ömsesidigt beroende kan dock tolkas på olika sätt. Med ganska stor rätt kan nog hävdas, att jordbruket inte på länge varit och inte heller för närvarande är den bestämmande parten för hur dessa relationer utformats. Den förnämsta orsaken till den utveckling, som skett i fråga om avflyttning från och

rationalisering inom jordbruket, är nog inte ändrade, av tendenserna inom andra näringar oberoende, förhållanden inom jordbruksnäringen själv. I stället måste nog de nämnda företeelserna främst sättas i samband med den allmänna industriella omvandlingen av näringslivet. Denna har ju medfört en stark inkomststegring inom de expanderande produktionsgrenarna. Konkurrensförmågan på arbetsmarknaden — ökade möjligheter att erbjuda högre arbetslöner etc. — har därmed stärkts inom dessa delar av samhällsekonomin. Detta förhållande har dels lett till en omfördelning av den tillgängliga arbetskraften och dels utlöst en tendens till stegring av arbetskostnaderna inom samtliga näringsgrenar. Utvecklingen i det senare fallet har, då samtidigt kapitalkostnaderna inte visat en lika stark stegring, gjort det alltmer lönande att ersätta arbetskraft med maskiner.

Det torde vara berättigat hävda, att det är mot en sådan bakgrund, som avflyttningen från och rationaliseringen inom jordbruket måste ses. Båda dessa företeelser kan sålunda i huvudsak föras tillbaka på vissa utvecklingsfaktorer inom andra delar av näringslivet än jordbruket. Denna omständighet gör, att man inte kan tillerkänna exempelvis rationaliseringen inom jordbruket rollen som en drivande faktor och sedan betrakta avflyttningen därifrån som en följd av denna utveckling. Samma sak gäller ett omvänt betraktelsesätt. Däremot kan på grund av olika trögheter den ena företeelsen tidsmässigt ha gått före den andra, vilket t. ex. torde ha gällt beträffande den starka avflyttningen från jordbruket under krigsåren. Denna bild av de sammanhang, i vilka avflyttningen och rationaliseringen inom jordbruket ingår, rubbas givetvis inte nämnvärt om planerna för jordbruksrationaliseringen utformas i stort av statliga myndigheter eller om de enskilt bestämmas från fall till fall.

Nu kan emellertid invändas, att statsmakterna genom sin prissättning, genom socialpolitiska åtgärder etc. kan påverka flyttningsbenägenheten och därigenom sätta vissa bestämda gränser för den arbetskraftskrävande expansion, som är möjlig för andra

näringsgrenar. De samhälleliga kostnaderna för sådana åtgärder bestäms dock även de ytterst av den allmänna produktionsutvecklingen inom näringslivet, så till vida som de är beroende av den förändring av befolkningens standard, som skulle kunna uppnås genom att ett visst antal arbetare flyttade från jordbruket till en annan näringsgren. Om produktionsbetingelserna utanför jordbruket blev sådana, att stora vinster kunde påräknas av en dylik omflyttning, och att därmed de samhällsekonomiska kostnaderna för att hålla så mycket arbetskraft kvar i jordbruket, som svarar mot de statliga planerna, väsentligt steg, kunde en ändring av dessa planer bli politiskt nödvändig. Frågan vilka svängningar i detta avseende, som kan tänkas tolereras ur politisk synpunkt, skall inte här beröras, men det kan ju framhållas hur komplicerat detta problem ställer sig genom att förutom alla de intresse-, social- och politiska synpunkter, som här spelar in, det även har en mängd internationella aspekter — t. ex. de välkända avspärrningsproblemen.

Det förda resonemanget har bl. a. syftat till att betona, att en diskussion av den framtida avflyttningen från jordbruket måste, oavsett den statliga planering som finns på detta område, nödvändigt bygga på vissa antaganden om den sannolika produktions- och sysselsättningsutvecklingen inom näringar utanför jordbruket. Att djupare söka tränga in i dessa spörsmål är inte här möjligt. Utan att här redovisas har dock tillräckliga skäl ansetts föreligga för ett antagande, att näringsgrenarna utom jordbruket under det närmaste decenniet till löner, som inte ligger under jordbrukets, kan ta emot all den arbetskraft, som de inom landet kan erhålla. Det kan sålunda väntas, att en för denna period i dess helhet ganska kraftig "sugning" av arbetskraft från jordbruk till andra näringar kommer att bli bestående.

Det framtida arbetskraftsbehovet inom jordbruket. Nästa steg vid en analys av de framtida avflyttningsproblemen skulle då bli att söka bedöma, i vad mån en fortsatt standardstegring inom

befolkningen genom en förändring i efterfrågan på jordbruksprodukter kan tänkas ställa ökade eller minskade anspråk på arbetskraft inom jordbruket. Att några tendenser till ökade krav i detta avseende skulle komma att visa sig, förefaller inte så sannolikt. Utvecklingen under senare tid torde ha medfört att per capita-konsumtionen av jordbruksprodukter relativt sett minskat i betydelse, och man kan nog inte heller för framtiden räkna med någon ökning i efterfrågan, som inte kan täckas av produktivitetsvinsterna. Huruvida efterfrågans inriktning kan förskjutas i riktning mot mer eller mot mindre arbetskrävande produkter är vanskligare att förutsäga.

En annan fråga är om en förändring i näringslivets struktur kommer att medföra en ökning eller begränsning av jordbrukets nuvarande arbetsuppgifter. Beträffande detta spörsmål kan först framhållas, att den hittillsvarande utvecklingen som regel inneburit en överflyttning till andra näringar eller en decimering av funktioner som förut ansetts höra till jordbruket. I stort sett har väl inte heller den mängd nya produktionsmetoder och nya varor, som framkommit i samhället, medfört att några nya arbetsområden öppnats för jordbruket. Oljeväxtodlingen får väl dock härvidlag för Sveriges del anses utgöra ett undantag.

Någon radikal förändring av den allmänna tendensen i den antydda utvecklingen kan för framtiden inte hållas för sannolik. Därmed är dock inte sagt, att styrkan av denna tendens skulle bli oförändrad. Den organisatoriska överflyttning av arbetsuppgifter från jordbruket till andra näringar, som utgjort ett markant inslag i industrialiserings- och kommersialiseringsprocessen, kan väl på flera områden anses som avslutad — t. ex. utvecklingen av en särskild kvarn-, mejeri-, slakteriindustri etc. I andra fall — olika moment i hushållsarbetet etc. — har utvecklingen kanhända inte nått lika långt, men i stora drag kan nog ändå antas, att nedgången av arbetskraftsbehovet inom jordbruket till följd av sådana förändringar i arbetsstrukturen i framtiden kommer att bli mindre än som hittills varit fallet.

Man kan inte utesluta att helt nya industriella produktionsmetoder och nya varor kan komma att till någon del ersätta jordbrukets nuvarande uppgifter i produktionen. Betydande förändringar kan här inträffa, men några klara utvecklingslinjer är ännu inte skönjbara. Tekniska och företagsekonomiska förutsättningar finns redan i något fall för en expansion av viktiga, med jordbruksprodukterna delvis konkurrerande varor (ex. margarin), men här finns å andra sidan jordbrukspolitiska faktorer, som motverkar en sådan substitutionsprocess, och om vars framtida styrka det är omöjligt yttra sig.

Det bör dock framhållas, att en mer väsentligt vidgad produktion och konsumtion av margarin, med en däremot svarande minskning av efterfrågan på smör, mycket starkt skulle förändra jordbrukets behov av arbetskraft. Den lämpliga avvägningen i produktionen av matfett har vid flerfaldiga tillfällen diskuterats.¹ Bland annat har därvid som en tänkbar och möjlig utvecklingslinje för jordbruksproduktionen nämnts en ganska långt gående substitution av smör mot margarin. En därav betingad stark minskning av mjölkproduktionen och den för denna produktion erforderliga kreatursstammen skulle högst avsevärt reducera behovet av arbetskraft, då mjölkproduktionen är den ojämförligt mest arbetskrävande produktionsgrenen inom jordbruket. Att en ökning av "biffko"-beståndet samtidigt måste ske för att trygga försörjningen av kött inverkar inte härvidlag i någon större utsträckning. Om en, låt vara mindre, förskjutning av denna innebörd i jordbruksproduktionens inriktning skulle aktualiseras, skulle möjligheterna för de medelstora och mindre jordbruken att sysselsätta och bereda en tillräcklig försörjning åt en så stor arbetsstyrka som hittills väsentligt beskäras. Det är emellertid ej möjligt att här söka avgöra om en sådan utveckling är trolig, och för den fortsatta diskussionen förutsättes därför att

¹ Som exempel kan här nämnas den diskussion som föranleddes av en artikel om Smöret och jordbrukspolitiken, skriven av professor Hugo Osvald. (Balans 1949: 4 och 5, 1950: 1 samt RLF-tidningen 27.10. och 3.11.1949.)

jordbrukets produktionsstruktur i huvudsak blir oförändrad under det innevarande decenniet.

Den andra sidan av problemet om jordbrukets framtida arbetskraftsbehov — nämligen innebörden och konsekvenserna ur arbetskraftssynpunkt av en fortsatt rationalisering och mekanisering inom jordbruket — har i omflyttningsdiskussionerna flerstaldiga gånger belysts. Därvid har ofta betonats, att mot en viss rationalisering — med bibehållen storlek av den totala agrara produktionen — måste svara en viss avflyttning, för så vitt inte arbetslöshet skall inträda. Rationalisering fattas i dessa sammanhang mycket vitt och innefattar såväl yttre rationalisering, dvs. åtgärder för att förändra brukningsdelarnas areal eller arrondering, som en rationalisering av produktions- och driftsförhållandena inom en given brukningsdel. Då det med rådande förhållanden inom jordbruket finns anledning anta, att de olika slagen av rationaliseringsåtgärder inte kommer att genomföras parallellt eller i samma takt, kan ett så enkelt samband mellan rationalisering och avflyttning, som det nyss angivna, inte för framtiden antas komma att föreligga. En rationalisering kan sålunda inte direkt omräknas i en minskning av den yrkesverksamma befolkningen annat än under vissa speciella förhållanden. Tidigare har visats att det svenska jordbrukets struktur är sådan, att större delen av brukningsdelarna varaktigt sysselsätter endast en arbetsskarl. Under sådana förhållanden kan t. ex. en mekanisering av driften i det enskilda fallet inte friställa arbetare men väl arbetstimmar. Totalt sett kan i fråga om dessa brukningsdelar en avflyttning komma till stånd endast i den mån en sammanläggning och/eller en nedläggning av brukningsdelar kan ske i en takt, som motsvarar den genom mekaniseringen uppkomna arbetskraftsvinsten. Den svenska jordbrukspolitiken tar visserligen sikte på att efter dessa vägar söka nå fram till ett lägre antal brukningsdelar med genomsnittligt sett större åkerareal, men en förändring torde av flera skäl — åtminstone om man får döma efter den hittillsvarande utvecklingen — inte kunna genomföras

i en takt, som ur här anlagda synpunkter skulle vara nödvändig.

De begränsade möjligheterna att ersätta arbetare med maskiner torde för övrigt inte enbart gälla de allra minsta brukningsdelarna, då man säkerligen kan förmoda, att för olika stora brukningsdelar finns vissa gränser, utöver vilka en substitution arbetare—maskiner på grund av organisatoriska skäl inte är ekonomiskt motiverad: att på teknikens nuvarande stadium ett jordbruk av en viss arealstorlek oundgängligen kräver låt oss säga tre arbetskarlar för att driften skall kunna upprätthållas, även om för var och en av dessa arbetare arbetsinsatsen skulle kunna reduceras genom en ökad mekanisering. Denna bundenhet bör dock rimligen vid likartade tekniska förhållanden vara mindre ju större driftsenheterna är, men i den aktuella situationen torde inte skillnaderna mellan olika företag i detta avseende vara så betydande, då mekaniseringen drivits ojämförligt mycket längre just på de större brukningsdelarna. Möjligt är att svårigheter av detta slag inte föreligger, om en vidgad mekanisering förenas med en omläggning av produktionen, och att därför arbetskraftsvinsterna av en fortgående rationalisering här underskattas. Som förut framhållits har emellertid förutsättningarna för en förskjutning i produktionsstrukturen inom jordbruket inte här kunnat bedömas.

Denna summariska diskussion av rationaliseringsproblemet skulle alltså närmast leda till att man för framtiden inte skulle kunna räkna med att en fortsatt mekanisering av jordbruket i samma utsträckning som tidigare skulle komma att medföra ett friställande av varaktigt sysselsatt arbetskraft, dvs. ett minskat behov av antalet arbetsföra individer. Men beträffande de tillfälliga tillskott av arbetskraft, som jordbruket för närvarande är beroende av, borde väl förhållandena vara annorlunda? Säkerligen skulle en ökad mekanisering av de mer arbetskrävande säsongarbetena medföra betydande vinster i detta avseende. Betodlingen kan här anföras som exempel. Vidare kan framhållas den

i en eller annan form gemensamma maskinanvändning, som förekommer bland mindre egendomar. Beträffande mekaniseringen på mindre brukningsdelar kan nog starkt ifrågasättas, om den med hänsyn till arbetsbesparingen i det ifrågavarande driftsmomentet alltid är fullt räntabel, eller om den inte ofta måste finansieras genom inkomster från andra områden — exempelvis från skogen. I varje fall kan man hävda, att för framtiden en ökad inre rationalisering inte kommer att innebära några väsentliga arbetskraftsvinster, för så vitt den inte kombineras med en yttre rationalisering.

Som tidigare utvecklats finns skäl att anta, att en mekanisering inom jordbruket inte i sin helhet kommer att medföra ett friställande av arbetare men väl av arbetstimmar. Ställer man nu frågan hur denna lediga arbetstid ur samhällsekonomisk synpunkt bäst skall kunna tillvaratas, reser sig en mängd problem, som i detta sammanhang kan vara värda beaktande.

Som förut berörts har industrialiseringen och merkantiliseringen av näringslivet bl. a. inneburit, att ett flertal arbetsuppgifter, som förut naturligt hört till jordbruket, efter hand kommit att överflyttas till eller ersättas av andra näringsgrenar. Denna utveckling har ofta förutsatt och samtidigt förstärkt en koncentration av näringslivet till städer och andra tätorter. Genom detta senare förhållande har försörjningsmöjligheterna på den rena landsbygden decimerats. I varje fall torde inte numera samma förutsättningar som förut finnas för jordbruksbefolkningen att vid sidan av sitt egentliga arbete erhålla lämpliga och lönande tillfällighetsarbeten. Av den speciella undersökningen över jordbrukets arbetskraftsförhållanden, för vilken tidigare redogjorts, har framgått att på de minsta brukningsdelarna arbeten av denna art alltjämt spelar en ganska väsentlig roll. I undersökningen ifrågasätts emellertid, om inte tillgången på sådant arbete är otillräcklig, och om det inte på de mindre brukningsdelarna finns en viss dold arbetslöshet. Att så är fallet inom vissa delar av den norrländska skogsbygden har även direkt påvisats i

en undersökning om skogens arbetskraftsproblem i denna del av landet.¹ Resultaten därifrån får givetvis inte tillmätas alltför stor betydelse vid en diskussion av förhållandena i hela riket, men å andra sidan finns många tecken som tyder på att de ger en något så när riktig bild av situationen i större delen av Norrland samt vissa delar av Dalarna och Värmland, alltså de landsdelar, där en mycket stor del av småbruken i landet är att finna.

Många skäl kan anföras för att den hittillsvarande utvecklingen, som inneburit en uttunning av de tillfälliga arbetsmöjligheterna på den rena landsbygden, kommer att fortgå. Visserligen har ofta pläderats för att man på olika sätt skulle söka stimulera en utflyttning av industri och hantverk till utpräglade landsbygdsområden för att motverka en sådan utveckling. I viss mån har väl en sådan decentralisering ägt rum under efterkrigsåren. Det måste dock hållas i minne, att denna tendens är ett utslag av det rådande, föga "normala" läget på arbetsmarknaden, och att man knappast kan räkna med att den blir ett bestående inslag i den framtida utvecklingsbilden. Dessutom är det inte säkert, att denna utveckling i någon högre grad berört jordbruksbefolkningen, då ju de nya industriella arbetsställena nästan alltid måst förläggas till en tätort, även om denna i vissa fall varit ganska liten. Strävandena att på dessa vägar öka sysselsättningsmöjligheterna på landsbygden möter sannolikt även den svårigheten, att ytterst få industri- eller hantverksgrenar tillfredsställande kan organisera sin produktion på basis av en arbetarstyrka, varav en större del önskar arbeta på deltid eller under vissa delar av året. Detta hindrar visserligen inte, att industriföretagen under perioder med brist på arbetskraft tillfälligt varit i hög grad benägna att sysselsätta sådan arbetskraft.

Byggnadsarbete, vägarbete och annat anläggningsarbete har ju av gammalt på den svenska landsbygden utgjort ett vanligt komplement till jordbruksarbetet. På dessa områden kan man även

¹ *Torsten Carlsson: Skogens arbetskraftsproblem. (I Industriproblem 1950.)* Utg. av Industriens Utredningsinstitut. Sthm 1950.

spåra en viss tendens till minskat utrymme för de tillfälliga anställningarna. En medveten strävan från både arbetsgivar- och arbetsarsidan samt från myndigheternas sida att i dessa fall söka få fram en fast arbetarkår med sysselsättning året om kan sålunda här konstateras. Den minskade rörlighet och flexibilitet på arbetsmarknaden för dessa yrkesområden, som därav måste följa, må ur flera andra synpunkter vara att föredra, men för jordbruksbefolkningens del måste den innebära reducerade möjligheter till extra förtjänster.

Inom skogsbruket kan måhända en liknande utveckling aktualiseras inom den närmaste framtiden. Denna näringsgren har under senare år fått vidkännas betydande förluster av arbetskraft, och arbetsstyrkorna i skogen har på vissa håll inte kunnat hållas fulltaliga. Visserligen har väl inte några direkta katastroflägen för skogsindustriens virkesförsörjning härigenom uppstått, men vissa arbeten, t. ex. barkning och skogsvårdsarbeten, har måst eftersättas eller omorganiseras. Flera skogsarbetsgivare, och i första hand då de stora skogsbolagen, har i detta läge ansett sig böra vidta olika åtgärder för att säkra den framtida tillgången på arbetskraft i skogen. Bland annat har man i detta syfte tänkt sig försöka erhålla en fast anställd skogsarbetarkår. Som det hittills varit, har arbetskraften för kortare tid åtagit sig vissa arbeten för än den ene än den andre arbetsgivaren. Detta har förorsakat stora organisatoriska svårigheter och kostnader. Därtill har man kunnat konstatera, att den genomsnittliga årliga arbetstiden för på så sätt sysselsatt arbetskraft blivit förhållandevis låg. Med en fast arbetarkår, som åtar sig att ägna hela eller större delen av sin tid till skogsarbete, håller man för troligt att det totala antalet sysselsatta icke oväsentligt skulle kunna reduceras. För den del av den nuvarande skogsarbetarstammen, som inte kommer att beröras av dessa anställningar, måste givetvis sysselsättningsmöjligheterna härigenom reduceras, även om det också i fortsättningen skulle finnas ett icke obetydligt utrymme för tillfälliga anställningar av olika slag. För en stor del av de norr-

ländska småbrukarna kan en sådan utveckling innebära en allvarlig försämring i möjligheterna att trygga sig tillräcklig bärgning. Uteslutet är inte, att de nämnda åtgärderna på detta sätt kan komma att innebära en ökad press till utflyttning från vissa skogsbygder.

Den ovan förda diskussionen om det framtida arbetskraftsbehovet inom jordbruket skulle kunna sammanfattas sålunda: Den hittillsvarande utvecklingen med en fortgående minskning av den behövliga arbetsinsatsen inom jordbruket kommer att även under innevarande decennium göra sig tydligt märkbar dels på grund av att man inte kan vänta sig någon mer betydande ökning av per capitakonsumtionen av jordbruksprodukter, dels beroende på att en fortsatt överflyttning av arbetsuppgifter från jordbruk till andra näringar är möjlig samt slutligen till följd av en ytterligare ökad mekanisering och rationalisering. Styrkan i denna tendens kommer dock möjligen att, jämfört med föregående årtionden, delvis försvagas, då kulmen i den med industrialiseringen och kommersialiseringen följande reduceringen av arbetsuppgifterna inom jordbruket troligen är passerad. Därtill kommer att en vidgad mekanisering kan ersätta arbetare endast under vissa förutsättningar — en snabbt ökad yttre rationalisering — som måhända inte kommer att i större utsträckning vara för handen under detta årtionde.

Den framtida avflyttningens storlek och sammansättning. Huruvida den tidigare skisserade sannolika utvecklingen i fråga om arbetskraftsbehovet inom jordbruket kommer att medföra en fortsatt, icke obetydlig utflyttning eller om därav en viss strukturell, till vissa säsonger koncentrerad, arbetslöshet kommer att skapas, beror på de trögheter av skilda slag en utflyttning kan väntas möta. Av dem som övergått från jordbruk till andra näringar har den alldeles övervägande delen utgjorts av ogifta arbetare och familjemedlemmar i de lägre åldersklasserna. Dessa grupper är numera så uttunnade, att en i absoluta siffror lika om-

fattande utflyttning som tidigare är helt utesluten. Det är inte heller sannolikt, att den relativa flyttningsfrekvensen kommer att bestå. Av de fast anställda jordbruksarbetarna finns, som förut visats, närmare $\frac{3}{4}$ på brukningsdelar med över 20 ha åker. På dessa större brukningsdelar torde takten i mekaniseringen i stort sett ha passerat kulmen, och arbetarantalet är troligen, åtminstone i det aktuella läget, inte större än som behövs för att hålla driften i gång — snarare torde på vissa håll svårigheter föreligga i detta avseende genom en viss brist på arbetskraft.

Oavsett hur behovet av arbetskraft kan komma att gestalta sig, så torde säkerligen på längre sikt ifrågavarande gårdars förutsättningar att i lönehänseende hävda sig i konkurrensen om arbetskraften inte vara så ogynnsamma. Huruvida den relativt goda bärkraften på de större gårdarna hindras att komma till fullt uttryck på grund av att pris- och lönesättningen sker med hänsyn till inkomstförhållandena inom olika företagstyper, är svårt att bedöma. Även om så är fallet, så har nog ändå lantarbetet, särskilt på större brukningsdelar, genom den långt drivna mekaniseringen, ändrade anställningsförhållanden etc. blivit mer attraktivt än tidigare. Vidare kan man förmoda, att den del av lantarbetarkåren, som känt den största dragningen till en annan yrkes- och/eller bostadsmiljö, redan flyttat, och att alltså den kvarvarande delen skulle kännetecknas av en större bundenhet vid yrket. Ett flertal skäl kan sålunda anföras för att den relativa utflyttningen bland de anställda kommer att bli lägre i framtiden.

I fråga om familjemedlemmarna ställer sig problemen något annorlunda. Inom jordbruket finns ju alltjämt en stark yrkessuccession så till vida som en egendom ofta övertas av en son, när fadern faller ifrån. Det har under sådana omständigheter varit naturligt att någon manlig familjemedlem stannat hemma och arbetat på gården. Den tidigare berörda utvecklingen, innebärande en reducering av arbetsuppgifterna inte blott inom det egentliga jordbruket utan även inom angränsande arbetsområden, har alltmer försvårat en sådan ordning, i synnerhet då på de

minsta brukningsdelarna. Bristen på lönande arbetsuppgifter har där tvingat barnen att ganska tidigt söka sig till andra näringsområden. I den tidigare åberopade undersökningen om jordbrukets arbetskraftsförhållanden har visats hur dessa förhållanden återspeglas i relationen ägare—familjemedlemmar inom olika storleksklasser. I denna undersökning har detta problem även belysts på ett annat sätt. En särskild registrering gjordes sålunda av de brukningsdelar, där ägaren varit över 50 år, och där samtidigt ingen manlig familjemedlem arbetat hemma på gården. Enligt det framkomna resultatet skulle detta förhållande råda på ung. 50 000 jordbruk. Sättes denna siffra i relation till det totala antalet brukningsdelar i landet enligt 1944 års jordbruksräkning, skulle ung. 17 % av alla jordbruk ha en ägare över 50 år men utan hemmavarande manlig familjemedlem. För gårdar med över 20 ha åker höll sig detta procenttal vid 7—4 %, vilket väl knappast kan karakteriseras som onormalt högt. Betydligt högre siffror noterades emellertid för de mindre brukningsdelarna: ung. 27 % för gruppen 2—5 ha och ca 15 % för storleksklassen 5—10 ha.

Givetvis måste dessa siffror användas med en viss försiktighet, då det gäller att bedöma "rekryteringsbehovet" av ägare inom jordbruket. Men de ger dock en god illustration av hur långt utflyttningen av familjemedlemmar nått inom jordbruket. En slutsats, som man kanske kan våga dra ur dessa siffror, är att utsikterna för de kvarvarande nu yrkesverksamma familjemedlemmarna som framtida brukare är så goda, att man inte kan räkna med någon mer betydande framtida avflyttning från denna grupp. De årskullar bland jordbruksbefolkningen som ännu inte nått upp i yrkesverksam ålder är alltså ganska stora, och man kan därför förvänta, att en viss del av dessa åldersklasser kommer att flytta ut till andra näringar. Med hänsyn till att de nyss berörda rekryteringsförhållandena då kan vara ännu mer accentuerade, kan måhända de flyttandes andel komma att ligga lägre än som varit fallet under 1940-talet.

Vad slutligen beträffar gruppen ägare och brukare bör framhållas, att dessa hittills flyttat i mycket ringa utsträckning. En icke obetydlig del är dock, som förut visats, under vissa delar av året sysselsatt inom andra näringsområden. I några fall utgör kanhända denna uppdelning av tiden på olika arbetsuppgifter en början till ett så småningom definitivt yrkesbyte. Den huvudsakliga förvärvskällan har kommit att ligga utanför jordbruket och det nödvändiga arbetet på egendomen har utförts på fritid och under semestern. För en del arbeten har lejd arbetskraft anlåtats, men framför allt har hustrun pålagts ett mycket arbetskrävande ansvar för gårdens skötsel. De ökade svårigheterna att få tillfällig hjälp och önskvärdheten eller nödvändigheten av att minska hustrurnas arbetsbörda har ibland framtvingat, och torde för framtiden än mer framtinga, en omprövning av denna uppdelning av arbetsuppgifterna. De jämförelsevis väsentligt bättre förtjänstmöjligheterna inom yrken utom jordbruket medför av naturliga skäl en benägenhet att reducera jordbruksdriften (minskning av kreatursdriften etc.) eller att arrendera ut egendomen. Det förefaller troligt att denna tendens på de mindre brukningsdelarna i framtiden kommer att växa sig starkare.

Även på egendomar, där arbete utom egendomen inte är så omfattande, kan en liknande tendens eventuellt göra sig gällande. Den nödvändiga avlastning av kvinnornas arbetsbörda, som gör sig gällande och som t. ex. kan ta den formen, att männen i högre grad än förut övertar ladugårdsarbetet, skapar för männens del en starkare bundenhet vid gården. Därmed reduceras också möjligheterna att ta tillfällighetsarbeten. Om dessutom arbetstillfällen av denna art efter hand decimeras, kan ett läge uppkomma, då önskan att bibehålla eller höja en viss inkomststandard svårligen kan realiseras utan ett yrkesbyte. Olika omständigheter, som talar för att man för framtiden har anledning räkna med en viss utflyttning av ägare eller brukare, kan sålunda anföras. Å andra sidan måste ihågkommas, att den höga genomsnittsåldern inom denna grupp, den mycket starka bindningen vid den egna gården

etc. säkerligen utgör synnerligen starka återhållande krafter vid en sådan flyttning.

Denna genomgång av en del av de faktorer som kan tänkas inverka på den framtida omflyttningen jordbruk—övriga näringar kan sammanfattas så: under det innevarande decenniet kan sugningen av arbetskraft till näringar utom jordbruket väntas bli ganska stark; arbetskraftsbehovet inom jordbruket kan antas minska även i fortsättningen, om än inte i lika snabb takt som tidigare; samtidigt kan de trögheter, som en fortsatt avflyttning av familjemedlemmar och anställda möter, beräknas tillväxa i styrka; för gruppen ägare har en mer väsentlig ökning i avflyttningen här inte ansetts trolig.

Det material, varpå dessa slutsatser grundats, härrör från ett flertal olika källor, och vad särskilt beträffar de skilda demografiska data, så har ju siffror från folkräkningarna utgjort den grund, varpå omflyttningen beräknats. Resultat från den särskilda undersökningen om jordbrukets arbetskraftsförhållanden har huvudsakligen använts för att ge en närmare belysning av den befintliga arbetskraftens sammanställning och fördelning — både med hänsyn till ålder, yrkesställning och efter bruksdelarnas storlek — dess sysselsättning på och utanför egendomen etc. För det fortsatta arbetet är det önskvärt att kunna utnyttja resultaten från denna senare undersökning, då det gäller att sammanfatta och precisera diskussionen av de framtida troliga tendenserna på arbetsmarknaden och inom produktionen i antaganden om avflyttningsfrekvenser, avsedda att tillämpas på folkräkningarnas befolkningsuppgifter. Detta kan givetvis möta vissa svårigheter, då de båda utnyttjade statistiska källorna inte är direkt jämförbara. I den ovannämnda redogörelsen för undersökningen om jordbrukets arbetskraftsförhållanden har en jämförelse gjorts på vissa punkter mellan uppgifter från folkräkningen och ifrågavarande undersökning. Några avvikelser i dessa punkter, som inte kan förklaras av förändringar under den tid som förflutit mellan de båda undersökningstillfällena eller av den olika avgränsning av de populationer som ingår i de båda siffermaterialen, har därvid inte framkommit. I folkräkningen ingår dessutom vissa befolkningsgrupper — exempelvis personer som arbetar i skog och med fiske men inte alls ägnar sig åt egentligt jordbruksarbete — som ej alls berörs av den speciella un-

dersökningen. Dessa grupper är emellertid jämförelsevis små, och vad särskilt angår skogsarbetet har i det föregående diskuterats olika faktorer, som kan väntas påverka storleken av den i denna näring förvärvsarbetande befolkningen. Tar man vidare hänsyn till att antagandena om omflyttningens intensitet i olika åldersgrupper etc. av lättförstådda skäl måste göras ganska generella och ungefärliga samt för stora inte särdeles homogena grupper, blir problemet om en sammanvägning av det olika källmaterialet av mycket underordnad betydelse.

Skulle ett försök göras att sammanfatta den förda diskussionen om produktions- och arbetskraftsutvecklingen i ett konkret antagande om flyttningsfrekvenserna i olika åldrar under 1950-talet, skulle detta te sig på följande sätt:

1. De flyttandes sammansättning med hänsyn till ålder, civilstånd och yrkesställning antas bli ungefär densamma som under tidigare årtionden. Under 1950-talets senare del kan möjligen företagare på mindre brukningsdelar väntas börja ingå bland de flyttande i något större utsträckning.

2. Flyttningsfrekvensen i olika åldersklasser antas i förhållande till under 1940-talet gestalta sig på följande sätt för både män och kvinnor:

- a) åldrarna över 35 år — oförändrad flyttningsfrekvens
- b) åldrarna 20—35 år — hälften så stark flyttningsfrekvens
- c) åldrarna under 20 år — för kvinnorna antas oförändrad frekvens; för männen en minskning i flyttningsfrekvensen med 25 %.

Vad detta skulle innebära i fråga om avflyttning och om jordbruksbefolkningens framtida storlek framgår av tab. 7.

En avflyttning från jordbruket av den omfattning, som här ansetts trolig, skulle resultera i en nettominskning av den manliga jordbruksbefolkningen, som för vardera av de ifrågakörande femårsperioderna blott är hälften så stor som under åren 1941—45. För kvinnornas del skulle motsvarande nedgång hålla sig omkring 15 %. Ur ålderssynpunkt medför avflyttningen att den inom jordbruksbefolkningen rådande starka övervikten

Tab. 7. Jordbruksbefolkningen

1 000-tal

Ålder	1945	Netto- flyttning 1946—50 ¹	1950	Netto- flyttning 1951—55	1955	Netto- flyttning 1956—60	1960
Män							
15—20	75,7	15,8	60,5	9,6	58,1	9,6	57,9
20—25	72,2	25,5	49,4	9,9	50,1	8,7	49,0
25—30	63,4	23,0	48,5	7,3	41,7	7,4	42,4
30—35	66,6	10,1	52,6	4,0	44,0	3,5	37,9
35—40	70,0	5,3	60,4	4,2	47,8	3,5	40,1
40—45	69,6	2,9	65,8	2,5	56,8	2,0	44,8
45—50	67,1	2,0	65,8	1,9	62,1	1,7	53,4
50—55	62,8	0,1	64,4	0,1	62,9	0,1	59,0
55—60	56,7	1,7	57,5	1,7	58,5	1,7	56,5
60—65	51,8	0,4	51,5	0,4	51,6	0,4	51,8
15—65	655,8	86,9	576,4	41,7	533,5	38,5	492,8
Kvinnor							
15—20	51,9	32,0	40,9	20,2	43,3	20,9	44,8
20—25	44,8	18,7	32,9	8,1	32,6	8,6	34,6
25—30	47,8	6,0	38,5	1,7	31,0	1,7	30,8
30—35	53,3	1,8	45,5	0,7	37,5	0,6	30,2
35—40	58,0	0,8	52,0	0,7	44,4	0,6	36,6
40—45	58,3	1,4	55,8	1,3	50,0	1,1	42,8
45—50	58,0	2,0	55,1	2,0	52,7	1,8	47,2
50—55	53,4	3,3	52,8	3,2	50,1	3,0	47,7
55—60	49,6	3,1	47,9	3,1	47,2	2,9	44,5
60—65	44,0	3,0	43,2	2,9	41,4	2,8	40,5
15—65	519,1	72,1	464,6	43,8	430,2	43,9	399,6

¹ Beträffande de antaganden och det material, som ligger till grund för uppskattningen av nettoflyttningen under perioden 1946—50 hänvisas till s. 42.

för de högre åldersklasserna ytterligare förstärks, även om de förskjutningar som härvid kan beräknas inträda inte blir lika stora som tidigare. De flyttandes fördelning efter kön har ju tidigare varit sådan, att kvinnorna, såväl totalt som relativt, noterat de högsta avflyttningssiffrorna. Som förut framhållits inträdde under 1940-talets första hälft en ändring i detta avse-

ende. Enligt de gjorda beräkningarna för 1950-talet skulle den tidigare relationen med kvinnorna i majoritet bland de flyttande återkomma, även om denna övervikt blir mycket liten. Detta beror på att de lägsta åldersklasserna, där kvinnorna har en avsevärt högre flyttningsfrekvens, blir förhållandevis stora.

Den beräknade avflyttningens följder för arbetskraftstillgången inom jordbruket återstår att belysa. Detta kan bäst ske genom att försöka beräkna det framtida antalet yrkesverksamma personer inom denna näringsgren. Som utgångspunkt för en sådan kalkyl har använts folkräkningarnas uppgifter om den yrkesverksamma befolkningen. Sålunda har för olika folkräkningsår beräknats hur stor del av befolkningen i olika åldersgrupper, som är yrkesverksam. En diskussion av de svårigheter, som möter ett sådant förfaringssätt, kommer att föras i samband med behandlingen av arbetskraftsutvecklingen inom näringsgrenar utom jordbruket, varför detta problem här kan förbigås. För den kvinnliga jordbruksbefolkningen gäller dock i detta fall speciella förhållanden. En mycket stor del av kvinnorna inom jordbruket deltar i arbetet på gården, men det är givetvis synnerligen vanskligt att avgöra, om det i varje enskilt fall är av den omfattningen, att vederbörande kan klassificeras som yrkesverksam i den mening folkräkningarna inlägger i begreppet. Detta gör att uppgifter om antalet förvärvsarbetande kvinnor inom jordbruket vid ett enstaka folkräkningstillfälle måste användas med mycket stor försiktighet. Osäkerheten blir ännu större vid ett försök att bedöma de förändringar i yrkesverksamheten, som eventuellt inträtt mellan olika folkräkningsår, då klassificeringsprinciperna mellan räkningstillfällena undergått väsentliga justeringar. På grund härav kan exempelvis för åren 1940 och 1945 jämförbara siffror för den kvinnliga jordbruksbefolkningens yrkesverksamhet knappast erhållas, vilket tidigare framhållits. Med hänsyn till dessa förhållanden har det inte ansetts meningsfullt att göra några uppskattningar av den framtida yrkesverksamheten för kvinnornas del. Här skall dock erinras om en synpunkt, som an-

fördes i samband med diskussionen av olika produktions- och arbetskraftstendenser inom jordbruket. Sålunda framhölls, att man kunnat iaktta en ökad strävan att på olika sätt söka uppnå en avlastning av den mycket stora arbetsbörda, som åvilat kvinnorna inom jordbruket. Detta yttrar sig inte enbart i en rationalisering eller överflyttning på servicenäringar av olika moment i hemarbetet utan även i en överflyttning på männen av vissa arbetsuppgifter, som utgör ett led i det direkta produktionsarbetet, exempelvis husdjursskötseln. En sådan tendens bidrar givetvis till att minska "yrkesverksamheten" inom den kvinnliga jordbruksbefolkningen. Någon kvantitativ precisering av styrkan i denna tendens kan dock icke lämnas.

För den manliga jordbruksbefolkningens del är en beräkning av den framtida yrkesverksamheten inte förenad med några liknande svårigheter. En jämförelse av från olika folkräkningar framräknade siffror för andelen yrkesverksamma män i olika åldrar visar en stor konstans i relationstalen. De högsta och lägsta åldersklasserna utgör dock undantag härifrån, då där en ganska tydlig nedgång av andelen förvärvsarbetande gett sig till känna. Orsaken härtill kan säkerligen anses vara dels förbättrade pensionsförhållanden dels en förlängd skolgång eller yrkesutbildning. Troligt är väl att dessa faktorer även i fortsättningen kommer att medföra en viss sänkning av yrkesfrekvensen i berörda åldrar. Här har även räknats med en sådan nedgång på 3 % för varje fem-årsperiod, medan i övriga åldersgrupper andelen förvärvsarbetande antagits bli densamma som år 1945. Med dessa antaganden skulle antalet yrkesverksamma män inom jordbruket utveckla sig på det sätt som framgår av tab. 8.

Då man söker bedöma betydelsen av denna arbetskraftsminskning inom jordbruket, får man hålla i minne, att viss del av de flyttande antagligen kommer att rekryteras från grupper, som redan tidigare för sin försörjning varit hänvisade till visst deltidsarbete utom jordbruket. Under sådana omständigheter blir ju inte förlusten, i arbetstimmar räknat, lika stor som den som de

Tab. 8. Förvärvsarbetande män inom jordbruket

1 000-tal

Ålder	1945	1950	1955	1960
15—20	65,1	50,5	46,9	45,3
20—25	67,8	46,4	47,1	46,0
25—30	60,9	46,6	40,1	40,7
30—35	64,8	51,2	42,9	36,9
35—40	68,6	59,2	46,8	39,3
40—45	67,8	64,2	55,3	43,7
45—50	65,1	63,8	60,2	51,8
50—55	60,2	61,7	60,2	56,6
55—60	53,1	53,9	54,8	53,0
60—65	44,2	44,0	44,1	44,3
65—70	32,7	30,2	28,6	27,1
70—75	18,4	18,2	16,4	15,0
15—65	617,7	541,4	498,4	457,5

absoluta siffrorna för förändringen i yrkesverksam befolkning kan synas ange. Här kan för övrigt inskjutas, att en förklaring till att jordbruksproduktionen under hela 1940-talet kunde hållas på samma nivå eller t. o. m. ökas trots en procentuell minskning av den förvärvsarbetande befolkningen, som översteg rationaliseringstakten, möjligen är att söka just i liknande förhållanden.

Under det innevarande decenniet skulle en betydande utjämnning av skillnaden mellan å ena sidan takten i den årliga minskningen inom jordbruksbefolkningen och å andra sidan den årliga rationaliseringstakten komma till stånd. Tas hänsyn till vad som nyss sagts om de flyttandes tidigare arbetsinsats inom jordbruket, är det inte osannolikt, att avflyttningen kan framstå som mindre än vad en trolig rationaliseringstakt vid oförändrad produktion skulle kunna möjliggöra. Något orimligt ligger inte i ett sådant förhållande; tvärtom kan en sådan bristande överensstämmelse mellan dessa data te sig ganska förklarlig med hänsyn till de institutionella förhållandena, såsom ju betonats i den allmänna diskussionen om omflyttningsproblemen. En skillnad i

här berörda avseenden kan utjämnas genom en generell minskning av arbetstiden eller en eliminering av viss arbetskraftsbrist. — En något lägre genomsnittlig arbetstid kan oavsett här diskuterade tendenser beräknas inträda under perioden genom treveckorsssemesterns införande. — Man får dock inte helt utesluta möjligheten, att en fortsatt snabb mekanisering inom jordbruket kan medföra en lokal, dold säsongarbetslöshet. Av vilka orsaker en sådan arbetslöshet här inte ansetts utesluten torde inte behöva närmare preciseras, då ett sådant förmodande ganska naturligt följer av den förut redovisade allmänna synen på jordbrukets yttre och inre rationaliseringsproblem samt på de olika trögheter, som en avflyttning från jordbruket kan tänkas möta.

Att sådana problem kan få en viss aktualitet kan ses som ett uttryck för att de allmänna betingelser för omflyttningen, som skapas av arbets- och produktionsförhållanden inom jordbruket, är på väg att förändras så väsentligt, att man med visst fog kan tala om en början till ett nytt utvecklingsskede i dessa avseenden. Omflyttningen har ju hittills i stort sett kunnat ske utan nämnvärd inverkan på jordbrukets allmänna struktur, varmed då främst avses ägoförhållanden, arrondering osv. För framtiden torde inte bara gälla, att en fortsatt avflyttning förutsätter eller framtvingar en betydande omvandling i denna struktur, utan även att den flyttning som redan skett efter hand nödvändiggör en sådan omvandling. Ålderssammansättningen, den knappa tillgången på lönande arbetsuppgifter etc. inom småjordbruken kan i varje fall tydas i en sådan riktning. Tidigare har den uppfattningen framförts att myndigheternas jordbrukspolitiska program inte bör betraktas som utslagsgivande för denna utveckling, som även kan komma att följa delvis andra linjer än dem på vilka detta program är baserat. Sålunda torde redan ha aktualiserats flera lösningar av produktions- och arbetskraftsproblemen, som inte helt sammanfaller med den allmänna målsättningen för detta avsnitt av näringspolitiken. Detta kan kanske delvis förklaras av det snabbt förändrade läge, som inträtt under krigs- och efter-

krigsåren — en anpassning av planerna försvåras genom politiska och administrativa trögheter — men det kan även bero på att de olika delarna i de uppgjorda planerna tidsmässigt och reellt inte är inbördes förenliga eller samstämmiga.

En alternativ avflyttningskalkyl. Avsikten med den i detta kapitel förda diskussionen om den framtida avflyttningen från jordbruket har främst varit att söka belysa, hur olika faktorer kan påverka tillgången och efterfrågan på arbetskraft inom jordbruket. För att kunna bibehålla en viss överskådlighet i framställningen har det därvid i flera fall varit nödvändigt att endast ange, i vilken riktning olika faktorer kan verka, medan sannolikheten för och takten i en viss utveckling blott i korthet kunnat antydast. Med denna utgångspunkt har det inte heller varit möjligt att belysa skiljaktigheter i återverkningarna på arbetskraftsbalansen i landet av olika i och för sig möjliga utvecklingslinjer eller att differentiera beräkningarna av tillgången på arbetskraft inom skilda områden med hänsyn till möjliga variationer i t. ex. produktionsutveckling, lokaliseringsförändringar, flyttningsbenägenhet etc.

Denna begränsning till ett enda antagande om avflyttningens storlek har haft den nackdelen, att slutsatserna i vissa avseenden kan synas ge uttryck åt en mer tveklös och säkert underbyggd uppfattning i dessa frågor än som varit avsikten. Därigenom har vissa problem och förhållanden på arbetsmarknaden, som aktualiseras genom en större eller mindre avflyttning, inte fått en så fullig redovisning som kunnat vara önskvärd.

Genom att summariskt antyda ett alternativ, som ger en större avflyttning från jordbruket under 1950-talet än som förut antagits, skall emellertid här ett försök göras att ange på vilket sätt en annan utveckling än den tidigare diskuterade kan komma till stånd. Alternativet byggs upp genom att avflyttningsantagandena varieras. De skäl, som kan anföras för dessa nya antaganden och dessas innebörd, skall endast i korthet beröras.

1. De flyttandes sammansättning med hänsyn till ålder, civilstånd och yrkesställning antas i förhållande till tidigare årtionden undergå en förskjutning i den riktningen, att gifta personer i högre åldrar och i företagareställning i något större utsträckning kan väntas börja ingå bland de flyttande. (I huvudalternativet antas att inga förskjutningar i dessa avseenden inträder; dock att mot 1950-talets slut företagare på mindre bruksdelar kan väntas börja ingå bland de flyttande.)

2. Flyttningsfrekvensen i olika åldersklasser antas jämfört med 1940-talet gestalta sig på följande sätt för både män och kvinnor:

a) åldrarna över 35 år — en stegring i flyttningsfrekvensen med 25 % (huvudalternativet förutsätter oförändrad flyttningsfrekvens).

b) åldrarna under 35 år — oförändrad flyttningsfrekvens (huvudalternativ: åldrarna 20—35 år — hälften så stark flyttningsfrekvens; under 20 år — för kvinnorna oförändrad och för männen en med 25 % minskad flyttningsfrekvens).

Vad detta skulle innebära i fråga om avflyttning och om jordbruksbefolkningens framtida storlek framgår av följande uppställning (siffror inom parentes anger folkmängd och flyttning enl. huvudalternativ):

Kön	Jordbruksbefolkning i åldern 15—65 år (1 000-tal)				Nettoflyttning (1 000-tal)		
	1945	1950	1955	1960	1946—50	1951—55	1956—60
Män	656	576	512 (533)	454 (493)	86	63 (42)	56 (39)
Kvinnor	519	465	412 (430)	366 (400)	72	62 (44)	59 (44)

En avflyttning av den omfattning och sammansättning det här är fråga om skulle kunna inträda, om den yttre rationaliseringen sköte fart under 1950-talet och samtidigt en produktionsomläggning i arbetsbesparande riktning ägde rum. Som förut framhållits

kan en sådan utveckling beräknas möta betydande trögheter av politisk och social art. Men å andra sidan kan ett bibehållande av den nuvarande företags- och produktionsstrukturen medföra en så stor produktion på vissa områden, att endast långtgående statliga stödåtgärder kan förhindra en avsättningskris med kraftigt fallande priser och inkomster. Många tecken tyder på att offentliga åtgärder av sådan art i sin tur skulle stöta på politiska svårigheter; i detta fall genom konsumentgruppernas motstånd. Man kan inte beteckna det som uteslutet, att detta motstånd blir så starkt att en mer vittgående och snabbare produktionsomläggning inom jordbruket framtvingas. En sådan utveckling skulle väl, i den mån den t. ex. innebär en minskning av mjölkproduktionen till förmån för andra produktionsformer, mest märkbart förändra försörjnings- och sysselsättningsmöjligheterna på de mindre brukningsdelarna. Där kan i så fall en ökad tendens till sammanslagning av brukningsdelar och till en ökad avflyttning även bland ägare göra sig gällande.

Regionala olikheter i avflyttningen. I den förda diskussionen om den framtida utflyttningen från jordbruket har inte beaktats i vad mån utvecklingen härvidlag kan komma att gestalta sig olika i skilda delar av landet. I förbigående har visserligen i något fall antytts att betingelserna för en flyttning kan förete skiljaktigheter med hänsyn till olikheter i jordbrukets produktionsförhållanden (synpunkterna om läget inom skogsbruket och inom det mindre jordbruket berör ju t. ex. i första hand de norra delarna av landet). Att styrkan i "sugningen" från andra näringar kan variera mellan olika regioner, har däremot helt förbigåtts. Avflyttningskalkylerna har hittills utgått från det förenklade antagandet "att näringsgrenarna utom jordbruket under det närmaste decenniet kan ta emot all den arbetskraft som de inom landet rimligen kan erhålla". Innebörden av ett dylikt antagande för uppskattningarna av den totala avflyttningen är dock inte entydig utan antaganden om "sugningens" lokalisering liksom om

regionala variationer i de trögheter utflyttningen möter. En behandling som bortser från dessa förhållanden kan emellertid delvis försvaras av att lokala skillnader i de nämnda trögheterna och i "sugningen" om än inte eliminerats så dock säkerligen minskat i betydelse.

Otvivelaktigt har utflyttningen från jordbruket tidigare legat lägre i de nordligaste länen än i t. ex. Mälarlänen. Detta kan å ena sidan ha berott på en dålig tillgång på lockande nya arbetsuppgifter inom området och å andra sidan på en bristande kunskap om eller en på grund av de geografiska avstånden ringa dragning till arbetsmarknaden i de sydligare delarna av landet. I båda dessa avseenden har det senaste decenniet med stor säkerhet medfört icke oväsentliga förändringar. Genom den av de statliga arbetsmarknadsorganen, av press och radio förmedlade bättre kännedomen om yrkesförhållandena i landet har de regionala arbetsmarknadsgränserna delvis brutits igenom. Den militära beredskapens betydelse i detta sammanhang bör nog särskilt understrykas. Jämsides med denna utveckling har ju industrien förlagt nya arbetsställen till områden och orter, där en arbetskraftsreserv antagits förefinnas. Allt detta har fört med sig en tendens till utjämning av de regionala olikheterna beträffande såväl sugningen till näringar utom jordbruket som i fråga om flyttningsbenägenheten. För Norrlands del torde sålunda för den relativa avflyttningen från jordbruket inte numera noteras några väsentligt lägre siffror än för landet i övrigt. Detta utesluter inte, att nettoförlusten för jordbruket blivit förhållandevis lägre, åtminstone i de nordligaste delarna av denna landsända, då som bekant den naturliga folkökningen där varit väsentligt större än i övriga delar av landet.

På grund av vad nyss sagts kan nog motståndet mot en fortsatt avflyttning från jordbruket i Norrland antas vara förhållandevis lågt. Då man samtidigt i detta avseende kan förvänta en, jämfört med tidigare perioder, betydligt ökad tröghet i Mellan- och Sydsverige, förefaller det troligt, att en markant ut-

jämning mellan olika landsdelar i fråga om fördelningen av jordbrukets nettoförluster kan komma att inträda. Med dessa utgångspunkter ger sig den slutsatsen lätt, att av den för framtiden beräknade avflyttningen från jordbruket skulle en större del än som tidigare varit förhållandet komma från de norrländska landskapen. En sådan förmodan står också i god överensstämmelse med den diskussion som tidigare förts rörande den troliga framtida omflyttningen med hänsyn till de sysselsättningsmöjligheter, som i framtiden kan komma att stå till buds inom olika jordbrukstyper. Sålunda har där sysselsättningsmöjligheterna bedömts vara förhållandevis minst för de grupper av människor och gårdar, som främst hör hemma i de norra delarna av Sverige. Sätts dessa förhållanden i samband med att norra Sverige är den enda del av landet, som under innevarande decennium torde komma att uppvisa någon egentlig naturlig folkökning även inom näringar utom jordbruket, är det tydligt, att det i första hand är från Norrland, som arbetskraftstillskotten till näringar utom jordbruket kommer att rekryteras.

Även om dessa regionala förskjutningar i arbetskraftsförhållandena inte ansetts i större grad påverka den totala arbetskraftsbalansen jordbruk—andra näringar, så saknar emellertid detta förhållande inte betydelse för de olika näringarnas försörjning med arbetskraft, eftersom näringarna utom jordbruket i väsentligt olika grad är regionalt bundna i sin lokalisering. Senare år med därunder rådande full sysselsättning har också visat, hur den allmänna produktionsutvecklingen och jämsides därmed den inbördes balansen mellan olika näringsgrenar influerats av de regionala förhållandena på arbetsmarknaden. I de försök till bedömning av de framtida arbetskraftsproblemen i näringar utom jordbruket, som kommer att göras i fortsättningen, kan därför de regionala aspekterna inte helt förbigås. En belysning av dessa problem kan i en totalstudie av arbetsmarknaden tänkas presenterad på olika sätt.

En metod vore att utifrån särskilda analyser för skilda geo-

grafiska områden bygga upp en allmän översikt för hela landet. Problemet är i detta fall att finna en regional uppdelning, som för de enskilda grupperna fyller kraven på både en ganska enhetlig utveckling och struktur hos näringslivet och en något så när likartad situation på arbetsmarknaden. I båda dessa avseenden måste dessutom de utvalda områdena till viss grad vara oberoende av utvecklingen inom andra regioner. Att i en arbetskraftsstudie följa en sådan linje möter mycket stora svårigheter. Inte minst gäller detta utbudssidan på arbetsmarknaden. Där skulle exempelvis fordras en mycket ingående och detaljerad undersökning av yrkesbytenas och de geografiska flyttningarnas omfattning och mekanism. Den etappvisa flyttningen — en flyttning från en skogstrakt kan till exempel gå via en mindre tätort i hembygden och sedermera en något större tätort eller stad för att sluta i en storstad, Stockholm, Göteborg etc. — som man känner från fil. dr Jan Wallanders undersökningar från Värmland är belysande för de problem, som här möter.¹ I brist på ingående analyser av dessa förhållanden för olika delar av landet har det i denna undersökning inte varit möjligt att på detta sätt nå fram till en total översikt över de framtida arbetskraftsproblemen i vårt land.

Den väg, som här i stället följts, går ut på att söka spåra och följa de för landet i dess helhet gemensamma tendenserna till förskjutning i den inbördes balansen mellan olika näringsgrenar. De synpunkter och omdömen, som därvid kan framkomma, kan sedan modifieras och preciseras med hänsyn till de speciella tendenser, som man tror kan göra sig gällande i skilda delar av landet.

¹ *Jan Wallander: Flykten från skogsbygden. Utg. av Industriens Utredningsinstitut. Sthm 1948.*

KAPITEL V

Arbetskraften i näringar utom jordbruket

Det totala arbetsutbudets storlek

De yrkesverksammas andel av befolkningen. En behandling av de arbetskraftsproblem, som i framtiden kan tänkas aktualiseras inom näringar utom jordbruket, kan lämpligen ta sin utgångspunkt i ett försök att precisera det totala arbetskraftsutrymme, som kan beräknas komma att stå till dessa näringars disposition. I stora drag har ju detta utrymme redan angivits genom den i föregående kapitel förda diskussionen och de därvid gjorda antagandena om naturlig folkökning och om avflyttning från jordbruket. Dessa resulterade i att befolkningen utanför jordbruket i åldern 15—65 år skulle öka med ung. 62 000 män och 40 000 kvinnor resp. 118 000 och 91 000 under 1950-talets båda femårsperioder.¹ En i detta sammanhang betydelsefull fråga återstår dock att behandla: kan andelen förvärvsarbetande av den på så sätt givna befolkningen tänkas undergå några förändringar i framtiden? Ett försök att bestämma det framtida utbudet av arbete är dock svårt att helt genomföra utan en viss kännedom om de sannolika utvecklingslinjerna på produktions- och efterfrågesidan. Vid en bedömning av de tendenser, som kan tänkas göra sig gällande i fråga om yrkesintensiteten, är det sålunda av betydelse att t. ex. veta vilka näringar och vilka områden, som kan väntas expandera, då tillgången på arbetskraft i någon omfattning varierar beroende på arbetstillfällenas art och

¹ Med den större utflyttning från jordbruket, som alternativt angetts på s. 88, skulle motsvarande siffror för befolkningsökningen i näringar utom jordbruket bli ung. 84 000 män och 59 000 kvinnor resp. 136 000 män och 106 000 kvinnor för de båda perioderna.

geografiska förläggning. Då emellertid frågan om produktionsutvecklingen och produktionsomvandlingen inom näringslivet i sin helhet tas upp till diskussion i ett följande avsnitt, skall dessa problem inte närmare beröras i detta sammanhang. Det kan dock på några punkter i den följande behandlingen av yrkesverksamheten bli nödvändigt att bygga på vissa antaganden om den framtida produktionsutvecklingen, vilka först senare kommer att mer utförligt redovisas och motiveras.

Den uppdelning av befolkningen på förvärvsarbete och icke förvärvsarbete, som de svenska folkräkningarna redovisar, utgår från följande definition av yrkesverksamheten: "Såsom förvärvsarbete räknas i första hand den, som i inkomstgivande syfte arbetar för egen räkning eller i egenskap av anställd och mot ersättning arbetar för annans räkning. Med beteckningen förvärvsarbete är vidare förordat villkoret, att förvärvsverksamheten är av sådan omfattning att den till större delen upptager vederbörandes dagliga arbetstid. — — — Till den förvärvsarbete befolkningen hänförs även sådana personer, som i egenskap av familjemedlemmar ha till huvudsaklig sysselsättning att biträda familjeföreståndaren i dennes yrke." (Folkräkningen 1945 II: 1 s. 26*.)

Uppenbart är att, så som förvärvsarbete eller yrkesverksam här definierats, vissa grupper, t. ex. husmödrar och studerande, inte kan inrymmas under denna beteckning, och att vidare ett flertal svåra gränsdragningsproblem måste uppstå vid en uppdelning av befolkningen efter dessa normer. Detta senare gäller, förutom i fråga om jordbruksbefolkningen, där svårigheterna främst hänför sig till klassificeringen av familjemedlemmarna, även beträffande den gifta kvinnliga befolkningen, vars arbete utom hemmet i många fall har karaktären av yrkesarbete men kanhända inte är av den omfattning, att det upptager "större delen av vederbörandes dagliga arbetstid". Dessa gränsdragningsproblem är mycket omfattande, och för exempelvis de gifta kvinnorna medför de, att det ställer sig mycket svårt att t. o. m. inom ganska vida gränser bestämma det antal, som kan anses som förvärvsarbete. I detta fall måste därför alla absoluta siffror för yrkesverksamhetens omfattning behandlas med största försiktighet.¹

¹ Beträffande den osäkerhet i klassificeringen som i detta fall vidlåder folkräkningarnas uppgifter kan hänvisas till *Carl-Erik Quensel*: Antalet förvärvsarbete gifta kvinnor i Sverige. (I *Ekonomisk Tidskrift* 1951, s. 244.)

Dessa förhållanden hindrar dock inte, att man genom att jämföra relationen förvärvsarbetande—icke förvärvsarbetande för olika folkräkningstillfällen kan få en viss uppfattning om huruvida förändringar inträtt i yrkesverksamhetens omfattning. En sådan jämförelse försvåras emellertid av att klassificeringsprinciperna undergått vissa justeringar, i synnerhet då vid 1940 års folkräkning. Som tidigare antytts har den kvinnliga jordbruksbefolkningen särskilt starkt berörts härav. Beträffande övriga grupper föreligger inte så stora svårigheter, även om de relationstal, som i det följande anföres, måste användas med en viss försiktighet, vilket särskilt är fallet vid en analys av förändringar mellan 1930 och 1940.

Hur stor del av befolkningen inom näringsgrenar utom jordbruk, som i olika åldrar redovisats som yrkesverksam, framgår av tab. 9 och 10. För hela den manliga befolkningen har i de flesta åldersgrupper relationen yrkesverksamma—icke yrkesverksamma varit relativt konstant, och de förändringar som inträtt kan inte sägas ha haft någon entydig reell innebörd. De lägsta och högsta åldersklasserna utgör emellertid undantag härifrån. I åldrarna över 65 år visar sig en fortgående ganska tydlig nedgång i procentsiffrorna, vilket troligen kan föras tillbaka på en mera allmänt genomförd pensionering och sålunda innebär en verklig minskning av yrkesverksamheten. Lägre relationstal än tidigare kan även noteras i åldersgruppen 15—20 år och om än i mindre grad också i gruppen 20—25 år. Den förskjutning mot senare inträde i förvärvsarbete, som dessa siffror ger uttryck åt, motsvaras av en mycket markant ökning av det relativa antalet pojkar, som fortsätter sina studier i högre skolor och undervisningsanstalter.¹

Det förtjänar observeras, att nedgången i yrkesverksamheten i de högsta och lägsta åldrarna under åren 1941—45 är större för hela befolkningen än för både jordbruksbefolkningen och annan befolkning, vilket förklaras av överflyttningen av yrkesverksamma från jordbruk till stadsnäringar. Förstnämnda näringsgren har nämligen en något högre procent yrkesverksamma än övriga näringar, och en förskjutning av antalet förvärvsarbetande till dessas förmån för alltså automa-

¹ Jfr Aktuellt från Skolöverstyrelsen; årg. 1: 1—2.

Tab. 9. Andelen yrkesverksamma män (i %)

(Samtliga näringsgrenar utom jordbruk)

Ålder	1940	1945	Ålder	1940	1945
15—20	76,3	73,7	55—60	90,3	91,4
20—25	90,9	89,4	60—65	75,6	76,4
25—30	96,1	95,6	65—70	52,9	52,9
30—35	97,4	98,0	70—75	22,7	29,5
35—40	97,2	97,9	75—80		16,0
40—45	96,7	97,5	80—		6,2
45—50	96,0	96,0			
50—55	94,2	95,0	15—65	92,0	92,3

tiskt med sig en mindre nedgång i relationstalet för yrkesverksamheten inom hela befolkningen. Skillnaderna mellan de jämförda befolkningsgrupperna är särskilt framträdande i de yngre åldersgrupperna, vilket sammanhänger med att den utbildning, som föregår inträde i förvärvslivet, i allmänhet torde vara kortare för jordbruksbefolkningen än för övriga näringars befolkning. Man kan även skönja en annan skillnad bestående däri, att yrkesverksamheten i de högre åldersgrupperna utsträcker längre inom jordbruket än inom andra näringar. Förklaringen härtill är säkerligen den, att yrkesverksamhetens upphörande inte i samma utsträckning som i andra grupper kan sättas i samband med en regelmässig pensionering. En svag tendens till utjämning av här berörda skillnader kan emellertid iakttas.

För kvinnornas vidkommande har under senare tid en mindre nedgång av antalet yrkesverksamma skett både absolut och relativt sett. Mellan 1940 och 1945 sjönk andelen yrkesverksamma kvinnor inom näringar utom jordbruket (husligt arbete ej heller medtaget) i åldern 15—65 år från 35,5 % till 34,7 % eller om husligt arbete inräknas från 41,1 % till 38,7 %. En tendens till minskning kunde även för de flesta åldersgrupper iakttas under 1930-talet, ehuru relationstalet för hela den produktiva befolkningen i stort sett var oförändrat — en tillbakagång i de flesta åldersgrupperna uppvägdes sålunda av en betydande ökning i de två lägsta femårsklasserna. Den del av den kvinnliga befolkningen, som är yrkesverksam, är väsentligt olika i skilda ålders-

grupper, även om skillnaderna i civilståndsfördelning elimineras, och nedgången av det totala antalet förvärvsarbetande kvinnor kan till viss del förklaras genom en i detta sammanhang ogynnsam förskjutning i åldersfördelningen. Den främsta orsaken till tillbakagången är dock att söka i den starkt ökade giftermålsfrekvensen, vilken ju medfört en ökning av andelen gifta i de flesta åldersgrupper. Yrkesverksamheten ligger nämligen avsevärt lägre för gifta än för icke gifta kvinnor. För den förra gruppen var i åldern 15—65 år procenttalet 14,2 år 1945, medan motsvarande siffra för den ogifta befolkningen var 68,9. Båda talen avser stadsnäringar bortsett från husligt arbete. Ser man på hur dessa relationstal utvecklats, kan det påståendet försvaras, att den minskade andelen yrkesverksamma bland kvinnorna helt förklaras av förändringarna i ålders- och civilståndsfördelningen. En jämförelse av frekvensen yrkesverksamma inom delgrupperna gifta och icke gifta för olika år (se tab. 10) ger nämligen till resultat en fullt tydlig om än ganska liten uppgång i relationstalen. Denna tendens har gjort sig gällande i samtliga åldersgrupper under 65 år. Det är dock inte uteslutet, att det beräkningssätt, som kommit till användning, givit något för höga relationstal för det sista jämförelseåret.

Som förut nämnts, ingår inte gruppen husligt arbete i de anförda siffrorna, vilket kan anses motiverat med hänsyn till att

Tab. 10. Andelen yrkesverksamma kvinnor (i %)

(Samtliga näringsgrenar utom jordbruk)

Ålder	Totalt		Giftna		Ogiftna		Förut giftna	
	1940	1945	1940	1945	1940	1945	1940	1945
0—15	0,4	0,7	—	—	0,4	0,7	—	—
15—30	58,2	55,9	19,0	19,7	75,6	78,5	69,2	75,1
30—50	34,3	32,0	14,0	15,0	82,0	83,3	59,5	67,4
50—65	25,4	26,1	7,2	7,9	60,2	62,0	31,0	34,5
65—∞	8,5	7,1	2,1	2,0	18,1	15,6	6,7	5,7
15—65	41,1	38,7	13,6	14,5	75,3	77,2	42,1	47,4

den stora gruppen husmödrar m. fl. i hemmet sysselsatta kvinnor, med vilka anställda i husligt arbete hör mycket nära samman, inte räknas till den förvärvsarbetande befolkningen i den offentliga statistikens mening. Här beräknade siffror kan alltså sägas ge besked om hur stor del av den kvinnliga befolkningen, som är förvärvsarbetande utom hemmet, men då bör vid beräkningen av relationstalen även yrkesverksamma inom husligt arbete medräknas i nämnaren, om resultatet skall bli korrekt. Ökningen av antalet yrkesverksamma inom stadsnäringarna har ju nämligen till någon del skett på bekostnad av gruppen husligt arbete, vilket i och för sig för stadsnäringarna resulterat i en mindre skillnad än förut mellan antalet förvärvsarbetande och icke förvärvsarbetande. Att som ovan antytts utföra beräkningar över relationen förvärvsarbetande utom hemmet—icke förvärvsarbetande plus yrkesverksamma inom husligt arbete låter sig dock inte göra, då då man ur folkräkningen 1945 inte kan erhålla uppgifter om antalet förvärvsarbetande i husligt arbete med fördelning efter ålder samt efter arbetsgivarens yrke. En undersökning, varvid hela gruppen husligt arbete för både 1940 och 1945 förts till stadsnäringarna — det fall som bör ge den minsta ökningen i relationstalen — visar, att i åldern 15—65 år frekvensen yrkesverksamma för den ogifta och förut gifta befolkningen steg från 71,0 till 72,5, medan ökningen exklusive husligt arbete ju var något större (65,5 till 68,9). Till den visserligen måttliga men dock påvisbara uppgången i yrkesfrekvenstalen kan måhända omflyttningen mellan olika bebyggelse typer ha bidragit. Det förhåller sig nämligen så att inom de delar av landet, som uppvisat inflyttningsöverskott, andelen förvärvsarbetande kvinnor ligger något högre än inom andra delar av riket. Detta visar sig t. ex. vid en jämförelse mellan städer och landsbygd. För den kvinnliga befolkningen i näringar utom jordbruk ter sig år 1945 skillnaden i andelen yrkesverksamma mellan städer och landsbygd såsom framgår av tablå på följande sida.

De för landsbygden genomgående lägre procenttalen — jäm-

	15—20 år	20—25 år	25—30 år	30—35 år	35—40 år
Städer	66,6	68,7	47,4	37,3	36,1
Landsbygd	65,5	55,0	29,1	21,6	23,6
	40—45 år	45—50 år	50—55 år	55—60 år	60—65 år
Städer	37,2	36,4	33,4	28,5	20,1
Landsbygd	25,3	28,9	25,2	24,9	18,2

förelsen gäller såsom nämnts alla näringar utom jordbruk — skulle kunna tänkas bero på att de gifta kvinnorna, som ju har lägre yrkesfrekvens, där är talrikare företrädta, relativt sett. Detta kan dock säkerligen inte förklara hela differenserna, utan dessa får nog till stor del föras tillbaka på skilda benägenheter och/eller möjligheter att ha yrkesarbete. En sådan förmodan be- styrks även av en jämförelse av yrkesintensiteten för olika civil- ständsgrupper, som här gjorts mellan städer i olika delar av lan- det. Ur folkräkningens primärtabeller har utplockats siffror för den totala samt den yrkesverksamma kvinnliga befolkningen, grupperad efter civilstånd, i städer inom sex s. k. riksområden samt Stockholms stad. Av detta material framgår, att påtagliga olikheter i yrkesintensitet finns mellan olika riksområden och att dessa går i en och samma riktning för alla civilstånd. Tyd- ligast är dock skiljaktigheterna i fråga om den gifta befolkningen, vilket framgår av diagram på följande sida över andelen yrkes- verksamma i olika åldrar.

Att yrkesfrekvensen är högst i de mest industrialiserade och kommersialiserade delarna av landet sammanhänger givetvis med den större och mer differentierade tillgång på arbetstill- fällen, som där erbjuds. Man kan dock inte helt utesluta den möjligheten, att här även inverkar en olika stark yrkesbenägen- het i exempelvis storstäder och mindre tätorter. När det gäller att ange de faktorer, som skulle kunna förklara dessa skilda atti-

Yrkesverksamma
per 100 kvinnor

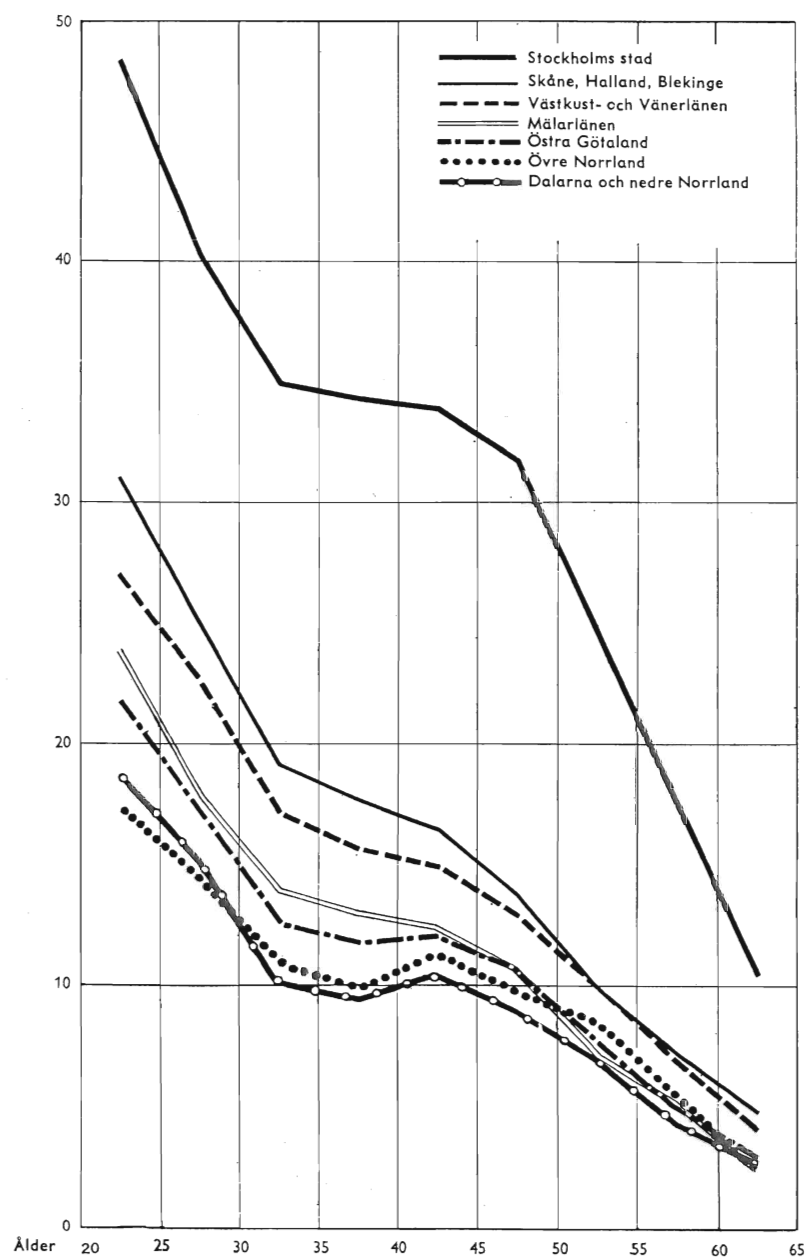

Diagram 2. Yrkesverksamheten bland gifta kvinnor i städer fördelade efter riksområden år 1945

tyder, kan det endast bli fråga om gissningar. I storstäder kan ett förvärvsarbete erbjuda en möjlighet att bryta en isolering i hemmet, som i en småstad inte på samma sätt behöver ge sig till känna; storstaden besitter större möjligheter till en avlastning av olika arbetsmoment i hemmet genom t. ex. lunchställen, barnkrubbor, daghem etc., samtidigt som nödvändigheten och benägenheten att utnyttja sådan service där är större.

Ovan framhölls att städerna och speciellt då storstäderna erbjuder rikare och lämpligare arbetstillfällen för kvinnorna. Framför allt torde detta bero på att sådan industri, som kan sysselsätta kvinnlig arbetskraft, där är rikare företrädd. Ett sådant förmodande bestyrks även av nedanstående tabell.

Tab. 11. Fördelningen i % av förvärvsarbetande kvinnor på näringsgrenar utom jordbruket inom olika riksområden

Riksområden	Industri	Samfärdsel	Handel	Allmän tjänst	Husligt arbete	Förvaltn.-pers. andel (samtliga grupper)
Stockholms stad	22,4	5,2	36,8	23,3	10,8	49,8
Mälardalen . . .	31,5	4,1	28,6	21,0	13,1	45,3
Östra Götaland	30,8	4,3	28,4	22,1	13,3	43,3
Skåne, Halland, Blekinge . . .	33,9	3,7	30,4	20,7	10,5	44,4
Väst kust- och Vänerlän . . .	36,4	3,6	30,3	18,2	10,0	42,3
Dalarna och nedre Norrland	19,6	5,3	32,9	26,4	14,5	48,5
Övre Norrland	12,5	6,1	32,9	30,7	16,4	52,4

Göres en jämförelse med diagrammet på föregående sida visar sig att de områden, med undantag för Stockholm, som har de högsta yrkesfrekvenserna, samtidigt har den förhållandevis svagaste representationen inom husligt arbete, allmän förvaltningstjänst och i viss mån handel, medan industrien där är rikt företrädd. Som man kan vänta av denna fördelning, utgör förvalt-

ningspersonalen i dessa områden en lägre andel av den yrkesverksamma kvinnliga befolkningen än inom de övriga delarna av landet. De regionala skiljaktigheter i yrkesfrekvens, som här berörts, torde sålunda i främsta rummet sammanhånga med olika förhållanden på produktions- och efterfrågesidan i de skilda områdena. Detta gör, att såväl en ändrad befolkningsfördelning — exempelvis en inflyttning från landsbygd till städer — som en ändrad lokalisering av industrien — t. ex. utplacering av kvinnlig industri i Norrland — kan ha bidragit till en höjning av andelen yrkesverksamma kvinnor. En relativ förskjutning inom näringslivet till förmån för sådana näringsgrenar, vilka kan erbjuda för kvinnorna särskilt lockande arbetsuppgifter, kan ha haft samma verkan. Härför krävs emellertid att dessa näringar har en sådan lokalisering, att en genom dessas expansion ökad efterfrågan på arbetskraft inträder inom områden, där kvinnornas yrkesverksamhet tidigare varit låg och sålunda en arbetskraftsreserv funnits att tillgå. I annat fall kan ju en utvidgning av ifrågavarande näringar endast ske genom en överflyttning av arbetskraft från andra näringar. Arbetsmarknadssituationen under krigsåren torde vara belysande för detta förhållande.

Mellan 1940 och 1945 kan man sålunda inom alla riksområden iaktta en förskjutning av yrkesverksamma kvinnor från industri och husligt arbete mot handel och allmän förvaltningstjänst, som inte endast inneburit en absolut ökning av de anställda inom de sistnämnda näringsgrenarna utan i många fall även en absolut minskning av antalet förvärvsarbetande inom de förstnämnda näringarna. Jämsides med denna utveckling har förvaltningspersonalen ökat i betydelse. Delvis beror detta på de yrkesverksamma kvinnornas ändrade fördelning mellan olika näringar, då förvaltningspersonalen relativt sett är väsentligt talrikare inom handel och förvaltningstjänst än inom industrien. Dessutom kan inom var och en av dessa näringar iakttagas en uppgång i förvaltningspersonalens andel av antalet sysselsatta kvinnor. Dessa utvecklingslinjer står i god överensstämmelse med de iakttagelser

om kvinnornas yrkesönskemål, som gjorts på skilda håll. I ett betänkande avgivet av Arbetsmarknadskommitténs Kvinnoutredning¹ konstateras sålunda, att den kvinnliga arbetskraften vid sidan av lön och allmänna anställningsvillkor fäster stor vikt vid ett yrkes sociala anseende samt att den inte gärna åtar sig smutsiga och illaluktande arbeten. Konkret yttrar sig dessa värderingar i att kontorsarbete är mest efterfrågat. Därefter kommer i tur och ordning anställning i affärer, lagerarbete och industriarbete. Minst eftersträvarsvärt anses husligt arbete vara.

Här berörda förhållanden har bidragit till att belysa i vilken utsträckning tillgången och fördelningen av arbetskraft inom "stadsnäringarna" kan tänkas påverkas av andra än produktions- tekniska och företagsekonomiska faktorer. I en bedömning av den framtida arbetskraftsbalansen måste sålunda även beaktas de olika näringarnas konkurrensförmåga på arbetsmarknaden med hänsyn till de sociala, psykologiska och lokala förhållanden som där råder. En analys av den framtida utvecklingen utifrån sådana aspekter kan inte här genomföras, men då det i ett senare sammanhang blir fråga om att närmare precisera antagandena om arbetskraftens framtida fördelning blir det anledning att åtminstone antyda i vilken riktning nämnda faktorer kan tänkas verka.

Yrkesverksamhetens framtida omfattning. Den lämnade redogörelsen för yrkesverksamhetens omfattning inom näringar utom jordbruket och för de förändringar, som i detta avseende kunnat iakttas, är avsedd att utgöra ett underlag för en bedömning av de sannolika framtida utvecklingstendenserna. Det bör dock inte här vara fråga om en schematisk förlängning framåt i tiden av de tendenser, som kunnat observeras. Ty ett sådant förfaringsätt för en prognos innebär, att man bl. a. antar, att psykologiska, sociala och lokala förhållanden av betydelse för arbetskraftsut-

¹ Ifrågavarande kommitté tillsattes av Svenska Arbetsgivareföreningen och Landsorganisationen gemensamt för att utreda olika problem rörande kvinnolönerna. Den avgav sitt betänkande i början av 1951.

budet endast undergår förändringar, som till storlek och art ligger i linje med utvecklingen under den jämförelseperiod som användes. Även trenden i arbetskraftsefterfrågans utveckling, t. ex. yrkesmässigt och lokalt, antas bli oförändrad. På vissa punkter (t. ex. avflyttning från jordbruket) har emellertid mer utförligt diskuterats, om inte en förskjutning i något av dessa avseenden kan anses sannolik med hänsyn till de konsekvenser en fortsatt utveckling efter samma linjer som tidigare skulle få. I andra fall har det endast varit möjligt att konstatera en viss tendens i utvecklingen, medan däremot några speciella skäl för och emot att denna skall bli bestående inte kunnat anföras. I vilket fall måste uttalandena om hur yrkesverksamheten i framtiden kan komma att gestalta sig bli behäftade med en ganska vid osäkerhetsmarginal och därför bli mycket allmänt och vagt hållna. Alldeles bortsett från dessa problem kan ju grunden för alla dessa antaganden raderas genom starka förändringar i konjunktursituationen. I detta sammanhang har emellertid förutsatts, att full sysselsättning kommer att råda i samhället under den period, som här behandlas.

Den konstans, som under senare decennier kännetecknat yrkesverksamheten för den manliga befolkningen, ger anledning anta, att man under 1950-talet kan räkna med i stort sett samma relationstal som 1945. Skäl finns dock att i de högsta och lägsta åldersgrupperna förutsätta vissa smärre förskjutningar. I fråga om personer i åldern närmast över 65 år torde man kunna säga, att det å ena sidan finns vissa förutsättningar för ett utsträckt aktivt deltagande i produktionslivet till följd av förbättrad hygien, hälso- och sjukvård samt en därmed sammanhängande förlängning av levnadsåldern. Möjligheter att tillvarata produktionsförmågan i dessa åldrar torde inte heller saknas, då det inom näringslivet kan spåras en fortgående tendens till minskad relativ betydelse av de fysiskt krävande arbetsuppgifterna. Å andra sidan har en höjd standard, i olika avseenden förbättrade pensionsförhållanden etc. gjort att 65-årsåldern kommit att alltmer

framstå som en reell åldersgräns för yrkesverksamheten. En fortsatt minskning av förvärvsverksamheten i åldrarna över 65 år kan därför inte anses osannolik, och här har kalkylerats med en sådan nedgång på 2 % för varje femårsperiod efter 1945.

Beträffande de lägsta åldersgrupperna förefaller det troligt, att den tendens till senare inträde i förvärvslivet, som tydligt framträtt de senaste decennierna, inte försvagas under det närmaste årtiondet. Det är här fråga om en ökad tillströmning till yrkesskolor av olika slag, realskolor och läroverk etc., medan man för den period, som här avses — 1950-talet — inte behöver räkna med några nämnvärda återverkningar av den nya skolreformen. Här antas att relationen yrkesverksamma—icke yrkesverksamma i åldrarna 15—20 och 20—25 år undergått (1946—50) och kommer att undergå (1951—60) samma förändring som mellan år 1940 och 1945.¹

Frekvensen yrkesverksamma kvinnor har, som förut visats, ökat något litet inom alla civilstånd. För de ogifta och förut gifta kvinnornas del ligger yrkesverksamheten så pass högt, att man för framtiden inte torde kunna räkna med några större förändringar. En ökning av kvinnornas förvärvsverksamhet blir nog därför nästan helt beroende av i vad mån de gifta kvinnorna i större utsträckning än tidigare kan komma att ta förvärvsarbete. I detta sammanhang bör emellertid understrykas, att den hittills observerade stigande benägenheten hos gifta kvinnor att ta arbete utom hemmet i förening med den starka avflyttningen av anställda från husligt arbete till andra näringar haft till resultat en väsentlig ökning av kvinnornas arbetsinsatser i samhället. Hemarbetet har säkerligen inte kunnat rationaliseras i takt med de stegrade anspråken på kvinnoarbete utom hemmen. Stora förhoppningar har ändock för framtiden knutits till skilda

¹ För att belysa vad dessa antaganden betyder kan nämnas att genom den förutsatta nedgången i yrkesfrekvenstalen blir antalet förvärvsarbetande 1960 i åldern 15—25 år ung. 20 000 färre än om frekvenstalen från 1945 blir oförändrade. Beträffande männen över 65 år rör sig motsvarande minskning om ung. 5 000.

strävanden att rationalisera eller att på samhällseliga organ avlasta en del av hemmens arbetsuppgifter, så att därigenom de gifta kvinnorna utan en ökad arbetsbörda skulle kunna aktivt delta i produktionslivet. Tveksamt är, om man på dessa vägar helt skall kunna friställa arbetskraft. Man kan nog i stället anta, att det i övervägande grad blir fråga om ett friställande av arbetstimmar. Om i sådana fall rationaliseringsåtgärderna skall få några återverkningar på arbetsmarknaden blir då främst beroende av om olika näringar kan erbjuda deltidarbete för de gifta kvinnorna.

Man har i flera fall, särskilt beträffande industrien, ställt sig skeptisk till möjligheterna av en vidgad användning för denna anställningsform. Deltidsarbetet anses sålunda vara förenat med förhållandevis stora administrativa svårigheter och kostnader. Genom att frågan om deltidсанställning fått aktualitet först under senare tid, är det ju även förstaeligt, om en fullt tillfredsställande lösning av de skilda organisationsproblem, som sammanhänger därmed, inte kunnat uppnås. Möjligt är dock att man efter hand kan komma till rätta med sådana olägenheter. I vad mån detta kan komma att ske blir emellertid i hög grad beroende av hur arbetsmarknadsläget kommer att te sig. Skulle efterkrigsårens markerade knapphet på arbetskraft komma att bli bestående, förefaller det rimligt räkna med att företagens vilja och ansträngningar att även på dessa vägar söka tillgodose sitt arbetskraftsbehov väsentligt ökas. Särskilt bör detta, för industriens del, bli fallet om fortsatta eventuella förluster av kvinnlig arbetskraft till servicenäringarna inte i samma utsträckning som tidigare kan kompenseras genom tillskott av arbetskraft från jordbruket. Inom vissa delar av servicenäringarna, som har en ojämn arbetsbelastning under dagen, borde ju å andra sidan deltidarbete erbjuda de förhållandevis största fördelarna. Problemet försvåras här ibland av att behovet av en utökad arbetsstyrka ofta inträder just på de tider, då de gifta kvinnorna har svårast att vara borta från hemmet. En fortgående förändring

av levnadsvanorna — t. ex. genom att männen i mindre utsträckning än tidigare äter lunch i hemmet, genom införandet av skolfrukost etc. — har emellertid delvis reducerat dessa svårigheter.

Arbetsplatsens belägenhet i förhållande till hemmet torde för de gifta kvinnorna spela en förhållandevis större roll än för andra förvärvsarbetande. Därför är det inte uteslutet, att den nuvarande stora bostadsbristen, som lagt svåra hinder i vägen för ett val och en anpassning av bosättningen med hänsyn till den faktiska eller tilltänkta arbetsplatsens belägenhet, i många fall försämrat möjligheterna för denna grupp att ta arbete utom hemmet. I den mån företags- och samhällsorganisatoriska problem, som här antytts, kan ges en bättre lösning, föreligger säkerligen den möjligheten, att de gifta kvinnornas yrkesverksamhet kommer att öka. Benägenheten att ta arbete utom hemmen torde nämligen kunna antas vara i stigande, allteftersom de åldersgrupper, som under senare decennier blivit vana vid och intresserade av att ha ett eget inkomstbringande arbete, i ålderspyramiden efterträder den äldre generation, som i det husliga arbetet sett sitt naturliga och främsta arbetsområde. Det torde dessutom redan, att döma av de förut påvisade olikheterna i yrkesfrekvens mellan skilda delar av landet, finnas en viss arbetskraftsreserv bland de gifta kvinnorna. En fortsatt förskjutning i balansen mellan olika näringsgrenar och dessas lokala fördelning, som kan bidra till ett bättre utnyttjande av dessa reserver, förefaller inte utesluten.

Med hänsyn till vad som här anförts har antagits, att några väsentliga förskjutningar i frekvenstalen för de ogiftas och förut giftas yrkesverksamhet inte kommer att inträda under innevarande decennium. Däremot har här räknats med en stegring av yrkesverksamheten bland gifta kvinnor med 5 % för varje femårsperiod fram till 1960.¹

För att utifrån dessa antaganden beräkna det framtida totala

¹ Med en oförändrad yrkesfrekvens skulle antalet förvärvsarbetande gifta kvinnor år 1960 vara ung. 27 000 färre än enligt det här gjorda antagandet.

antalet yrkesverksamma kvinnor fordras att man känner civilstånds- och åldersfördelningen för den kvinnliga befolkningen inom näringar utom jordbruket. I kap. II av denna undersökning har utifrån vissa antagna giftermålsfrekvenser den framtida civilstånds-fördelningen inom den totala befolkningen beräknats. I analogi med det förfaringssätt och de antaganden, som därvid användes, har en uppdelning av den här ifrågavarande delen av befolkningen skett.

Resultaten av beräkningarna över den yrkesverksamma befolkningens storlek i näringar utom jordbruket redovisas i tab. 12 och 13 samt tab. 14. Som där framgår skulle de förvärvsarbetande männens antal under 1950-talet öka med omkring 125 000. Nettominskning inom jordbruket och naturlig folkökning skulle vardera svara för ungefär hälften av denna uppgång. Jämföres den nämnda ökningssiffran med motsvarande tal för de två föregående decennierna, skulle tillväxten under 1950-talet blott bli ungefär hälften så stor som under de tidigare perioderna. Vid en jämförelse med utvecklingen under 1940-talet får man dock hålla i minne, att i befolkningsframskrivningarna inte räknats med någon nettoimmigration — en faktor, som ju var av stor betydelse för befolkningsökningen under 1940-talet. De arbetskrafttillskott, som här ifrågavarande näringar erhåller genom avflyttningen från jordbruket, berör i övervägande grad de yngre åldersklasserna. Trots detta minskar åldersklasserna under 30 år väsentligt i relativ betydelse. Dessas andel i yrkesverksam befolkning i åldern 15—65 år sjunker sålunda från ung. 32 % år 1945 till ca 27 % år 1960. En motsvarande uppgång i relationstalen kommer att ske för befolkningen i åldern över 50 år eller från omkring 20 % år 1945 till 26 % 1960. Då även inom mellanåldrarna (30—50 år) en allmän förskjutning av tyngdpunkten mot de högre åldersklasserna är att vänta, kommer sålunda en betydande höjning av de förvärvsarbetandes genomsnittsålder att äga rum under den behandlade perioden.

Antalet yrkesverksamma kvinnor beräknas öka med ung.

**Tab. 12. Den totala kvinnliga befolkningen inom
näringar utom jordbruk
1 000-tal**

Ålder	1945				1950			
	Totalt	Ogifta	Gifta	Förut gifta	Totalt	Ogifta	Gifta	Förut gifta
15—20	168,2	163,1	5,0	0,0	163,7	158,8	4,9	0,0
20—25	211,4	134,4	76,2	0,8	196,1	122,5	72,7	0,9
25—30	216,9	66,0	147,9	3,0	225,9	60,6	161,8	3,5
30—35	214,3	43,7	165,7	4,9	222,5	34,9	182,0	5,6
35—40	210,2	40,0	163,2	7,0	217,0	30,8	178,4	7,8
40—45	190,2	38,9	141,8	9,6	211,9	33,3	167,9	10,7
45—50	168,1	35,3	119,6	13,2	190,8	35,4	139,9	15,6
50—55	150,2	31,6	101,1	17,5	168,7	33,6	114,8	20,3
55—60	133,6	29,0	81,8	22,9	148,4	30,4	92,0	26,0
60—65	112,5	24,0	61,9	26,6	129,5	27,6	71,3	30,6
65—70	90,9	19,2	42,6	29,1	102,3	21,6	47,6	33,1
70—75	67,0	13,9	24,8	28,3	77,4	16,3	28,7	32,4
15—65	1 775,6	605,9	1 064,1	105,7	1 874,6	567,9	1 185,8	120,9

Ålder	1955				1960			
	Totalt	Ogifta	Gifta	Förut gifta	Totalt	Ogifta	Gifta	Förut gifta
15—20	177,2	171,9	5,3	0,0	241,6	234,4	7,2	0,0
20—25	171,1	106,9	63,4	0,8	185,3	115,8	68,7	0,8
25—30	196,8	51,9	141,9	3,0	172,1	45,4	124,1	2,7
30—35	225,0	31,1	188,0	5,8	196,2	26,7	164,5	5,1
35—40	221,1	24,2	188,6	8,3	223,6	21,6	193,6	8,5
40—45	215,4	25,3	178,8	11,4	219,4	19,8	187,6	12,0
45—50	210,2	30,0	162,2	18,0	213,8	22,7	171,9	19,1
50—55	189,6	33,4	132,8	23,4	208,7	28,3	153,4	27,1
55—60	165,5	32,2	104,0	29,3	185,8	31,9	120,0	33,8
60—65	142,9	28,8	79,9	34,2	159,5	30,5	90,3	38,7
65—70	117,3	24,8	54,6	37,9	129,8	26,0	61,2	42,6
70—75	86,9	18,3	32,2	36,3	99,9	21,0	37,1	41,8
15—65	1 914,8	535,6	1 244,9	134,3	2 006,1	577,0	1 281,3	147,8

**Tab. 13. Den yrkesverksamma kvinnliga befolkningen
inom näringar utom jordbruk**

1 000-tal

Ålder	1945				1950			
	Totalt	Ogifta	Gifta	Förut gifta	Totalt	Ogifta	Gifta	Förut gifta
15—30	334,3	283,7	45,1	5,5	321,8	268,7	49,8	3,3
30—50	248,3	137,8	87,8	22,8	244,3	112,0	105,6	26,8
50—65	104,4	59,2	17,5	27,7	106,7	56,8	23,4	26,5
65—75	14,8	9,6	1,4	3,8	11,2	5,9	1,5	3,7
15—65	687,1	480,7	150,4	56,0	672,8	437,5	178,7	56,5

Ålder	1955				1960			
	Totalt	Ogifta	Gifta	Förut gifta	Totalt	Ogifta	Gifta	Förut gifta
15—30	308,7	259,9	45,9	2,9	359,1	310,9	45,6	2,6
30—50	239,8	92,1	118,4	29,3	229,9	75,7	124,1	30,1
50—65	116,4	58,5	27,9	30,0	124,0	56,2	33,5	34,4
65—75	12,7	6,7	1,7	4,2	14,1	7,3	2,0	4,8
15—65	664,9	410,5	192,2	62,2	713,0	442,7	203,2	67,1

40 000 under 1950-talet. Hela denna ökning skulle emellertid infalla under decenniets senare del, medan man under åren fram till 1955 snarast skulle kunna förutse en mindre nedgång. Dessa olikheter i den förutsedda utvecklingen beror på väsentliga förskjutningar i civilståndsfördelningen mellan de båda perioderna. Då emellertid giftermålsfrekvensen i olika åldrar här antagits förete en viss nedgång i förhållande till under krigsåren, förklaras dessa förändringar i sin tur helt av en ändrad åldersstruktur inom den kvinnliga befolkningen. Den ökning i de högre åldersgruppernas relativa andel av befolkningen, som kännetecknar utvecklingen under 1940-talet och första delen av 1950-talet, medför sålunda, att gruppen gifta blir relativt talrikare företrädd.

**Tab. 14. Den totala och yrkesverksamma manliga befolkningen
inom näringar utom jordbruk**
1 000-tal

Ålder	1945		1950		1955		1960	
	Totalt	Yrkes- verk- samma	Totalt	Yrkes- verk- samma	Totalt	Yrkes- verk- samma	Totalt	Yrkes- verk- samma
15—20	151,2	111,4	149,9	107,8	169,9	118,9	241,1	164,5
20—25	191,1	170,9	180,6	159,1	158,6	137,5	177,6	151,7
25—30	208,7	199,5	221,0	211,3	186,5	178,3	165,1	157,8
30—35	208,2	204,0	222,0	217,6	223,2	218,7	188,6	184,8
35—40	202,6	198,4	215,1	210,6	223,9	219,2	224,7	219,9
40—45	175,2	170,8	204,9	199,8	214,1	208,8	222,6	217,0
45—50	151,8	145,8	175,5	168,4	202,7	194,6	211,9	203,4
50—55	128,8	122,3	148,5	141,1	170,3	161,8	197,0	187,1
55—60	111,9	102,3	125,3	114,5	143,6	131,3	164,8	150,6
60—65	92,2	70,4	104,9	80,2	117,3	89,6	135,0	103,1
65—70	71,7	37,4	82,3	42,6	93,9	47,7	105,8	52,6
70—75	47,8	14,1	58,4	16,9	67,7	19,2	78,3	21,7
15—65	1 621,7	1 495,8	1 747,7	1 610,3	1 810,1	1 658,6	1 928,3	1 740,0

Hur detta genom den stora skillnaden i yrkesfrekvens mellan gifta och icke gifta inverkar på antalet förvärvsarbetande har tidigare visats och torde inte här behöva ytterligare belysas.

De yrkesverksammas "effektiva" arbetsinsats

Försöken att bestämma de yrkesverksammas andel av befolkningen har, som förut betonats, grundats på folkräkningarnas definition av förvärvsarbetande. Ur de synpunkter, som här anläggs, erhålles inte från denna utgångspunkt en så preciserad bild av förvärvsverksamheten som vore önskvärd. Bland annat gäller detta exempelvis frågan om husmödrarnas ställning i produktionen. Men även i ett annat avseende ger folkräkningarnas uppdelning en icke fullt tillfredsställande utgångspunkt för beräkning av den arbetsstyrka, som under en viss period står till buds. Folkräkningarna hänföra till den yrkesverksamma befolkningen varje

person, som under ett år regelmässigt tagit del i produktionen, för så vitt ersättning direkt eller indirekt utgått därför, och om denne på grund av sjukdom, arbetslöshet etc. vid räkningstillfället inte kunnat utöva någon inkomstbringande verksamhet inverkar inte därvid på klassificeringen. Man kan sålunda ur folkräkningarna utläsa summan av de individer, som under ett år har utbudit sina tjänster på arbetsmarknaden, men däremot inte hur stor arbetsstyrka, som vid ett visst tillfälle eller genomsnittligt för ett år stått till arbetsmarknadens förfogande. En större olägenhet ligger emellertid däri att folkräkningarna inte förmedlar några upplysningar om omfattningen av den yrkesverksamhet, en person utövat under året, mer än som kan utläsas ur att förvärvsverksamheten skall, för att en person skall räknas som yrkesverksam, uppta "större delen av vederbörandes dagliga arbetstid".

För en prognosberäkning vore det ju önskvärt att för ett eller ett par folkräkningsår med full sysselsättning kunna jämföra folkräkningarnas siffror om yrkesverksam befolkning med uppgifter om det faktiskt utförda arbetet, uttryckt i arbetsdagar eller -timmar, inom olika näringsgrenar. Några statistiska data, som kan möjliggöra en sådan jämförelse, finns dock inte tillgängliga. För vissa grupper, exempelvis industrien, sammanställs som bekant uppgifter om utförda arbetstimmar, men tyvärr omfattar inte denna statistik precis samma verksamhetsområden som folkräkningarna.

Om man icke blott nöjer sig med att försöka bestämma det antal personer, som står till arbetsmarknadens disposition, utan även vill söka uppskatta det arbetsresultat, som kan komma att presteras i samhället, kommer man vid sidan av problemen om arbetskraftens kvalitet och effektivitet även in på frågan i vilken utsträckning arbetskraften kan sysselsättas. Ser man tillbaka på förhållandena i detta avseende under de två senaste årtiondena, var det ju framför allt konjunkturförändringarna, som förorsakade de största svängningarna. Konjunkturbetingade förskjut-

ningar skall emellertid i detta sammanhang lämnas åsido; den följande framställningen skall sålunda främst ta sikte på förhållanden, som kan tänkas påverka den kvantitet arbete, som utföres av regelbundet sysselsatta personer.

Ehuru några beräkningar av den totala arbetsinsatsen i samhället inte går att utföra på grund av brist på material, skall här ett försök göras att belysa några för en bedömning av arbetstillgången betydelsefulla förhållanden, som döljs bakom folkräkningarnas uppgifter.

Åldersförskjutningar inom befolkningen och arbetskraftens effektivitet. Till en början kan erinras om att arbetskraftstillgången har en kvantitativ och en kvalitativ sida, även om man begränsar studiet av denna fråga till de demografiska förändringarnas inverkan. Inte bara utbudet av arbete, för vilket frekvenstal för yrkesverksamheten i olika åldersgrupper framräknade ur folkräkningarna utgör ett mer eller mindre tillförlitligt mått, utan även arbetskraftens effektivitet är till viss del beroende av åldern.

När frågan om den framtida tillgången på arbetskraft varit föremål för diskussion, har ofta framförts den synpunkten, att en ändrad åldersfördelning med förskjutning mot högre åldrar automatiskt skulle föra med sig en, genomsnittligt sett, kvalitativ försämring av arbetskraften. Mycket möjligt är att så förhåller sig, men detta problem är ändå inte så enkelt, att ett kategoriskt påstående i denna riktning utan vidare kan godtas. Den prestationsförmåga, som företrädesvis grundar sig på de fysiska krafter en person besitter, kan väl antas minska i högre åldrar. Likaså kan man förmoda, att en persons förutsättningar att fullgöra arbeten, som kräver en högt uppdriven fysisk och/eller i viss mån intellektuell snabbhet och rörlighet, avtar med åren. De olägenheter, som för arbetsmarknadens del följer härav, och vilka för övrigt närmast är de, som färgat diskussionen om "för-gubbningstendenserna", får emellertid inte överdrivas. De arbeten, som uteslutande bygger på fysiska kvalifikationer — grova

och tunga arbeten — torde inte numera vara numerärt dominerande, och därtill torde de efter hand minska i relativ betydelse. Huruvida arbetsuppgifter, som kräver snabbhet och rörlighet och där yngre arbetskraft därför har ett visst företräde, kommer att sysselsätta fler eller färre personer än för närvarande, är vanligare att bedöma. Erfarenheterna från senare år talar dock för att den snabbaste tillväxten blir att finna i yrken, för vilka kvalifikationerna inte främst ligger på det fysiska planet, utan där ökad kunnighet och skicklighet i yrket, erfarenhet, ansvar, om-döme etc. mer står i förgrunden. Att sådana egenskaper i större utsträckning skulle vara tillfinnandes i lägre än i högre åldersgrupper torde ingen med bestämdhet vilja hävda. Däremot finns från många industrier och andra yrkesområden vittnesbörd om att de skickligaste och kunnigaste arbetarna ofta är att söka bland de äldre.

Försök att väga olika arbeten mot varandra med hänsyn till de krav, som ställes på yrkesutövarna, för att på så sätt få någon uppfattning om vad en stigande genomsnittsålder hos arbetskraften betyder, skulle stöta på mycket stora svårigheter och skulle säkert inte heller ge några entydiga utslag. Här är det också säkerligen till fyllest att betona, att man inte utan vidare är berättigad anta några större olägenheter av den arbetskraftens "förgubbning", som skett och som även kommer att fortgå under det närmaste decenniet.

Ur andra synpunkter kan det emellertid vara befogat att räkna med vissa ogynnsamma följder av en förskjutning i befolkningens åldersfördelning mot de högre åldrarna. En sådan förskjutning kommer nämligen att medföra en ökning av antalet partiellt arbetsföra samt av arbetsoföra. Detta kan ju sägas innebära en genomsnittlig, kvalitativ försämring av arbetskraften till följd av befolkningsutvecklingen, men här kommer man in på en fråga, som lämpligen behandlas utifrån något andra utgångspunkter.

Partiellt arbetsföra. I fråga om de partiellt arbetsföras sysselsättnings- och försörjningsproblem har en schematisk och onyanserad gradering av invaliditet, arbetsoförmåga etc. börjat ge vika för en mer individuell avvägning av de svårigheter, som föreligger för en fysiskt eller psykiskt defekt person att inlemmas i produktionslivet, och de möjligheter, som finns att sysselsätta en sådan person i olika yrken. Det har ju också under senare tid alltmer betonats, att förekomsten av invaliditet ingalunda i och för sig innebär, att den som drabbats därav skulle vara partiellt arbetsför. De rikt skiftande arbetsuppgifter, som förekommer i det nutida samhället, kräver oerhört olika fysiska och psykiska kvalifikationer av utövaren, och många personer, som på grund av defekter av olika slag betraktas som partiellt arbetsföra inom ett visst slags yrke, kan vara fullt lämpade för andra sysselsättningar. Till och med mycket svårartade defekter har i vissa fall inte hindrat vederbörande från att fullgöra för fullt friska arbetare normala prestationer. Bland den yrkesverksamma befolkningen, som den registreras i folkräkningarna, ingår också ett mycket stort antal personer, som lider av någon fysisk eller psykisk defekt, men som måste betraktas som fullt arbetsföra inom sina yrken. När man talar om en arbetskraftsreserv, bestående av partiellt arbetsföra, är det inte heller sådana personer som åsyftas, utan man avser därmed — för att använda den definition som uppställts av den statliga kommittén för partiellt arbetsföra — personer ”vilka på grund av fysiska eller psykiska arbetshinder eller social belastning har eller väntas få svårare än andra att erhålla eller behålla ett förvärvsarbete”. Hur många, som enligt denna definition är att anse som partiellt arbetsföra, finns inga tillförlitliga uppgifter om. Nämnda kommitté föranstaltade år 1947 om en undersökning angående storleken av vissa grupper av partiellt arbetsföra, som kunde anses vara i behov av arbetsvårdande åtgärder. Utifrån de resultat, som därvid framkom — undersökningen omfattade ett par kommuner i varje län — uppskattades för hela landet antalet partiellt arbetsföra,

som var i behov av åtgärder av något slag, till ung. 60 000. Därav skulle ca 35 000 helt sakna arbete, medan 25 000 redan skulle ha sysselsättning, fastän denna ur olika synpunkter måste anses otillfredsställande. En del av dem, som inte hade något arbete, var att betrakta som tillfälligt arbetsoförmögna. Återstoden, som av kommittén betecknas som en i viss grad outnyttjad arbetskraftsreserv, skulle uppgå till ung. 24 000. I folkräkningarna bör ju dessa personer ha förts som icke förvärvsarbetande och får i framtiden räknas som ett tänkbart tillskott till de tal över yrkesverksam befolkning, som kan kalkyleras fram utifrån den offentliga statistikens siffror över yrkesverksamheten. Annorlunda förhåller det sig med de ung. 25 000 partiellt arbetsföra, som innehar arbete. Om inte alla så åtminstone en stor del av dem torde vara inräknade i siffrorna över yrkesverksam befolkning, men i detta fall skulle för framtiden eventuellt tillkomma en obestämbar ökning av arbetsinsatsen, beroende på en ur olika synpunkter önskvärd inplacering av här ifrågavarande personer i arbetsuppgifter, som för dem är bättre lämpade än deras nuvarande arbeten.

Det är inte bara i fråga om här berörda grupper, som man kan vänta en ökad förståelse för och vilja att söka tillämpa krigsårens kända paroll "rätt man på rätt plats". Intresset för de problem, som sammanhänger härmed, har redan avsatt många resultat — bl. a. kan nämnas yrkesorientering i skolor etc. — medan man på andra områden — anlagsorientering och anlagsprov — ännu befinner sig på försöksstadiet. Vidtagna och planerade åtgärder på dessa områden syftar till ett bättre tillvaratagande av den tillgängliga arbetskraften men också, och vad som inte är av mindre betydelse, till en ökad personlig glädje och trivsel i arbetet.

Olycksfall i arbetet. En betydelsefull minuspost i det totala arbetsresultat som den yrkesverksamma befolkningen vid gynnsamma sysselsättningsförhållanden och med gällande arbetstidsbestämmelser teoretiskt skulle kunna prestera, utgöres av de

stora förluster i arbetsdagar, som förorsakas av sjukdom och olycksfall i arbete. Hur sjukfrekvensen bland den yrkesverksamma befolkningen utvecklats sig, är vanskligt att uttala sig om, men med all säkerhet måste de betydande framsteg, som gjorts på medicinens område, ha resulterat i en avsevärd sänkning av antalet sjukdagar. Den påbörjade starka utbyggnaden av den profylaktiska vården i förening med förbättrade behandlingsmetoder samt den intensifierade medicinska forskningen ger stora förhoppningar om att denna tendens kommer att göra sig gällande även i framtiden. Ur arbetsmarknadssynpunkt kan vinsterna därav motverkas av att en utbyggd sjukförsäkring minskar den privatekonomiska förlusten av en bortovaro från arbetet. Möjligt är dock att den tendens till ökning av antalet sjukdagar, som kunnat iakttas, utgör en tillfällig och övergående företeelse.

Beträffande olycksfall i arbete har man under 1930- och 1940-talen kunnat iaktta en stigande olycksfallsfrekvens, medan antalet förlorade arbetsdagar per olycksfall visat en fortgående minskning. Till en del kan måhända ökningen i antalet olycksfall bero på att man i större utsträckning än tidigare kommit att söka vård även för mindre skador, men ändå torde kvarstå en icke obetydlig reell stegring. För att ge en uppfattning om de förluster i arbete, som produktionslivet gör genom olycksfall, kan anföras ett par uppgifter för år 1949. Antalet olycksfall och yrkessjukdomsfall, som detta år anmälades till riksförsäkringsanstalten och de åtta socialförsäkringsbolagen, uppgick till något över 300 000. I medeltal var antalet förlorade arbetsdagar per olycksfall närmare 50, vilket totalt motsvarar en förlust av omkring 50 000 årsarbetare. Stora ansträngningar har nedlagts för att på olika sätt söka hejda och vända denna utveckling. Genom en i samarbete mellan arbetsmarknadens parter uppbyggd organisation, som på arbetsplatserna företrädes av lokala skyddsombud, har man sökt utforska och i möjligaste mån eliminera orsakerna till olycksfallen. Dels har man arbetat på att förse arbetsplatserna med fler och ändamålsenligare skyddsanordningar, dels har i form av

film, föredrag, affischer etc. en omfattande propaganda för större varsamhet och omtanke i arbetet bedrivits. Resultaten av denna verksamhet kan ännu inte överblickas. Motåtgärderna mot olycksfallen har dock i varje fall ännu inte nått så långt, att de kunnat hindra en ökning av olycksfallens antal. Huruvida en förbättring på detta område i framtiden skall kunna uppnås, är inte lätt att säga, men man kan dock konstatera, att en framgångsrik kamp mot olycksfall i arbete skulle medföra mycket betydande vinster i ökad årsarbetstid per sysselsatt.

Arbetstidens längd. Mot de möjligheter till en ökning av de individuella arbetsinsatsernas omfattning, vilka ovan antytts, får ställas den nedgång av arbetsutbudet, som kan följa av att arbetstagarna vid valet av det sätt, på vilket en framtida standardhöjning skall uttas, väljer en reducering av arbetstidens längd. Den hittillsvarande utvecklingen på detta område har på längre sikt inneburit en fortgående sänkning av arbetstiden. Att ge en siffermässig precisering av de förändringar som skett låter sig dock tyvärr inte göra på grund av det statistiska materialets ofullständighet. De uppgifter, som finns att tillgå, hänföra sig till vissa specialundersökningar, industri- och lönestatistik samt kollektivavtal. Med hjälp av dessa källor kan man få en viss uppfattning om den genomsnittliga arbetstidens längd för vissa näringsgrenar och vissa år samt om den enligt olika lagar och avtal normala arbetstiden. Vad som i detta sammanhang är av intresse är främst de förskjutningar i den faktiskt observerade arbetstiden, som kan föras tillbaka på en förändring i utbudet av arbete. Ur denna synpunkt är siffror över genomsnittlig arbetstid föga användbara, då de förutom av olika utbudsfaktorer även påverkas av sysselsättningsgraden. Avtalens bestämmelser kan däremot för en stor del av den yrkesverksamma befolkningen anses ge uttryck åt hur långt man från arbetstagarsidan kan sträcka sig i utbud av arbete vid gällande löneläge. Här föreligger visserligen vissa individuella avvikelser,

representerade av övertid etc., men dessa torde vara jämförelsevis små.

Arbetstidens längd bestämmes inte enbart genom arbetstiden per dag utan påverkas ju också av lördags- och söndagsarbetets omfattning samt av semesterförhållandena. Undersöker man de förändringar, som i dessa olika avseenden inträtt, finner man, att utvecklingen varit väsentligt olika inom skilda näringsgrenar och för skilda kategorier arbetstagare. Sålunda har arbetstidsförhållandena genomgående varit gynnsammare inom industrien än inom jordbruket, och samma förhållande har gällt för förvaltningspersonal i jämförelse med arbetare. Den förskjutning från jordbruksarbete till industriarbete och från arbetare till förvaltningspersonal, som karakteriserat utvecklingen, har sålunda i och för sig inneburit en minskning av hela den yrkesverksamma befolkningens arbetstid.

För industriarbetarnas del har inte några nämnvärda förändringar i arbetsdagens eller arbetsveckans längd skett sedan 8-timmarslagens införande 1920. I fråga om lantarbetarna genomfördes en lagmässig reglering av arbetstiden först 1936, varvid arbetstiden per dag fastställdes till 8 ½ timmar. Tidigare hade den vanligen uppgått till 9 à 10 timmar. Beträffande arbetare inom andra näringsgrenar har i allmänhet arbetstiden efter hand anpassats till de normer, som gällt för industriarbetarna.

Under det att arbetstiden per dag i stort sett varit oförändrad, har en minskning av den totala arbetstiden åstadkommits genom förbättrade semesterförhållanden. En direkt semesterlagstiftning genomfördes först år 1938, men långt tidigare hade olika arbetargrupper genom avtalsbestämmelser tillförsäkrats semester. Vid årsskiftet 1920/21 omfattade dessa bestämmelser $\frac{3}{4}$ av de arbetare, som berördes av kollektivavtal. Den procentuella andelen var ungefär densamma 1936/37, men då reglerades arbetstidsförhållandena inom betydligt flera yrkesgrupper än tidigare genom kollektivavtal. Antalet semesterdagar varierade något men uppgick i allmänhet till 4 à 5. I semesterlagen av 1938 fastställ-

des semestern till två veckor. Anställda med en kortare anställningstid än 180 dagar åtnjöt dock inte denna förmån, men denna undantagsbestämmelse bortföll genom en lagändring år 1945. En utvidgning av semestertiden till tre veckor för arbetare med pressande och hälsofarligt arbete skedde dessutom det därpå följande året.¹

För de olika arbetstagargrupper, som inryms under beteckningen förvaltningspersonal, har arbetstidsförhållandena varit synnerligen skiftande. Generellt kan dock sägas, att de genomgående varit förmånligare än för arbetarna dels genom en kortare arbetstid per dag dels genom en längre semester. Med vissa undantag, exempelvis för butiksanställda, har inte några större förändringar skett av arbetsdagens eller arbetsveckans längd under de senaste decennierna. I likhet med vad som varit fallet i fråga om arbetarna har dock en minskning av arbetstiden inträtt genom förlängd semester.

Som här framgått har under mellankrigstiden och under andra världskriget sänkningarna av arbetstidens längd varit av jämförelsevis liten omfattning. På senare år har emellertid från olika håll alltmer ifrågasatts, om tiden inte snart vore inne för en generell arbetstidsförkortning. Motiveringen härför är, att löntagarna uppnått en så pass hög reallönenivå, att vid ett val mellan de olika sätt — löneökning eller minskad arbetstid — på vilka en fortsatt reallönehöjning kan uttas, en stor del av de berörda grupperna kan väntas föredra en ökning av fritiden. Flera förslag om hur en ökad fritid borde tas ut har framförts. Av dessa har redan beslutats en förlängning av semestern till tre veckor, vilken träder i kraft år 1952. En sänkning av arbetsveckans längd har också ägt rum för vissa arbetstagargrupper, men en mer allmän reducering av arbetsveckans längd har under rådande konjunkturförhållanden inte ansetts möjlig att ge-

¹ Flera av här anförda uppgifter har hämtats från *Gunnel Uhler: Arbetstidens förkortning under hundra år. (I Industriproblem 1950.)* Utg. av Industriens Utredningsinstitut. Sthm 1950.

nomföra. Denna fråga kan dock förväntas bli ständigt aktuell under det innevarande decenniet.

En ganska stor grupp förvärvsarbetande berörs inte av den här gjorda översikten över arbetstidsförhållandena, nämligen alla de som har något slag av deltidarbete. I vilken omfattning sådant arbete förekommer, är synnerligen svårt att bedöma, men det är huvudsakligen för gifta kvinnor och i någon mån även för studerande, som det är av någon större betydelse. Deltidsarbetet kan nog i dessa fall ofta antas uppta större delen av vederbörandes arbetsdag, varigenom personen i fråga räknas som yrkesverksam i folkräkningarnas mening, men ofrånkomligt torde vara att ett betydande antal personer utför deltidarbete, ehuru de klassificeras som "icke förvärvsarbetande". Huruvida några större förändringar i deltidarbetets omfattning skett under senare decennier är också svårt att med säkerhet avgöra. För de gifta kvinnornas del har dock kunnat iakttas vissa tendenser till en ökning, vilket antagligen sammanhängt med att den fortgående rationaliseringen av hemarbetet inneburit ökade möjligheter att ta arbete utanför hemmet. De arbetsuppgifter det här framför allt varit fråga om har varit städning, hushållsarbete etc., som medgivit en för vederbörande lämplig förläggning av arbetstiden, och där denna ofta kunnat begränsas till någon eller några timmar om dagen.

I diskussionen om de gifta kvinnornas förvärvsarbete har ofta framhållits att en ökning av förvärvsverksamheten i framtiden vore trolig, med hänsyn till att arbetsinsatsen i hemmen undergår en fortgående minskning. Man har därvid erinrat om den stegrade användningen av färdiglagad mat och av maskinella hjälpmedel i hushållsarbetet, om förbättrade och därmed mer lättskötta bostäder, om inrättandet av kollektiva tvättstugor, daghem för barn etc. Något större antal kvinnor torde emellertid inte komma att helt friställas för arbete utom hemmen genom dessa rationaliseringsåtgärder, ty det torde inte vara realistiskt att tänka sig, att det arbete, som ändå måste utföras i hemmen,

annat än i särskilda fall — familjer utan barn etc. — kan helt förläggas till "fritid". Om den rationaliseringsvinst i arbetstimmar, som på ovannämnda sätt kan väntas uppstå, kommer att kunna utnyttjas inom andra arbetsområden, blir därför i hög grad beroende på tillgången av olika slag av deltidsarbete. De grenar av produktionslivet, som till någon del sysselsatt annan än heltidsanställd personal, har hittills varit mycket fåtaliga, och några påtagliga förändringar i detta avseende har inte heller kunnat noteras under senare decennier. Huruvida förhållandena kommer att gestalta sig annorlunda i framtiden är ovisst.

I den föregående framställningen har antytts, att frågan om i vilken grad arbetskraften varit eller blir sysselsatt här skall lämnas å sido. Ett undantag skall emellertid göras för säsongarbetslöshet. Denna är nämligen i många fall betingad av vissa föränderliga produktionstekniska förhållanden, och då inom ett sådant område nya produktionsmetoder tas i anspråk, kommer även frågan om säsongarbetslöshet i ett nytt läge. I vissa avseenden kan säsongarbetslöshet betraktas mer som ett problem besläktat med frågan om deltidsarbete än som ett arbetslöshetsproblem i vanlig mening. Inom byggnadsarbetet, som ända tills på senare år ansetts som ett utpräglat säsongyrke, har en genomgripande förändring ägt rum, så att verksamheten numera i motsats till förr kan upprätthållas under snart sagt hela året. De arbetare, som varit anställda inom denna del av produktionslivet, har tidigare endast till viss del kunnat beredas arbete inom andra näringsgrenar, när deras ordinarie verksamhet under vintern måst ligga nere. Genom utsträckningen av byggnadssäsongen har arbetslösheten under vintern nedbringats högst väsentligt, och därmed har en oförändrad produktion kunnat uppnås med ett betydligt lägre arbetarantal. På vissa andra områden, där en liknande utsträckning av arbetssäsongen torde vara möjlig (exempelvis målerifacket), har utvecklingen inte nått så långt, och möjligt är att vissa vinster i arbetstid här står att göra.

Arbetskraftsbalansen inom "stadsnäringsarna" under 1930- och 40-talen

Arbetskraftstillskottens fördelning inom "stadsnäringsarna". Efter den i ett föregående avsnitt förda diskussionen om det arbetskraftsutrymme, som näringar utom jordbruket, stadsnäringsar, kan beräknas få disponera under 1950-talet, uppstår ganska naturligt den frågan, hur de beräknade arbetskraftstillgångarna kommer att fördelas mellan olika näringsgrenar. De för en behandling av detta problem erforderliga hållpunkterna kan emellertid erhållas endast genom ett studium av hur förhållandena i detta avseende gestaltat sig under den hittills skedda utvecklingen. Därför skall här först göras en kort återblick på de förskjutningar i arbetskraftens fördelning mellan näringar utom jordbruket, som skett under 1940-talet. Därvid skall även beröras vissa regionala förskjutningar samt förändringar i arbetskraftens fördelning med hänsyn till yrkesställning, som ansetts vara av relevans i detta sammanhang.

Beträffande den förvärvsarbetande befolkningen inom näringar utom jordbruket företer utvecklingen under åren 1931—45 väsentliga skillnader för män och kvinnor. För männens del skedde en betydande ökning (ung. 1,8 % per år), som ganska jämnt fördelade sig på de olika åren. Som framgått av det tidigare, förklaras uppgången under 1930-talet främst av den naturliga folkökningen, medan under krigsåren den oförändrade ökningstakten kunde komma till stånd endast genom en betydligt större nettominskning inom jordbruket. Den kvinnliga förvärvsarbetande befolkningen ökade även sin numerär under 1930-talet, om än den genomsnittliga årliga stegringen (ung. $\frac{1}{2}$ %) var väsentligt lägre än för männen. Under perioden 1941—45 upphörde tillväxten i antalet yrkesverksamma kvinnor helt och hållet. Väsentliga olikheter i utvecklingsbilden fanns emellertid mellan olika näringsgrenar, som även framgår av tab. 15.

Den bild av utvecklingen för de olika näringsgrenarna, som

**Tab. 15. Den yrkesverksamma befolkningens fördelning
inom "stadsnäringsarna"**

Näringsgren	Antal i 1 000-tal						Relativ förändring (%)			
	1930		1940		1945		1931—40		1941—45	
	M	Kv	M	Kv	M	Kv	M	Kv	M	Kv
Industri	737,9	183,5	872,9	197,3	942,8	190,3	18,3	7,5	8,0	-3,5
Samfärdsl	169,2	22,4	175,4	26,1	189,7	34,0	3,7	16,5	8,2	30,3
Handel	177,2	152,4	220,4	188,6	235,3	199,8	24,4	23,8	6,8	5,9
Allm. förv.-tjänst	100,1	94,3	131,4	131,2	155,5	151,5	31,3	39,1	18,3	15,5
Husligt arbete	—	204,7	—	157,9	—	123,3	—	-22,9	—	-21,9

desss siffror ger, överensstämmer ganska väl med den, som gällt för närmast föregående perioder. Fram till 1920 tillväxte industrien väsentligt snabbare än de övriga stadsnäringsgrenarna sammantagna. Att förhållandena därefter omkastades, berodde främst på en snabb ökning av antalet yrkesverksamma inom allmän tjänst och fria yrken, medan handel och samfärdsl fortsatte sin expansion i ungefär samma takt som tidigare. Inom den förstnämnda gruppen har en stark, jämn uppgång fortsatt under 1930- och 1940-talen. För handel och samfärdsl är utvecklingen inte lika jämn, och dessutom visar dessa en inbördes ganska avvikande stegringstakt. Under åren 1941—45 var sålunda inom handeln den relativa ökningen per år blott ungefär hälften så stor som på 1930-talet. För samfärdsl steg däremot under krigsåren uppgången till det dubbla mot tidigare. Sysselsättningsökningen inom de nämnda näringarna samt inom allmän tjänst och fria yrken — alltså inom de s. k. "service-näringsarna" — har kunnat realiseras genom att de kunnat erbjuda lockande arbetsuppgifter för kvinnorna och därigenom förmått dra till sig kvinnlig arbetskraft från husligt arbete och under 1940-talet även från industrien.

Ser man på hur utvecklingen inom de stora grupperna av "stadsnäringsar" gestaltat sig, finner man, att inom gruppen in-

dustri och hantverk ökningen i antalet yrkesverksamma män främst hänförde sig till malmbrytning och metallindustri, där tillväxten åren 1931—45 var hela 119 000 (61 %). Byggnadsverksamheten har ökat med i det närmaste 60 000 (39 %). En betydande relativ uppgång företer gruppen kraftverk etc., och detsamma gäller kemisk-teknisk industri, vilken dock enligt industristatistiken efter kriget åter visat en nedgång (bortfallet av kolningsugnar etc.). Jord- och stenindustri, som under 1930-talet visade en markant minskning, har under kriget tillväxt beroende på en ökning inom torvindustrien. Textil- och bekläd- nadsindustriens starka stegring under 1930-talet hejdades genom kriget, men gruppen har dock under detta bibehållit sin tidigare uppnådda ställning. För övriga industrigrupper var förändring- arna endast av smärre omfattning.

Antalet förvärvsarbetande kvinnor inom industrien visade en måttlig stegring under 1930-talet (7,5 %), men under kriget har antalet gått tillbaka (— 3,5 %). Den största nedgången mellan 1940 och 1945 har skett inom textilindustrien, där den var ung. 16 %. Metallindustrien har däremot noterat en avsevärd ökning.

Utvecklingen inom handel och samfärdsel med en avtagande tillväxthastighet för den förra gruppen och en motsatt tendens för den senare utgör på arbetskraftssidan en motsvarighet till den förskjutning i konsumtionens inriktning, som inträffat under krigsåren. Medan konsumtionen av födoämnen, kläder etc. ökat föga eller inte alls, har i stället resor, användningen av telefon, radio etc. stigit mycket kraftigt. Inom samfärdsel har detta tagit sig uttryck i en ökning i antalet förvärvsarbetande män inom järnvägen av 29 %, inom telegraf och telefon av 12 % och inom spårvägen av 33 %. För kvinnornas del var uppgången inom tele- graf 26 %, post 31 % och järnväg 71 %. Ökningen i absoluta tal var dock inte så betydande för de sistnämnda grupperna, då anta- let sysselsatta är mycket litet. Under 1930-talet kom ökningen inom samfärdsel på bussar, expressföretag etc. — medan järnvä- garna gick tillbaka något — samt på post och telegraf.

Inom handel ökade under 1930-talet samtliga undergrupper i ungefär samma tempo; viktigast var dock stegringen inom varuhandel. Medan denna grupp fortsatte att öka, om än inte i samma hastiga takt som tidigare, medförde krigsåren för grupperna fastighetsförvaltning m. m. samt hotell- och restaurangrörelse en tydlig tillbakagång.

Allmän tjänst och fria yrken är den grupp, som relativt taget ökat mest sedan år 1930. Stegringen är störst inom undergruppen försvarsväsen, som beträffande männen nästan fördubblats sedan 1930 och i fråga om kvinnorna femdubblats. I en samlingsgrupp, vari ingår personal i krisförvaltningar m. m., har ökningen uppgått till närmare 40 % under 1930-talet och under krigsåren till något över 20 %.

Några exakta uppgifter om hur utvecklingen sett sig efter 1945 finns när detta skrivs ännu inte att tillgå. De sysselsättningsuppgifter, som står att erhålla från vissa näringsgrenar, tyder dock på att utvecklingen åren 1946—50 visat flera besläktade drag med förhållandena under den tidigare femårsperioden. Enligt de beräkningar som här gjorts skulle näringar utom jordbruket under efterkrigsåren ha fått ett totalt arbetskraftstillskott på ung. 100 000 personer. De yrkesverksamma männen skulle ha svarat för hela ökningen, medan för kvinnorna beräknats en mindre tillbakagång (ung. 10 000).

Om man med ledning av erfarenheter från tidigare perioder samt av tillgängliga sysselsättningsdata för olika år söker bedöma hur dessa tillskott fördelats mellan olika näringsgrenar, kommer man närmast till att industrien därav erhållit 55 000—60 000 personer. Inom denna näringsgren tycks ökningen till övervägande del ha fallit på malmbrytning och metallindustri samt i någon mån på textil- och beklädnadsindustri. Även om skogsindustrierna i stort har bibehållit sin ställning, har troligen en viss omfördelning inom gruppen ägt rum; en mindre nedgång inom träindustrien motsvaras sålunda av ett ökat arbetarantal inom pappers- och grafisk industri. Med undantag för

jord- och stenindustrien, som visat en påtaglig tillbakagång, torde för övriga branscher inga större förskjutningar ha inträtt.

Bland de s. k. servicenäringarna torde den största relativa tillväxten under perioden 1946—50 vara att söka inom allmän förvaltningstjänst. Handel och samfärdsel ökade visserligen ganska starkt de första efterkrigsåren, men denna tendens torde ha mattats väsentligt under de senare åren.

Förändringar i arbetskraftens regionala fördelning. Expansionen inom industrien har i allmänhet främst berört de delar av landet, som redan förut varit relativt högt industrialiserade. Dessa tendenser har förstärkts i den mån utvecklingen särskilt gynnat de exportnäringar, som i sin lokalisering är starkt koncentrerade till vissa områden. Även för sådana perioder, som rådde under mellankrigs- och krigsåren och under vilka hemmamarknadsindustriens relativa ställning förstärktes, kan liknande tendenser iakttas. Sålunda hänförde sig den sysselsättningsökning inom metallindustrien, som då skedde, till största delen till städer och andra större tätorter i Mellan- och Sydsverige, dit denna industri av gammalt varit lokaliserad. På motsvarande sätt koncentrerades textilindustriens utbyggnad till Västsverige, Malmöhus och Östergötlands län. Bortsett från dessa exempel kan dock sägas, att mellankrigsåren medförde en för nästan alla landsdelar ganska jämnt fördelad sysselsättningsökning inom industrien. Här kan exempelvis nämnas byggnads- och byggnadsmaterialindustriens utveckling. Flera konsumtionsvaruindustrier skulle också kunna anföras i detta sammanhang. I detta senare fall kan dock större delen av Norrland sägas utgöra ett undantag. Detta förhållande i förening med den sysselsättningsmässiga stagnationen inom den där dominerande skogsindustrien förklarar, att denna landsändas ställning som den minst industrialiserade i landet ytterligare markerades under nämnda period.

Efter det andra världskrigets slut förändrades utvecklingsbilden i flera avseenden. Den inhemska och utländska konjunktur-

och efterfrågesituationen gav näring åt en, för övrigt genom den offentliga investeringspolitiken tidvis underlättad, stark expansion av främst järn- och metallindustrin i Mellan- och Sydsverige. Då det högt uppdrivna behovet av arbetskraft inom de nämnda områdena inte kunde tillgodoses trots en betydande inflyttning, framkom därigenom strävanden att lägga ut filialföretag eller att lokalisera nya företag till områden, som tidigare varit sparsamt försedda med industriföretag, såsom större delen av Norrland, Skaraborgs och Blekinge län. Låt vara att denna företelse delvis kanske kan väntas bli av temporär natur — här åsyftas de fall inom exempelvis sko- och textilindustrin, då vissa delar av en tillverkningsprocess förlagts till en annan ort än där tillverkningen i sin helhet äger rum — men den inrymmer dock ett betydande antal fall, där man med stor säkerhet kan räkna med att den nya lokaliseringen varaktigt kommer att bestå. Det torde inte vara alldeles orealistiskt att räkna med att upprättandet av dessa nya arbetsställen i vissa fall efter hand kan leda till uppkomsten av annan mindre industri och hantverk.

Beträffande utvecklingen inom handel, samfärdsel, allmän tjänst och fria yrken, till vilken vi återkommer i ett senare sammanhang, är det ur lokaliseringssynpunkt anledning skilja mellan ett par olika huvudgrupper inom dessa näringsgrenar. Såsom framhålles i en offentlig utredning angående näringslivets lokalisering,¹ kan "företagsenheterna inom dessa näringsgrenar indelas i två huvudgrupper, dels en grupp starkt decentraliserade verksamheter av typen detaljhandel, lokal förvaltning, dels en grupp verksamheter som äro koncentrerade till större regionala centra eller till huvudstaden. Den sistnämnda gruppen har under senare år starkt ökat i betydelse." Denna expansion anses till mycket stor del förklara storstädernas och i synnerhet då Stockholms snabba utveckling. Enligt det nyss anförda betänkandet växte servicenäringsarnas andel av befolkningen i Stockholm från 47 % vid sekelskiftet till 60 % år 1945, vilket skulle innebära, att

¹ Näringslivets lokalisering, SOU 1951: 6, s. 26.

ungefär $\frac{1}{4}$ av dessa näringars totala tillväxt under denna period skulle falla på huvudstaden. Bortses från storstadslänen har utvecklingen i de olika länen förlöpt ganska likformigt, och procenttalen för servicenäringarnas andel i befolkningen uppvisar även mycket små variationer. Servicenäringarnas tillväxt bygger väl i de flesta fall på en med varuökningen inom produktionen följande standardhöjning inom befolkningen. Utvecklingen i Norrland företer härvidlag speciella drag. Den där under senare tid förhållandevis starka ökningen av sysselsättningen i berörda näringar kan delvis föras tillbaka på särskilda faktorer. Som professor Svennilson påvisat,¹ ges visserligen en förklaring till expansionen även i detta fall av att en inkomstökning medfört en förändring och höjning av levnadsstandarden. Men dels har denna inkomstökning i Norrland, till skillnad från i andra delar av landet, främst härrört från skogs- och byggnadsarbete, dels har utbyggandet av transport- och distributionsväsendet där mer aktivt medverkat till de förändrade levnadsvanorna i så måtto, att det påskyndat den i Norrland — på grund av gles bebyggelse, stora avstånd etc. — ej fullt utbildade byteshushållningen. Den ökade efterfrågan på konsumtionsvaror, som varit innebörden i denna utveckling har, som tidigare nämnts, inte i någon större utsträckning tillgodosetts av en lokal produktion, utan produkterna har mestadels hämtats söderifrån.

De här berörda förskjutningarna i de regionala sysselsättningsförhållandena kan även belysas genom befolkningssiffror för olika delar av landet. Samtliga län i riket har genom naturlig folkökning och nettoimmigration kunnat öka sin totala folkmängd. I endast några få av dessa har dock den relativa ökningen varit lika stor eller större än tillväxttakten för hela riket. En stegrad eller bibehållen andel av rikets folkmängd noteras sålunda under denna tid enbart för Stockholms stad och län, Göteborgs och Bohus län samt Norrbotten. I det sistnämnda fallet

¹ *Ingvar Svennilson*: Norrlands arbetskraftsbilans. Utg. av Industriens Utredningsinstitut. Sthm 1946.

kunde trots nettoförluster i den inrikes omflyttningen denna ställning upprätthållas på grund av en förhållandevis stark folkökning. Sådana omflyttningssförluster drabbade för övrigt omkring $\frac{3}{4}$ av rikets län, men flyttningarna var mest betydande från de norrländska länen, från länen i sydöstra Sverige och från Skaraborgs län. Enligt ovan nämnda offentliga utredning om näringslivets lokalisering — varifrån även en del av ovan anförda uppgifter hämtats — berörde nettoomflyttningen mellan länen under åren 1941—45 omkring 69 000 personer, och av dessa flyttade ca 80 % till Stockholm och Stockholms län. Senare hälften av 1940-talet kännetecknades av minskade omflyttningssiffror, men fördelningen av vinster och förluster var ungefär densamma som tidigare. Det bör emellertid framhållas, att under decenniets sista år inflyttningen till Stockholm nästan helt upphörde.

Av ovanstående torde framgå att den omfördelning av den yrkesverksamma befolkningen dels mellan jordbruk—övriga näringar och dels mellan dessa senare inbördes, som skett under 1940-talet, inte i någon större utsträckning åtföljts av en relativ förskjutning i befolkningens fördelning på olika län. Stockholms-trakten kan dock härvidlag sägas utgöra ett undantag, då man där kan skönja ett samband mellan inflyttningssvinsterna och den starka expansion av vissa delar av servicenäringarna, vilken tidigare berörts. Inom de olika länen har emellertid näringsgrensutvecklingen medfört betydande förskjutningar i befolkningens bosättningsförhållanden i den riktning, som vanligen går under benämningen flykten från landsbygden. Ett rättvisande mått på den utveckling, som skett i detta avseende, möter stora svårigheter. De siffror över befolkningens storlek i städer och andra tätorter, som publiceras i folkräkningar och annan offentlig statistik, har den nackdelen, att de förskjutningar, som därur kan framräknas, påverkas av förändringar i den administrativa indelningen i riket. Ett försök att eliminera dessa olägenheter har här gjorts genom att för städer, köpingar etc. ur den tillgängliga statistiken (Folkmängden inom administrativa områden) fram-

räkna den befolkning, som vid några olika år bakåt i tiden fanns inom ifrågavarande områden, avgränsade enligt den gällande administrativa indelningen den 1 januari 1950 (tab. 16).

Tab. 16. Folkmängden inom administrativa områden
1 000-tal

Administrativa områden	År 1940		År 1950	Förändring			
	1	2	3	kol. 3—kol. 1		kol. 3—kol. 2	
	enl. då gäll. indeln.	enl. indeln. 1950	enl. indeln. 1950	totalt	%	totalt	%
Städer	2 388,3	2 628,2	3 282,8	894,5	37,5	654,6	24,9
Köpingar	124,4	277,9	341,8	217,4	174,8	63,9	23,0
Municipalsamhällen	317,4	210,7	250,1	— 67,3	— 21,2	39,4	18,7
D-kommuner	373,0	185,1	214,1	— 158,9	— 42,6	29,0	15,7
C-kommuner	1 139,5	1 059,2	1 083,8	— 55,7	— 4,9	24,6	2,3
B-kommuner	1 463,4	1 445,6	1 373,6	— 89,8	— 6,1	— 72,0	— 5,0
A-kommuner	564,6	563,8	500,8	— 63,8	— 11,3	— 63,0	— 11,2

Bestämningen av landskommunernas yrkeskaraktär är hämtad från folkräkningen, där beteckningarna A, B och C utmärker att befolkningen inom jordbruk med binäringar omfattar resp. minst 75 %, 50—75 % och mindre än 50 % av den totala befolkningen, under förutsättning att i kommunen ej finns tätorter, vilkas sammanlagda befolkning uppgår till minst $\frac{1}{3}$ av kommunens hela folkmängd. Om det sistnämnda är fallet, räknas kommunen till D-kommunerna (agglomererade kommuner). Den yrkeskaraktär, som en kommun på dessa grunder erhållit i 1945 års folkräkning, har tillämpats i ovanstående beräkningar. Det är dock att märka, att köpingar och municipalsamhällen utbrutits ur ifrågavarande kommun, men att ändå den ursprungliga beteckningen för den kvarvarande delen fått gälla. I första hand berörs givetvis D-kommunerna av detta förfarande, vilket ju även framgår av de låga folkmängdstalen för denna kommungrupp.

Då man undersöker befolkningsförändringarna inom, i geografiskt avseende oförändrade, administrativa enheter, finner man — som syns — att tillväxten inom städerna inte är så väsentligt mycket större än inom andra områden av tätortskaraktär.

Denna bild av utvecklingen överensstämmer måhända inte helt med den uppfattning om tätortstillväxten man i allmänhet skapat sig. En viss modifiering av gängse föreställningar innebär även det faktum, att storstäderna i de flesta fall inte expanderat snabbare än de mindre städerna. Under 1940-talet har ökningen för olika grupper av städer tett sig på följande sätt.

Storleksgrupp enl. folkmängden 1949	Folkmängd (1 000-tal)		Relativ ökning (%)
	år 1940	år 1949	
Under 10 000 inv.	283,1	348,5	23,1
10 000—30 000 inv.	645,3	810,9	25,7
30 000—50 000 inv.	245,0	291,1	18,8
50 000—100 000 inv.	401,6	503,3	25,3
100 000 inv. o. över	1 053,1	1 272,0	20,8
Summa	2 628,1	3 225,8	22,7

Att den största storleksgruppen, vilken omfattar Stockholm, Göteborg och Malmö, inte tillväxt snabbare kan synas förvånande, men åtminstone för Stockholms vidkommande förklaras detta av att förstäderna fått ta emot en mycket stor del av den inflyttning, som skett till detta område. Städerna i Stockholms län, till vilka Stockholms förstäder hör, har sålunda ökat med 46 % mellan 1940 och 1949. Några mer betydande regionala olikheter föreligger eljest inte i fråga om städernas tillväxt. Endast för två län, förutom nyssnämnda fall, nämligen Uppsala och Västmanlands län, noteras en relativ ökning (37 resp. 43 %), som är markerat större än den genomsnittliga uppgången (23 %). Ett motsatt förhållande gäller egentligen blott om Blekinge län, där städernas befolkning stigit med 7 %. För köpingar och municipalsamhällen är utvecklingen även ganska enhetlig ur regional synpunkt, medan man däremot beträffande den egentliga landsbygden kan urskilja vissa större områden, där siffrorna för befolkningsförändringarna mer eller mindre avvikit från procenttalet för hela landet. Sålunda uppvisar landsbygden i Mellan-

Sydöst- och Sydsverige genomgående en något kraftigare befolkningsminskning än i övriga delar av riket.

I detta sammanhang kan påpekas att de på s. 131 angivna siffrorna för befolkningsförändringarna inom de kommuner (A och B), där jordbruket är den förhärskande näringen, visar en procentuell nedgång, som är väsentligt mindre än de relativa förluster i produktiv befolkning, som jordbruket lidit under 1940-talet, enligt de beräkningar för vilka tidigare redogjorts. Detta kan delvis förklaras av att befolkningen i de högsta och lägsta åldersklasserna, vilka även ingår i kommunernas folkmängds-siffror, inte visar samma nedgång som befolkningen i produktiv ålder, till vilken omflyttningsdiskussionen begränsats. Men ganska sannolikt är att näringar utom jordbruket kunnat hålla uppe eller förstärka sin befolkningsnumerär även inom ifrågavarande kommuner.

Den yrkesverksamma befolkningens fördelning efter yrkeställning. Utvecklingen mot en allt längre driven industrialisering och merkantilisering har även i ett annat avseende inneburit en betydelsefull omskiktning inom befolkningen, som det här är anledning något beröra. Allteftersom en högre och mer invecklad teknik och organisation vunnit insteg inom näringslivet, har å ena sidan krävts en vidgad stab av yrkesutbildad och specialiserad personal medan å andra sidan en mängd andra arbetsuppgifter förenklats och samtidigt gjorts mindre fysiskt krävande. Dessa drag i utvecklingen har medfört en ändrad sammansättning av den arbetskraft, som efterfrågas, till vilken bl. a. det samhällsliga undervisningsväsendet måste anpassas, om inte allvarliga friktioner skall uppstå. Men sett från en annan synpunkt kan en förändring i arbetskraftsefterfrågans inriktning och art inom en näringsgren medföra en relativ breddning av dess rekryteringsbas. Så kan t. ex. en ökad användning av kvinnlig kontorspersonal inom industrien leda till att denna näringsgren kan konkurrera om den arbetskraft, som förut varit förbehållen servicenäring-

arna. I den mån förändringar i arten av den arbetskraft som efterfrågas resulterar i att tidigare icke förvärvsarbetande grupper mobiliseras, kommer ju även den totala tillgången på arbetskraft i samhället att förändras. Särskilt torde detta gälla i fråga om den gifta kvinnliga arbetskraften.

Av olika skäl — bl. a. det statistiska materialets otillräcklighet — är det inte möjligt att mer ingående söka belysa dessa problem, utan här skall endast beröras den förskjutning i yrkenas art och ställning, som återspeglas i den officiella statistikens siffror om befolkningens fördelning efter socialklass eller yrkesställning. De kriterier, efter vilka en sådan uppdelning gjorts, må brista i entydighet och konsekvens vid en jämförelse såväl i tiden som mellan olika näringsgrenar, men en sådan klassificering av den förvärvsarbetande befolkningen torde belysa en sida av näringsgrensutvecklingen, som eljest är svår att få en uppfattning om. De förändringar, som det här är fråga om, ter sig i totalsiffror från de tre folkräkningstillfällena 1930, 1940 och 1945 på följande sätt (antal i 1 000-tal).

Yrkesställning	1930		1940		1945	
	antal	%	antal	%	antal	%
Företagare	602,8	20,8	649,7	21,7	597,8	20,0
Förvaltningspersonal ...	426,2	14,7	603,1	20,1	706,5	23,6
Arbetare	1 867,5	64,5	1 746,7	58,2	1 687,9	56,4
Summa	2 896,5	100,0	2 999,5	100,0	2 992,2	100,0

De ovan angivna siffrorna omfattar både män och kvinnor. Då, som förut framhållits, vissa ändringar i redovisningsprinciperna för den yrkesverksamma befolkningen vidtagits i de senare folkräkningarna, vilka främst berört kvinnorna inom jordbruksbefolkningen och där kommit att i synnerhet reducera arbetarpersonalen, har därigenom de förskjutningar mellan olika grupper, som ovanstående siffror visar, blivit något för stora. Detta förändrar dock föga den allmänna bilden av utvecklingen, där för-

valtningspersonalens starka tillväxt främst fångar uppmärksamheten. Flera orsaker kan anföras till förklaring av denna ökning. Som den första av dessa kan lämpligen andras den omflyttning mellan olika näringsgrenar, som ägt rum under perioden. Nedgången av antalet yrkesverksamma inom jordbruk och husligt arbete, där förvaltningspersonalen är mycket fåtalig, motsvarad av en snabb uppgång inom industri och i synnerhet inom servicenäringar, inom vilka förvaltningspersonalen har en rakt motsatt ställning, har i och för sig medfört en stark utökning av denna personalgrupp.

Denna process kan belysas med ett exempel. Enligt tidigare relaterade beräkningar var nettominskningen inom den manliga jordbruksbefolkningen i åldern 15—65 år ung. 75 000 under åren 1941—45. Det kan antas, att ca 70 000 av dessa var yrkesverksamma, och att ung. 50 % av de flyttande gick till industrien och resten till övriga näringar utom jordbruket. Vidare kan förutsättas att de flyttande i fråga om yrkesställning kom att fördela sig i enlighet med den relativa fördelning, som folkräkningen 1945 visar för ifrågavarande näring, eller att därigenom en motsvarande förskjutning i den ursprungliga befolkningen skedde. Av de yrkesverksamma männen inom jordbruket var år 1945 förvaltningspersonalens andel 3,4 %, inom industrien 12 % och inom övriga näringar i genomsnitt ung. 43 %. Med utgångspunkt från dessa procenttal skulle genom den nämnda omflyttningen, och om i övrigt inga förändringar inträtt, förvaltningspersonalen i landet ökat med närmare 18 000 mer än om avflyttningen inte kommit till stånd. Det kan nämnas, att den totala tillväxten av den manliga förvaltningspersonalen åren 1941—45 uppgick till ung. 50 000. På liknande sätt har minskningen av yrkesverksamma kvinnor inom husligt arbete och stagnationen inom industri till förmån för handel, samfärdsel och allmän förvaltningstjänst inneburit en tyngdpunktsförskjutning i förhållandet mellan förvaltnings- och arbetarpersonal.

Det är emellertid inte enbart förskjutningen mellan olika nä-

ringsgrenar, som haft de här exemplifierade återverkningarna, utan även en ändrad relation mellan skilda branscher inom varje näringsgren har här varit av stor betydelse. Belysande därvidlag är t. ex. den kemiska industriens ökade och träindustriens minskade relativa styrka. Dessa branscher har inom industrien den högsta resp. lägsta andelen förvaltningspersonal av de anställda.

En tillväxt av förvaltningspersonalen, så som den här exemplifierats, är ett naturligt uttryck för den utveckling mot en allt högre industrialisering och kommersialisering, som samhället undergår. Ny och förbättrad produktionsteknik kräver en vidgad stab av olika slags tekniker, en vidgning av distributionens uppgifter förutsätter en ökad försäljnings- och reklampersonal etc., samtidigt som en förskjutning i efterfrågans inriktning mot mer speciella och personliga tjänster ställer ökade krav inom de näringsfång, vars utövare främst utgörs av förvaltningspersonal; i det mer och mer invecklade samhällsmaskineriet måste vidare en utbyggnad ske av administrativa och sociala tjänster.

Den utveckling som i här berörda avseenden skett mellan åren 1930 och 1945 belyses i tab. 17.

Som syns har förvaltningspersonalen inom alla grupper tillväxt synnerligen snabbt och i samtliga fall kunnat höja sin relativa andel av den yrkesverksamma befolkningen. Trots en absolut ökning har de övriga båda grupperna fått sin relativa ställning försvagad utom i ett par fall; det är där fråga om företagare inom samfärdsel samt inom allmän förvaltningstjänst och fria yrken, och uppgången berör grupper — yrkesmässig biltrafik, fria yrken och konstnärer — vars utveckling av förklarliga skäl bör visa stora likheter med förvaltningspersonalens. Styrkan i de nämnda förskjutningarna är ju genomgående mer markerad för kvinnornas än för männens del. Då kvinnorna redan vid ifrågavarande periods början relativt sett var väsentligt högre representerade inom näringsgrenar med en stor tjänstemannakader, blir totalresultatet en betydligt större tillväxttakt för den kvinnliga än för den manliga förvaltningspersonalen.

**Tab. 17. Den yrkesverksamma befolkningens fördelning
efter yrkesställning**

Näringsgren respektive yrkesställning	Män			Kvinnor		
	relativ tillväxt resp. minsk- ning (%)	relativ fördelning (%)		relativ tillväxt resp. minsk- ning (%)	relativ fördelning (%)	
	1931-45	1930	1945	1931-45	1930	1945
Industri och hantverk ..	27,7	—	—	3,7	—	—
Företagare	12,3	10,1	8,9	-23,7	15,5	11,4
Förvaltningspersonal ..	70,4	9,0	12,0	134,9	8,3	18,7
Arbetspersonal	25,0	80,9	79,1	-4,9	76,2	69,9
Samfärdsl	12,1	—	—	51,8	—	—
Företagare	38,8	8,4	10,4	—	1,0	1,2
Förvaltningspersonal ..	33,1	15,8	18,7	68,7	76,5	85,0
Arbetspersonal	4,8	75,8	70,9	-6,7	22,5	13,8
Handel	32,8	—	—	31,1	—	—
Företagare	7,7	31,4	25,5	-22,2	20,4	12,1
Förvaltningspersonal ..	63,6	39,3	48,5	65,0	50,2	63,1
Arbetspersonal	18,3	29,3	26,0	10,4	29,4	24,8
Allm. förvalt.-tjänst ...	55,3	—	—	60,7	—	—
Företagare	122,3	5,4	7,8	261,7	2,2	4,8
Förvaltningspersonal ..	59,9	68,9	71,0	77,6	66,0	73,0
Arbetspersonal	28,5	25,7	21,2	11,9	31,8	22,2

Likaväl som en omvandling av näringslivets struktur efter nyss antydda linjer återspeglas i förskjutningar i den yrkesverksamma befolkningens fördelning på näringsgrenar och branscher, kommer den även till uttryck i en ändrad sammansättning av arbetskraften inom de enskilda företagen och arbetsställena. Att en sådan allmän tendens gör sig gällande inom de flesta led av produktions- och distributionskedjan får dock inte dölja de stora olikheter i arten och kvaliteten av den förvaltningspersonal, som behövs inom skilda områden. Detta förhållande i förening med skillnader i det absoluta antalet tjänstemän som krävs har för olika företag inom näringslivet skapat vitt skilda möjligheter och problem ur arbetsmarknadssynpunkt. Utvecklingen mot ett ökat

behov av förvaltningspersonal har som ovan nämnts i vissa avseenden vidgat basen för arbetskraftsrekryteringen — detta gäller närmast kvinnor — eller har för vissa näringar medfört en förbättrad konkurrenskraft om arbetskraften. Då arbetskraftsbehovet förskjutits i riktning mot tjänster, som krävt högt utbildad, specialiserad personal, har rekryteringsbasen beskrivits.

Ur dessa synpunkter skulle det i detta sammanhang vara av stort intresse att söka analysera de många faktorer, som ligger bakom tillväxten av förvaltningspersonalen, och vad dessa för olika näringar innebär i fråga om tjänstemäns art och kvalitet. Detta låter sig dock tyvärr inte göra inom ramen för denna utredning, utan här är endast möjligt att belysa dessa problem med några exempel. Dessa är hämtade från industrien. Då man ur folkräkningarna inte kan erhålla några siffror för olika undergrupper, har de följande uppgifterna hämtats från Arbetsgivareföreningens statistik. Enligt denna har ökningen av förvaltningspersonalen till övervägande del burits upp av grupperna teknisk personal, arbetsbefäl och kontorspersonal, vilka för övrigt även utgör den alldeles övervägande delen av hela tjänstemannagruppen. Grupperna företagsledare och resande är mycket små och har dessutom ökat i jämförelsevis ringa grad, varför dessa i det följande kan lämnas åsido. Samma förhållande gäller också om den kvinnliga tekniska personalen.

För de tre förstnämnda grupperna var tillväxten mellan 1938 och 1948 följande:

Teknisk personal	151 %
därav	
Ingenjörer i chefsställning (män)	115 %
Andra ingenjörer (män)	155 %
Ritare, kopister, textare (män)	100 %
Arbetsbefäl (män)	97 %
Kontorspersonal (män)	81 %
Kontorspersonal (kvinnor)	153 %

Till teknisk personal hör även vissa ganska "unga" personal-kategorier, t. ex. arbetsstudieingenjörer och laboratoriebiträden, vilka snabbt ökat i antal. En förvånansvärt likartad utveckling visade delgrupperna inom arbetsbefäl; ett förhållande som i stor utsträckning även gäller den manliga kontorspersonalen, även om där tillväxten för den mera kvalificerade personalen är kraftigast. Ökningen av den kvinnliga kontorspersonalen ligger däremot framför allt på personal med rutinarbete på bokförings- och avlöningskontor, maskinskriverskor, registreringspersonal etc.

Sammanfattningsvis är det sålunda den högre manliga förvaltningspersonalen, främst då inom den tekniska personalen och delvis även inom kontorspersonalen, samt den lägre kvinnliga kontorspersonalen, som till övervägande del svarar för den starka frammarschen av industriens förvaltningspersonal. Förhållandena torde gestalta sig på liknande sätt inom övriga näringar utom jordbruket. För kvinnornas del kan man inom samfärdseln peka på den starka relativa tillväxten av kvinnlig förvaltningspersonal för kommunikationsverken och inom handeln på den starka expansionen för den numeriskt mycket betydande gruppen butikspersonal. Speciella förhållanden råder ju inom gruppen allmän förvaltningstjänst och fria yrken, men för ämbetsverk etc. torde nog de ovan nämnda allmänna dragen i förvaltningspersonalens utveckling gälla. Utanför denna karakteristik faller däremot undervisningsväsen samt sjuk- och hälsovård, som för den där ganska talrikt företrädde mer kvalificerade kvinnliga personalen inte uppvisar en så stark tillväxt, som eljest varit vanlig för den kvinnliga förvaltningspersonalen.

Några synpunkter på den framtida arbetskraftsbalansen inom "stadsnäringarna"

Den diskussion som hittills förts om den framtida arbetskraftsbalansen har utgått från en uppdelning av den förvärvs-arbetande befolkningen på å ena sidan jordbruk med binä-

ringar och å andra sidan övriga näringar. En sådan tudelning ter sig, som i kap. I berörts, ganska naturlig, då den motsvarar ett väsentligt inslag i näringslivets utveckling sedan senare hälften av förra seklet. Näringslivets omvandling har sålunda skett jämsides med en betydande relativ minskning av befolkningen inom jordbruket till förmån för andra näringar. Det har här varit fråga om en enriktad och bestående förskjutning, som fortgått — om än med olika styrka — under skilda konjunkturförhållanden, och som inte heller ännu förefaller vara avslutad. Särprägel i denna utveckling förstärks av att omfördelningen av befolkningen mellan jordbruk och övriga näringar innefattat inte bara en ändrad yrkesstruktur i samhället utan mestadels även en förskjutning i befolkningens lokala fördelning.

Innebörden av denna utveckling för produktionsförhållandena inom jordbruket kan även ganska lätt analyseras genom den jämförelsevis mycket stora enhetlighet i produktionsstruktur och produktionsbetingelser, som råder inom denna näringsgren. Tyvärr är det långt svårare att inom övriga näringsgrenar på liknande sätt särskilja och fånga några entydiga utvecklingstendenser. Produktionsförhållandena är här så mosaikartade och utvecklingsbetingelserna så mångskiftande, samtidigt som det mellan de olika områdena råder ett starkt inbördes beroende, att man inte kan räkna med att en framtida utveckling på längre sikt kommer att följa några enhetliga och lättöverskådliga trender.

Vid en analys av utvecklingen inom "stadsnäringarna" syns, som i kap. I antytts, två huvudgrupper med vardera sina speciella karakteristika kunna särskiljas — å ena sidan industri och å den andra de s. k. servicenäringarna. I den senare gruppen ingår visserligen många ganska disparata arbetsområden. Det sätt på vilket dessa näringsgrenars utveckling ingår som ett led i den allmänna ekonomiska och sociala utvecklingen torde ändå ofta vara ganska likartat. I viktiga avseenden torde sålunda deras

utveckling kunna antas bestämd av samma typer av faktorer, vilka också gör sig gällande på ett för dessa områden särartat sätt. Sålunda har t. ex. den tesen uppställts att den fortgående starka tillväxt av servicenäringarna, som kännetecknat näringslivets utveckling under senare årtionden, kan sättas i samband med ett ökat välstånd i samhället. Flera forskare har även vid studiet av den ekonomiska utvecklingen i ett flertal olika länder ansett sig kunna påvisa ett sådant generellt samband mellan levnadsstandardens höjd och arbetskraftens fördelning mellan olika näringar. Som exempel kan anföras att den australiensiske ekonomen Colin Clark hävdar,¹ att en hög genomsnittlig per capitainkomst i ett land alltid är förbunden med att en hög andel av den yrkesverksamma befolkningen är sysselsatt inom servicenäringarna, och att även det motsatta förhållandet nästan alltid gäller; en låg per capitainkomst åtföljs av en låg siffra för servicenäringarnas andel av den förvärvsarbetande befolkningen. I den mån man vid en bedömning av de framtida utvecklingstendenserna håller en fortsatt stegring av levnadsstandarden för sannolik, kan så entydiga erfarenheter, som det här är fråga om, inte förbises, då det gäller att avgöra vad utvecklingen innebär i fråga om arbetskraftens fördelning. Med hänsyn härtill kan det vara befogat att något beröra arten av den samvariation, som föreligger mellan levnadsstandardens och servicenäringarnas utveckling.

Det är ju naturligt att i samband med en stegring av den totala produktionen och konsumtionen i samhället servicenäringarna expanderat i motsvarande mån. Vid sidan därav kan olika förhållanden ha bidragit till att tillväxten inom dessa näringar varit förhållandevis starkare än inom andra delar av näringslivet. En vidgad arbetsfördelning, tillkomsten av ny teknik och en förbättrad organisation har varit väsentliga inslag i den snabba utveckling mot större produktivitet inom näringslivet och mot en högre per capitainkomst i samhället i dess helhet, som skett under de

¹ *Colin Clark: The Conditions of Economic Progress, Lond. 1951.*

senaste hundra åren. Denna omvandling av näringslivet har ofta inneburit en *överflyttning till servicenäringsar av olika arbetsuppgifter*, som förr utgjort en naturlig del i andra näringars arbetsområde. Naturhushållningen onödiggjorde till stor del ett förmedlande led mellan producent och konsument, men den innebar även att konsumenten själv fick svara för många av de tjänster, som numera lämnas av självständiga företag tillhörande servicenäringsarna; på samma sätt fick producenten av en vara ofta ägna mycken tid åt att själv söka sälja sin produkt och även åt att skaffa nödvändiga råvaror och produktionskapital.

Servicenäringsarnas tillväxt har sålunda icke enbart skett på grund av en ökning av de arbetsuppgifter, som de traditionellt handhaft, utan de har även i betydande utsträckning vidgat sitt arbetsområde genom att överta olika arbetsuppgifter från såväl konsument- som producentledet. I många fall har emellertid denna arbetsfördelning inneburit en relativ minskning av den samlade arbetsinsats, som ägnats olika slags tjänster och "service" i samhället. Överföringen av olika arbetsuppgifter i hemmen till skilda produktions- och distributionsled, för att anföras ett belysande exempel, har visserligen medfört en ökning av antalet sysselsatta inom industri och servicenäringsar, men denna uppgång motvägs av sjunkande siffror för antalet anställda i husligt arbete. Dessutom har samtidigt den del av befolkningen, som enligt den officiella statistiken anses som yrkesverksam, ökat i betydelse, då en mängd kvinnor, främst gifta, genom denna utveckling kunnat utbyta sitt arbete i hemmet mot förvärvsarbete.

Förutom att servicenäringsarna expanderat genom en starkt vidgad arbetsfördelning och specialisering har genom tekniska innovationer till dem även fogats mer *självständiga nya produktionsfunktioner* i samhället. Bland de mycket betydande arbetsuppgifter som tillkommit kan nämnas de, som sammanhänger med telefonen, radion och bilen. Med en standardstegring i samhället har tjänster för nöjen och fritidssysselsättningar fått en

mer fristående ställning och växande betydelse inom servicenäringarna. Då arbetsuppgifterna inom dessa områden endast till en mindre del har en distributiv karaktär och mestadels direkt fyller vissa speciella konsumtionsbehov inom samhället, kan utvecklingen inom dessa servicegrenar på ett helt annat sätt än t. ex. beträffande handeln förlöpa oberoende av utvecklingstendenserna inom de varuproducerande näringarna.

En relativt starkare tillväxt av dessa servicenäringsar torde även kunna förklaras genom en ändrad efterfrågeinriktning i samhället. En sådan förskjutning i efterfrågan kan uppkomma både genom ändrad smak etc. och/eller genom en *realinkomstökning* i samhället, som främst yttrar sig i en höjd efterfrågan på de tjänster som lämnas inom servicenäringarna. Om det sistnämnda förhållandet skall gälla, måste efterfrågan på ifrågasvarande tjänster vara mycket känslig för inkomstförändringar eller m. a. o. ha en hög inkomstelasticitet. Detta torde ofta vara fallet inom de områden av servicenäringarna, där tjänsterna lämnas med föga eller ingen anknytning till köp eller försäljning av en vara. Härvid kan som exempel anföras resor, nöjen, hälso- och skönhetsvård etc.

Något annorlunda är förhållandet i fråga om den stora del av servicenäringarna, t. ex. handel och godstransport, som har en i förhållande till jordbruk och industri komplementär karaktär — m. a. o. vars tjänster alltid lämnas i anslutning till en inom andra näringar producerad vara. En inkomstförändring inverkar i detta fall parallellt på tjänster och varor. Nu kräver emellertid inte alla produkter en lika stor insats från distributionsledets sida. I ett fall kan själva framställningskostnaden utgöra den alldeles övervägande delen av en varas pris, medan i andra fall distributionskostnaden är den dominerande. Man torde dock inte ha anledning räkna med att inkomstelasticiteten varierar i förhållande till distributionstjänsternas relativa betydelse. För varje enskilt varuslag torde däremot ofta råda det förhållandet att med en högre inkomst följer större krav på vissa tjänster i samband med

distributionen av varan — t. ex. i fråga om kostymer finns varianterna vanlig konfektion, måttbeställning, skräddarsytt.

Bland de s. k. servicenäringarna intar allmän förvaltnings-tjänst och fria yrken i viss mån en särställning. Något djupare sett kan emellertid även i detta fall den starka tillväxten sättas i samband med den omvandling, som skett inom näringslivet. En ökad differentiering av produktion och konsumtion har sålunda ofta inneburit en utvidgning av skilda samhällseliga tjänster och förvaltningsuppgifter. Bland annat har den fortgående rationaliseringen inom produktionen, införandet av ny teknik osv. ställt allt större krav på en ökad verksamhet i fråga om forskning, planering, administration etc. samt därav betingade ökade krav på undervisningsväsendet. Ökningen i vissa av samhällets uppgifter, främst då på det socialpolitiska området, är vidare starkt beroende av välståndsutvecklingen. I samband med att realinkomsten stigit i samhället, har skapats ökade anspråk på men även ett ökat utrymme för sådan kollektiv av samhället handhavd konsumtion som sjuk- och hälsovård, skolväsende etc. I sina huvuddrag torde denna utveckling vara ganska klar och entydig, ehuru takten i utvecklingen inom vissa marginaler givetvis är beroende av de politiska förhållandena.

Härmed har antytts de vägar, på vilka en realinkomstökning i samhället kan vara förbunden med en tillväxt av servicenäringarna, och varför dessas relativa betydelse kan tas som en indikator på välståndet inom ett land. En jämförelse både i tiden och olika länder emellan har även visat en sådan positiv korrelation mellan servicenäringarnas andel av den yrkesverksamma befolkningen och realinkomstens höjd.

Den stora regelmässigheten i detta samband gör att det ligger nära till hands att anta, att den framtida utvecklingen kommer att gestalta sig på liknande sätt. Det bör dock i detta sammanhang framhållas, att omfördelningen av arbetsuppgifterna i samhället ingalunda ensartat gått i en för servicenäringarna positiv riktning. Starka tendenser till en avlastning av "service" på pro-

ducentledet har sålunda gjort sig gällande. Konfektion, färdigförpackningar etc. utgör här belysande fall. Givetvis varierar styrkan av de olika, varandra motverkande tendenserna högst avsevärt, beroende på i vilket utvecklingsstadium näringslivet befinner sig. Och vilken tendens som i ett visst skede kan bli den dominerande är synnerligen svårt att förutse, allrahelst som de bestående konventionella gränserna mellan olika näringsgrenar understundom genombryts på grund av en integrations- eller desintegrationsprocess inom de enskilda företagen.

För en bedömning av vilka linjer *den framtida utvecklingen* i vårt land kan komma att följa med hänsyn till servicenäringsarnas relativa betydelse finns endast få hållpunkter i det aktuella läget. Den utvidgning av produktions- och distributionsprocesserna samt en därmed förknippad uppdelning av arbetsuppgifterna på alltmer specialiserade företagsenheter, som varit ett karakteristiskt inslag i näringslivets utveckling, kommer sannolikt att fortgå och kan väntas ställa ökade krav på i första hand servicenäringsarnas arbetsinsats i samhället. För de servicenärningar som utgör ett mer eller mindre utpräglat mellanled mellan producent och konsument förefaller det dock knappast troligt, att de i någon större utsträckning kommer att tillväxa på grund av att ytterligare funktioner skulle överföras till dem från andra näringar. Snarare torde, vad särskilt handeln beträffar, en fortsatt rationalisering komma att vara förenad med en viss översflyttning av olika arbetsmoment till producentledet. Däremot kan en fortsatt ökning av de gifta kvinnornas yrkesverksamhet och en därmed följande reducering av arbetet i hemmen leda till ökade arbetsuppgifter inom vissa servicegrenar. Inom transportnäringarna åter tilldrar sig möjliga strukturella förändringar i den inbördes relationen mellan olika transportformer det huvudsakliga intresset. En framtida expansion inom transportväsendet torde sålunda komma att ske parallellt med en ökning av privatbilismens och lastbilstrafikens relativa betydelse. Såvitt nu kan bedömas finns inte heller påtaglig anledning räkna med att

någon mer betydande förskjutning i servicenäringarnas relativa betydelse kommer att inträda till följd av tekniska innovationer. På vissa punkter, där ett genombrott för tekniska nyheter är möjlig, t. ex. televisionen, kan återverkningarna i arbetskraftsbalansen mellan servicenäringar och andra arbetsområden förmodas bli jämförelsevis obetydliga.

Även inom andra områden — och då är det främst allmän förvaltningstjänst och fria yrken som åsyftas — kommer troligen utvecklingen mot ett alltmer specialiserat och rikt differentierat närings- och samhällsliv även framdeles att ställa ökade krav på undervisnings-, administrations- och förvaltningsväsende. En tendens till ökning av detta områdes betydelse torde även göra sig gällande genom tillkomst av nya och/eller överflyttning dit av vissa redan befintliga speciella och expertbetonade arbetsuppgifter.

Tidigare har framhållits, att en relativ expansion av servicenäringarna kan bero på inkomstutvecklingen i samhället. Detta skulle sammanhånga med att den allmänna inkomstnivån nått ett läge, där en standardhöjning resulterar i en stegrad efterfrågan på olika tjänster. Utvecklingen under de senare decennierna har t. ex. inneburit att en ökad andel av konsumtionsutgifterna har anslagits till resor, nöjen och andra tjänster, där efterfrågan antagits vara elastisk för en inkomstökning. Mycket talar för att levnadsstandardens utveckling även i fortsättningen kan väntas medföra en relativ sysselsättningsökning inom servicenäringarna.

Vid ett försök att belysa vilken betydelse de här berörda tendenserna kan få under det närmaste decenniet måste även beaktas, att den takt i vilken dessa tendenser kan göra sig gällande icke oväsentligt kan avvika från den som karakteriserat tidigare förlopp. Detta kan gälla såväl för kortare tidsperioder som för ett längre utvecklingsskede. Uppenbart är ju att en mängd olika faktorer, som är oberoende av inkomstutvecklingen, påverkar efterfrågans inriktning. Modenväxlingar, psykologiskt och politiskt

betingade strävanden att upprätthålla eller uppnå en viss standard etc. kan medföra, att efterfrågan under vissa perioder särskilt starkt riktas mot speciella områden eller varuslag. På samma sätt verkar även en av yttre omständigheter förorsakad eftersläpning i försörjningen av någon särskild vara eller tjänst. Konsumtionsutvecklingen i vårt land har under efterkrigsåren tydligt påverkats av flera sådana faktorer, t. ex. i fråga om resor, bilar osv., och för den närmaste framtiden kan inom andra områden — exempelvis bostäder och därmed förbundna varaktiga konsumtionsvaror — liknande inflytelser antas göra sig gällande. Innebörden av sådana förskjutningar såväl med hänsyn till deras styrka och varaktighet som till deras återverkningar på utvecklingen inom andra konsumtionsområden är mycket svår att bedöma, vilket givetvis även i hög grad komplicerar en uppskattning av de framtida utvecklingstendenserna.

Det kan blott konstateras att *om* den framtida konsumtionsinriktningen i större utsträckning kommer att påverkas av här nämnda förhållanden, kan detta väsentligt förändra den tendens till sysselsättningsökning inom servicenäringarna, som en realinkomsthöjning eljest gör trolig. Realiserandet av vissa önskemål — t. ex. höjd bostadsstandard, som mycket litet berör servicenäringarna — kan i det enskilda fallet utesluta en ökning av eller t. o. m. reducera konsumtionen inom områden, där inslaget av tjänster är betydande. En konsumtionsökning inom ett och samma område behöver inte heller i fråga om anspråken på tjänster av olika slag alltid vara lika kostnadskrävande. Tankegången kan belysas med ett exempel från bilismen. Tillväxten av bilparken i vårt land har fört med sig en stark utbyggnad av olika servicegrenar — tappstationer, smörjhallar, små reparationsverkstäder etc. Nu skulle man mycket väl kunna tänka sig, att i en viss utvecklingsfas — om de faktiska förhållandena verkligen är sådana har för vårt exempel mindre betydelse — en fortsatt snabb utbyggnad av bilbeståndet kräver en väsentligt mindre arbetskraftskrävande utvidgning av distributionsnätet. Dessutom

är det troligt, att när vagnparken efter hand når en viss storlek, en mekanisering och rationalisering av vissa slag av service, främst kanske reparationsarbeten, blir möjlig. De fördelar som stordriften erbjuder skulle alltså här efter hand kunna tillvaratas, och liknande potentiella möjligheter till ett förbilligande av tjänsterna torde för övrigt finnas inom flera servicegrenar.

En annan faktor, som kan bidra till att en fortsatt expansion inom servicenäringarna inte kan komma att ske i samma takt som tidigare, är att en fortsatt relativ fördyring av arbetskostnaderna och därmed av tjänsterna syns trolig. En sådan utveckling bör ju motverka den allmänna tendensen till en ökning av anspråken på service vid en inkomsthöjning. Eller också kan den utlösa en strävan att genom nya arbetsformer — t. ex. barservering, självbetjäningsbutiker osv. — reducera lönekostnaderna inom distributionsledet. Denna senare fråga sammanhänger emellertid med de allmänna förutsättningarna för en rationalisering inom servicenäringarna; ett spørsmål, som är av central betydelse för arbetskraftsbalansen inom "stadsnäringarna".

Tidigare har anförts, att, om produktionen inom industri och jordbruk växer, detta automatiskt kräver ökade prestationer av distributionsledet. Nu kan en ökning av varuströmmen — och därmed sammanhängande tjänster — vinnas dels genom en ökad arbetsinsats dels genom en ökad produktivitet. Är *produktivitetsutvecklingen* olika inom produktions- och distributionsledet, kommer följaktligen även en skillnad att uppstå i förändringarna av antalet sysselsatta. När man diskuterat dessa problem, har ofta framhävts, att den hittillsvarande utvecklingen tycks peka på att servicenäringarnas bidrag till en nationalinkomstökning skulle vara mer arbetskrävande än t. ex. industriens. Tyvärr har det här inte gått att siffermässigt belägga, om så varit eller är förhållandet. För vissa servicegrenars del kan väl ett sådant förmodande ganska säkert avvisas — telefonväsendet kan här anföras som exempel. Men i andra fall är det mycket som tyder på att produktivitetsökningen varit jämförelsevis liten. Möjligt är,

att detta delvis beror på att de tekniska förutsättningarna för en rationalisering och mekanisering inte varit så stora som inom andra näringar. Men här torde även ha bidragit, att vissa delar av servicenäringarna inte lika starkt som i första hand industrien påverkats av den relativa uppgång av arbetskostnaderna i förhållande till kapitalkostnaderna, som utgjort en av de främsta drivfjädrarna för en snabb rationalisering. Härvid har i sin tur arbetsmarknadsförhållandena inte varit utan betydelse. Vad beträffar den största gruppen inom servicenäringarna, handeln, har sålunda denna kunnat hålla nere sitt relativa löneläge genom att ersätta manlig arbetskraft med kvinnlig; en substitution som underlättats genom att en anställning inom handeln och de speciella arbetsförhållandena, som där råder, vanligen värderas högt vid kvinnornas yrkesval.

Denna utveckling torde ändå inte ha kunnat hindra, att de stigande arbetskostnaderna medfört en relativ priskjuthöjning till nackdel för de områden, där arbetslönerna utgör en förhållandevis stor kostnadspost. En sådan tendens kommer säkerligen att bli bestående och troligt är även, att den i framtiden alltmer förstärks. En övergång till mer kapitalkrävande företagsformer inom servicenäringarna måste därigenom tendera att öka. Något försök att söka bedöma i vilken utsträckning en substitution arbetskraft—realkapital kan bli möjlig skall inte här göras. Men man torde väl ändå kunna förmoda, att den skillnad som hittills eventuellt funnits i produktivitetens utvecklingen mellan servicenäringarna och de varuproducerande näringarna inte skall ytterligare vidgas, utan att man snarare kan vänta en viss reducering av dessa olikheter.

De här anförda synpunkterna på några tänkbara framtida utvecklingslinjer inom servicenäringarna har av förklarliga skäl endast kunnat bli mycket rapsodiska och ofullständiga. En avvägd summering av olika möjliga utvecklingstendenser är därför svår att göra, men ett flertal faktorer tycks dock medverka till en fortsatt ökning av servicenäringarnas relativa betydelse. Re-

dan distributions- och transportnäringarnas komplementära ställning till industri och jordbruk talar för att deras sysselsättning kommer att stiga minst i proportion till en ökning i antalet anställda inom de sistnämnda näringarna. Därtill kommer att den tendens till en relativt starkare expansion inom servicenäringarna, som följt av en fortgående differentiering och specialisering inom näringslivet, kan väntas bestå även i framtiden. Överflyttningen från andra näringar av olika funktioner torde däremot komma att spela en mindre roll än tidigare. Den framtida efterfrågeinriktningen i samhället kan vidare antas medföra en relativ expansion inom servicenäringarna, ehuru under innevarande decennium vissa faktorer kan tänkas fördröja en sådan utveckling. De ökade anspråk, som sålunda från olika håll kan komma att ställas på servicenäringarna, kan troligen inte mötas enbart genom en stegrad produktivitet utan torde vid oförändrad yrkesverksam befolkning förutsätta en överföring dit av arbetskraft från andra näringar. I vilken utsträckning en sådan förskjutning i sysselsättningen kan komma att ske, blir emellertid bl. a. beroende av styrkan i de krav som ställs på samhällets resurser från andra områden av näringslivet samt på den ekonomiska politikens utformning.

Av de skilda behov och produktiva uppgifter som under det innevarande decenniet kan aktualiseras och *som konkurrerar med serviceuppgifterna om arbetskraft*, intar investeringsbehoven en framskjuten ställning. Flera skäl talar för att man har att räkna med ett starkt efterfrågetryck från denna sektor av samhällsekonomin. Genom den under krigsåren nödtvungna begränsningen av byggnads- och anläggningsverksamheten uppstod inom olika områden stora eftersatta behov. Dessa accentuerades genom den demografiska utvecklingen — hög giftermålsfrekvens, stora födelsekullar etc. — och en stegrad befolkningsomflyttning. Tillkomsten av ny teknik och nya produktionsmetoder ställde stora investeringsanspråk förutom den upphämtning av en eftersatt mer regelbunden förnyelse av produktionskapitalet, som var

nödvändig efter kriget. Trots en hög investeringsverksamhet under efterkrigsåren har dessa behov inte kunnat täckas, utan mycket betydande anspråk från detta område kan väntas komma att ställas under en stor del av 1950-talet. Någon noggrannare genomgång av behoven inom olika områden torde i detta sammanhang inte vara erforderlig, utan det torde räcka med att anföra några exempel såsom skolor, sjukhus, ålderdomshem, bostäder och samlingslokaler, vägar och vidare den betydande anläggnings- och byggnadsverksamhet som det finns önskemål om inom samtliga näringsgrenar.

För en expansion av byggnads- och anläggningsverksamheten krävs betydande tillskott av arbetskraft. Dessutom torde den förutsätta en viss sysselsättningsökning inom byggnadsindustri samt järn- och metallindustri. Inom andra industrigrenar är eventuella framtida förändringar i sysselsättningen svårare att relatera till möjliga tendenser i efterfrågeutvecklingen. Behov av en ökad arbetsstyrka torde dock komma att föreligga på flera områden redan med hänsyn till den aktuella arbetskraftsbrist, som där gör sig gällande. Utan att försöka bedöma avsättningsmöjligheterna på de internationella marknaderna kan väl även antas, att ett bibehållande av en import av hittillsvarande storlek förutsätter en arbetskraftskrävande utvidgning av skilda exportnäringar, t. ex. gruvor, verkstadsindustri m. fl. Tidigare har framhållits, att en med en levnadsstandardstegring följande konsumtionsökning kan tänkas främst beröra servicenäringarna, men även konsumtionsvaruindustrien bör få en ökad efterfrågan på sina produkter, som inte helt kan mötas med en möjlig produktivitetsstegring.

En utgångspunkt för diskussionerna i denna undersökning om de framtida arbetskraftsproblemen har varit att under 1950-talet full sysselsättning i huvudsak kommer att råda. Detta torde innebära, att det kommer att föreligga en viss tendens att den totala efterfrågan överstiger landets produktionsresurser. Den avvägning mellan olika behov, som under sådana förhållanden är nöd-

vändig om en penningvärdeförsämring skall kunna undvikas, kan genom ekonomiskt politiska medel utformas på olika sätt. Den målsättning för produktionsresursernas fördelning som 1950 års långtidskommitté — vars förslag dock närmast avser samhälls-ekonomiens gestaltning under första hälften av 1950-talet — ansett lämplig och rekommendabel innebär en ökning av investerings- och anläggningsverksamheten samt av den offentliga konsumtionen.¹ Utrymmet för en höjning av den privata konsumtionen skulle därvid bli ganska begränsat. En mängd andra sätt att disponera de tillgängliga resurserna är tänkbara och möjliga. För stora samhällsgrupper kan t. ex. en omvänd relation mellan investeringar och privat konsumtion framstå som önskvärd och berättigad. Frågan vilken fördelning som är realistisk och politisk möjlig att genomföra skall dock här helt lämnas åsido. Men det kan vara anledning att något beröra de väsentligt olika arbetsmarknadsproblem, som kan vara förbundna med skilda utvecklingsalternativ.

I den arbetskraftssituation som varit rådande under det senaste årtiondet har flykten från olika basnäringar, från hårda och tunga arbeten, utgjort ett markant inslag. Rekryteringen till dessa arbetsområden har ofta skett bland de befolkningsgrupper som flyttat från jord- och skogsbruk. Många gånger har emellertid ett sådant yrkesbyte endast kommit att utgöra det första steget i en serie flyttningar över till bl. a. fysiskt mindre krävande anställningar. För den tunga industrien har mindre fluktuationer i rekryteringen kunnat iakttas alltefter skiftningarna i förtjänst- och sysselsättningsmöjligheterna inom konkurrerande arbetskraftsområden, t. ex. skogsbruk, byggnads- och anläggningsverksamhet. Olika arbetsmarknadspolitiska åtgärder, som vidtagits för att lätta dessa industriers arbetskraftsförsörjning — sänkning av arbetstid, viss förtursrätt i fråga om bostadsbyggande etc. — har genom likvärdiga förbättringar i löne- och anställningsför-

¹ Ekonomiskt långtidsprogram 1951—1955. 1950 års långtidsutredning. SOU 1951: 30.

hållanden för andra yrkesgrupper endast blivit av mer tillfällig betydelse. En knapphet på arbetskraft har därför under stor del av 1940-talet gjort sig märkbar inom ifrågavarande områden.

Den andra sidan av denna utveckling utgörs av den relativa lätthet med vilken servicenärings- och lätt industri kunnat öka sin sysselsättning. För de förstnämnda näringarnas del har expansionen främst bestått i en ökning av den kvinnliga arbetskraften. Att detta varit möjligt, trots att en ökad giftermålsfrekvens och en förskjutning i åldersfördelningen verkat i riktning mot en minskning i kvinnornas yrkesverksamhet, torde till stor del bero på att genom servicenärings- och lätt industris expansion, som haft en mycket vid lokal spridning, kvinnliga arbetskraftsreserver kunnat utnyttjas. Dessutom har en icke obetydlig överflyttning av kvinnlig arbetskraft ägt rum till servicenäringarna från olika industriområden.

Det arbetskraftsläge, som kan bli rådande under 1950-talet, kommer som förut visats troligen att utmärkas av att tillskotten till den totala arbetsstyrkan inom landet blir jämförelsevis små, och av att utflyttningen från jordbruket även kommer att minska i omfattning. Bedömes förutsättningarna för realiserandet av olika målsättningar inom samhällsekonomin utifrån ett sådant framtida arbetskraftsläge och med hänsyn till under tidigare perioder iakttagna autonoma tendenser på arbetsmarknaden, kan vissa utvecklingsalternativ antas möta mindre motstånd än andra.

En mer betydande ökning av investeringar och export skulle innebära en sysselsättningsökning inom de områden, där arbetskraftsproblemen hittills varit svårast att lösa, och vars framtida rekrytering av arbetskraft starkast torde påverkas av en trolig nedgång i utflyttningen från jordbruket. Visserligen inneslutes i här diskuterade utvecklingsalternativ en sysselsättningsminskning inom vissa servicenäringar och konsumtionsvaruindustri, men det är tveksamt om här "friställd" arbetskraft kan beräknas vara disponibel för andra arbetsområden. Försämrade sysselsätt-

ningsmöjligheter inom handel, livsmedels- och beklädnadsindustri etc. kan nämligen mycket väl tänkas påverka kvinnornas yrkesverksamhet i negativ riktning eller i varje fall försvåra en ökning i deras förvärvsverksamhet, som i tidigare beräkningar ansetts möjlig.

En utveckling åter, där ett större utrymme bereds för konsumtionsökning, skulle enligt de här anförda synpunkterna lättare finna sin arbetskraftsbas, då den mer ligger i linje med de autonoma tendenserna på arbetsmarknaden.

Här berörda skillnader mellan olika utvecklingsalternativ blir emellertid mer sammansatta och svårtydda, om även lokala olikheter på tillgångs- och efterfrågesidan förs in i bilden. En expansion inom t. ex. järn- och stålindustri, verkstadsindustri, central förvaltning osv. innebär ur regional synpunkt att en tyngdpunkt i arbetskraftsefterfrågan kommer, i likhet med tidigare perioder, att förläggas till Mellan- och delvis även till Sydsverige. Då emellertid de arbetskraftstillskott som kan tänkas uppkomma under 1950-talet främst torde vara lokaliserade till norra Sverige, skulle en sådan utveckling kräva en viss befolkningsomflyttning. En ökad byggnads- och anläggningsverksamhet skulle inte på samma sätt förutsätta en förskjutning i befolkningens lokala fördelning, då denna produktionsgren är spridd över hela landet. Rekryteringen till detta arbetsområde skulle med hänsyn till denna omständighet antagligen möta mindre svårigheter än vad fallet skulle vara beträffande den tunga industrien; detta även av den anledningen, att inom viss anläggningsverksamhet, t. ex. vägar, kan sysselsättas arbetskraft, som är bunden till andra näringar men som där inte har sysselsättning året om. Särskilt kan detta gälla arbetskraft på mindre jordbruk och inom skogsbruket.

I ett föregående avsnitt har påvisats de betydande differenser i kvinnornas yrkesverksamhet som finns inom olika delar av landet. Detta förhållande sades återspegla den ojämna lokaliseringen av för kvinnor lämpliga arbetsuppgifter men ansågs även

peka på att en icke oväsentlig kvinnlig arbetskraftsreserv finns inom landet. Till mycket stor del är emellertid denna reserv genom männens yrke mycket lokalt bunden. En mobilisering av dessa latent arbetskraftstillgångar förutsätter därför en annan lokalisering av de näringar, som speciellt sysselsätter kvinnlig arbetskraft, eller en expansion av sådana branscher, som redan är starkt decentraliserade. Arbetsområden som kan komma i fråga i det senare fallet kan exemplifieras med detaljhandel, kommunal förvaltning etc. Den sysselsättningsökning som i dessa fall kan vara möjlig torde emellertid inte vara så betydande. Större resultat skulle kunna tänkas följa av en spridning av industriella företag med för kvinnor lämpliga arbetsuppgifter. Erfarenheterna från efterkrigstiden — vilka för övrigt främst hänför sig från konsumtionsvaruindustrien — tycks emellertid visa, att man inte kan räkna med en decentralisering av arbetsställena utom i förening med en total sysselsättningsökning inom branschen. En utveckling som här avsetts skulle alltså vara mer sannolik endast vid en ökning i efterfrågan på olika konsumtionsvaror. En stegring av den privata konsumtionen kan på andra områden medföra helt andra tendenser i arbetskraftsefterfrågans lokala inriktning. I den mån den yttrar sig i ökade anspråk på tjänster i samband med resor, semester etc. kan den ge upphov till starka säsongmässiga och lokala rörelser på arbetsmarknaden, som försvårar ett effektivt utnyttjande av arbetskraften.

I ett annat avseende kan även de olika tänkbara utvecklingsalternativen aktualisera vitt skilda problem. Här åsyftas då de speciella krav på experter och över huvud taget yrkesutbildad personal, som kan komma att ställas vid en expansion av olika delar av näringslivet. Visserligen kan sägas att stegrade anspråk på arbetskraftens kvalitet är ett för de allra flesta arbetsområden gemensamt drag, och med hänsyn härtill kan det synas vara av mindre betydelse vilka näringar som expanderar. Utvecklingen mot ett alltmer specialiserat och rikt differentierat närings- och

samhällsliv leder emellertid till en allt större splittring på arbetsmarknaden och till en minskad rörlighet hos arbetskraften mellan olika näringar. En expansion t. ex. kemisk industri kan kräva en starkt vidgad stab av högt utbildad och specialiserad personal, som endast i begränsad omfattning kan rekryteras från andra delar av industrien. Aktuella exempel på hur en utbyggnad av en verksamhetsgren kan fördröjas på grund av bristande tillgång på för ändamålet utbildad personal utgör vidare sjukvården och skolväsendet liksom även byggnadsverksamheten. Ofta utgör dylika flaskhalsar på arbetsmarknaden inte bara ett hinder för en expansion inom ett visst område utan kan även medföra en sänkning av effektiviteten av de faktiskt tillgängliga produktionsfaktorerna. I samma mån som utbildningen för den yrkeskunniga arbetskraften inom olika verksamhetsområden blir alltmer specialiserad och tidskrävande samtidigt som denna arbetskrafts nyckelställning för utvecklingen ytterligare befästs, kan önskvärda men ej i tid förutsedda förskjutningar mellan olika näringsgrenar starkt försvåras. Produktionsutvecklingen kan därigenom bli avsevärt långsammare än som eljest varit möjligt med hänsyn till den totala arbetskraftstillgången. Här är det inte möjligt att närmare diskutera på vilka områden problem av denna art kan bli särskilt besvärande, då den kunskap och de undersökningar som finns rörande dessa frågor därtill är alltför begränsade.

*

Avsikten med denna diskussion om de skiftande arbetskraftsproblem, som kan vara förenade med olika utvecklingslinjer inom samhällsekonomin, har inte varit att ange huruvida en viss utveckling kan förefalla mer sannolik än en annan. Även om svårigheterna att realisera en viss inriktning av samhällets produktion och resurser kan vara mycket betydande, kan angelägenheten av den uppsatta målsättningen vara så stor, att särskilda ansträngningar görs för att genomföra planerna.

Ett försök att bedöma innebörden och styrkan av de politiska faktorernas betydelse i detta sammanhang ligger emellertid utanför denna framställning. Under sådana omständigheter är det inte meningsfullt att för områden, där politiska värderingar och beslut spelar en betydande roll söka ange en möjlig fördelning av arbetskraftstillskotten i framtiden. För att ändå ge en viss uppfattning om storleksordningen av det arbetskraftsutrymme skilda "stadsnärings" kan tänkas få disponera under 1950-talet skall en tänkbar arbetskraftsbilans för dessa näringar anges. Med hänsyn till vad som nyss sagts får inte denna ses som en kvantitativ precisering av de förut framförda synpunkterna på arbetskraftsbilansen inom "stadsnäringsarna", utan fördelningen av arbetskraftstillskotten har endast skett i analogi med förhållandena under 1940-talets första hälft. Då gick något över hälften av det manliga nettotillskottet till industrien, medan i fråga om kvinnor industrien inte erhöll någon del därav utan i stället fick avstå ett par procent av sin kvinnliga arbetsstyrka. För 1950-talet skulle samma fördelning ge följande tillskott i yrkesverksam befolkning i åldern 15—65 år för industrien och övriga stadsnärings.

	1951—55	1956—60
<i>Män</i>		
Industri	25 500	43 000
Övriga "stadsnärings"	22 500	38 000
Summa	48 000	81 000
<i>Kvinnor</i>		
Industri	— 8 000	15 000
Övriga "stadsnärings"	—	33 000
Summa	— 8 000	48 000

Beträffande kvinnorna ingår i ovanstående sammanställning inte något tillskott från husligt arbete. Troligt är att i likhet med förhållandena under 1940-talet en viss minskning kommer att ske av denna grupp, varigenom de egentliga "stadsnärings-

arna” skulle erhålla en motsvarande ökning. Det bör även framhållas att betydande förändringar, förutom de som ovanstående siffror illustrerar, kan komma att ske i utbudet av arbete. Därvid åsyftas de olika faktorer, som påverkar den genomsnittliga arbetstiden per sysselsatt, och av vilka frånvaro från arbete på grund av olycksfall och sjukdom, deltidsarbete för gifta kvinnor samt möjliga justeringar i den ordinarie avtalsbestämda arbetstiden tidigare behandlats.

Framtida demografiska förändringar av betydelse för konsumtionsutvecklingen

I de föregående kapitlen har uppmärksamheten huvudsakligen ägnats åt av demografiska förskjutningar betingade förändringar i arbetsutbudet och därmed i de allmänna produktionsförutsättningarna i samhället. Den andra sidan i samspelet mellan befolkningsutveckling och ekonomisk utveckling — förändringar i konsumtions- och investeringsefterfrågan — har däremot nästan helt förbigåtts. Avsikten är inte heller att här ta upp denna fråga i hela dess omfattning till behandling, utan i det följande skall endast återges vissa beräkningar av några demografiska förhållanden, som kan vara av betydelse för den framtida efterfrågutvecklingen.

De återverkningar i behovens storlek och inriktning i samhället, som följer av förändringar i befolkningens ålderssammansättning, har så påtagligt visats av utvecklingen under de senaste decennierna, att de här inte torde behöva utförligare exemplifieras. Det kan dock erinras om de problem, som t. ex. skolväsendet och åldringsvården ställs inför genom de starka åldersförskjutningarna. I dessa fall har de demografiska förändringarna särskilt starkt återverkat på samhällsekonomin genom att de utlöst behov vars tillgodoseende är starkt kapitalkrävande. Av liknande orsaker kan den giftasvuxna befolkningens storlek tillmätas speciell betydelse och intresse. Familjebildningen för nämligen med sig en relativt större efterfrågan på dels sådana kapitalkrävande nyttigheter som bostäder, dels sådana varaktiga konsumtionsvaror som möbler och husgeråd etc. Till en del är anskaffningen av vissa av dessa nyttigheter en engångsföreteelse i samband med giftermål, men familjebildningen torde även i flera avseenden medföra en bestående förändring i inriktningen av vederbörandes efterfrågan. Därför torde inte bara antalet nybildade utan även antalet bestående äktenskap vara av betydelse för en bedömning av konsumtionsutvecklingen. En uppdelning av de bestående äktenskapen efter antal barn kan motiveras på liknande sätt, då efterfrågan på

t. ex. livsmedel, bostäder och därmed sammanhängande varaktiga konsumtionsvaror inom vissa gränser kan antas variera med barnantalet. Förutom att konsumtionens inriktning kan utvecklas olika alltefter antalet barn, kan även samtidigt dess storlek tänkas undergå vissa förändringar. Är exempelvis barnantalet per familj högt, torde detta i allmänhet medföra en förändring av föräldrarnas konsumtion och vidare då av den genomsnittliga konsumtionen i samhället. Resultatet kan sålunda mycket väl bli en sänkning av föräldrarnas konsumtion men samtidigt på grund av det ökade barnantalet innebära en tendens till ökning av konsumtionsbenägenheten för samhället i dess helhet.

Olikheter i konsumtionens storlek och sammansättning torde vidare kunna påvisas mellan skilda yrkes-, inkomst- och socialgrupper. Något försök till en sådan uppdelning av befolkningen har inte mer än i ett speciellt avseende, nämligen beträffande fördelningen av befolkningen efter dess bosättning i tätorter och på landsbygd, här kunnat göras. Att bebyggelseförhållandena har tagits upp beror delvis på att de har ett nära samband med den omflyttning mellan olika näringar, som diskuterats i tidigare kapitel. Förutom att en sådan uppdelning av befolkningen ansluter sig till de indelningsgrunder efter vilka tillgänglig konsumtionsstatistik redovisas i vårt land, torde den kunna motiveras även ur andra synpunkter. En icke obetydlig del av förändringarna i investeringsbehoven, exempelvis i fråga om bostäder, kommunikationer, samlingslokaler etc., kan säkerligen antas vara förorsakade av befolkningsomflyttningar. Dessutom torde vissa avvikelser i konsumtionsinriktningen föreligga mellan ifrågavarande befolkningsgrupper.

Då de följande beräkningarna inte gjorts utifrån någon specifik frågeställning med direkt anknytning till några speciella marknader kommer inte heller något försök att ur de framkomna resultaten dra slutsatser om efterfrågeutvecklingen i olika avseenden att här göras. Framställningen kommer i fortsättningen endast att uppta en redovisning av det statistiska materialet samt av de beräkningsmetoder, som kommit till användning.

Äktenskapsbildning och nativitet. Den framskrivning av befolkningen, för vilken redogjorts i kap. II, avsåg endast sådana åldersklasser, som var födda före 1950 och vilka sålunda kunde framskrivas enbart med hjälp av ett antagande om den framtida dödligheten.

Bestämningen av denna dödlighet utgick från de observerade dödlighetstalen i olika åldersklasser för åren 1941—45 och vidare antogs att dödligheten fram till 1960 skulle sjunka i samma takt som under 1930-talet. Då det gällt att komplettera denna framskrivning med det troliga antalet födda barn under 1950-talet, har använts en metod där uppskattningarna av födelsetalen baseras på frekvenstal för barnantalet i bestående äktenskap. En fördel med denna metod är att den samtidigt innefattar en beskrivning av familjebildning och av förskjutningar i familjestorlek. Tillvägagångssättet vid dessa beräkningar, vilka för övrigt hämtats från undersökningar utförda av professor Carl-Erik Quensel,¹ är i huvudsak följande: från befolkningen år 1945 fördelad efter kön, ålder och civilstånd görs framskrivningen med hjälp av antaganden om dödlighet, giftermålsfrekvens samt fruktsamhet först över åldersfördelningen, sedan över civilståndsfördelningen och äktenskapsbildningen och slutligen över familjestorleken.

Det första steget i beräkningarna, uppskattningen av den framtida åldersfördelningen, är tidigare gjord (tab. 1). När det sedan gällt att erhålla uppgifter för den framtida civilståndsfördelningen har en framskrivning gjorts för både män och kvinnor. Därvid har emellertid i fråga om antalet giftermål resultatet inte blivit detsamma för båda könen, ehuru liknande antaganden om giftermålsfrekvensen i olika åldrar gjorts — ett genomsnitt av frekvenserna för åren 1936—40 och 1941—45. Detta beror bl. a. på variationer i könsproportionen samt på olika omgiftefrekvens för könen. För de fortsatta beräkningarna har medeltalet av de på så sätt erhållna siffrorna för antalet gifta män och kvinnor använts. Då dessa uppskattningar endast avser i första äktenskapet inträdda har även ett försök gjorts att uppskatta antalet omgiften. Detta har endast kunnat bli mycket summariskt, varvid dock omgiftenas antal under perioden 1941—45 i förhållande till antalet gifta och förut gifta i olika åldrar fått ge ledning för uppskattningarna framåt i tiden. Följande resultat har framkommit ur dessa överbäkanden och beräkningar.

År	Ingångna äktenskap	därav, där mannen eller kvinnan tidigare varit gift
1946—50	290 000	45 000
1951—55	260 000	40 000
1956—60	240 000	35 000

¹ Statistiska undersökningar kring befolkningsfrågan. SOU 1945: 53 s. 225 ff.

För att klargöra vad dessa siffror innebär kan nämnas att antalet ingångna äktenskap åren 1941—45 var 313 500, varav i 276 000 fall varken mannen eller kvinnan tidigare varit gifta. Den tendens till en minskning av antalet ingångna äktenskap, som började inträda under senare hälften av 1940-talet, skulle sålunda fortsätta och även förstärkas under 1950-talet. En sådan utveckling förklaras av att det är de låga årskullarna, födda under 1930-talet, som under denna tid efter hand når upp i giftasvuxen ålder.

Nästa steg i beräkningarna skulle vara att bestämma det framtida antalet bestående äktenskap fördelade efter duration. Genom folkräkningen känner man äktenskapens antal i olika durationsklasser år 1945, och vidare har nyss angetts sannolika tal för nyingångna äktenskap i framtiden. För att komma fram till några siffror för antalet bestående äktenskap vid olika framtida tidpunkter återstår att avgöra, hur stor del av de ursprungliga äktenskapen som kommer att upplösas. Den "överlevelsetabell" för bestående äktenskap, som därför behövs, skall ta hänsyn till dödlighet och skilsmäsofrekvens. Konstruerandet av en sådan tabell har här skett med utgångspunkt från 1941—45 års dödlighet samt från skilsmäsofrekvensen för år 1945. De använda dödlighetstalen avser samtliga civilstånd och då de gifta har en något lägre dödlighet än den totala befolkningen, kan de framräknade talen för bestående äktenskap bli något för låga. Detta kan emellertid motvägas av en icke osannolik stegring av skilsmäsofrekvensen i framtiden. Då det gällt att anpassa dödlighetstalen, som avser olika femårsgrupper, till äktenskapens durationsklasser, har antagits, att medelåldern för vigda män ligger i åldersgruppen 25—30 år och för vigda kvinnor mellan åldersgrupperna 20—25 år och 25—30 år. De på angivna sätt erhållna överlevelsetalen för bestående äktenskap framgår av följande uppställning.

Duration	Antal kvarstående äktenskap av 1 000 ingångna
0 år	1 000
5 år	964
10 år	902
15 år	852
20 år	802
25 år	745

Med en jämn fördelning inom varje femårsgrupp har äktenskapen i varje sådan klass i genomsnitt bestått under en tid som med $2\frac{1}{2}$ år

understiger den övre klassgränsen. En framskrivning av de bestående äktenskapen fördelade efter durationsklasser måste sålunda grundas på de överlevelsetal, som gäller efter 2 ½ år, 7 ½ år osv., och vilka erhålles genom att interpolera mellan ovanstående överlevelsetal för femårsgrupper. De resultat, som erhållits vid en sådan framskrivning till 1960, följer i tab. 18.

Tab. 18. Antal bestående äktenskap åren 1945—60, fördelade efter tid för äktenskapets ingående
1 000-tal

Tid för äktenskapets ingående	Ingångna äktenskap	Beräknat antal bestående äktenskap			
		1945	1950	1955	1960
1956—60	242				237
1951—55	259			254	242
1946—50	289		284	269	253
1941—45	313	308	292	275	259
1936—40	288	268	253	239	223
1931—35	227	199	191	179	
1926—30	203	168	159		
1921—25	189	146			

Antalet äktenskap, som bestått längre än 25 år, uppgick 1945 till ung. 395 000 och det totala antalet bestående äktenskap i landet skulle alltså då ha legat nära 1,5 milj. För år 1960 har beräknats att antalet äktenskap med en längre varaktighet än 25 år skulle röra sig omkring 440 000 varvid totalsumman för bestående äktenskap nämnda år skulle bli omkring 1 650 000. Trots sjunkande siffror för antalet nyingångna äktenskap skulle alltså det sammanlagda antalet bestående äktenskap under perioden 1945—60 öka med ca 150 000.

För födelsetalens utveckling saknar denna uppgång betydelse, då den beror på en markerad ökning av äktenskapen i högre durationsklasser. I stället kan man vänta, att antalet födda barn kommer att sjunka i nära överensstämmelse med de förändringar i antalet äktenskap av kortare varaktighet, som framgår av ovanstående tabell. Fruktsamheten i äktenskapen avtar nämligen mycket starkt med ökad duration. Hur pass stora skillnaderna härvidlag är framgår av följande siffror för det antal barn, som åren 1941—45 i genomsnitt föddes i äktenskap av viss varaktighet.

Äktenskapens duration	Fruksamhet 1941—45	Medelantalet barn per äktenskap 1945
0— 5 år	1,121	0,77
5—10 år	0,518	1,47
10—15 år	0,263	1,99
15—20 år	0,121	2,19

Fruksamhetstalen har erhållits genom att sätta antalet barnaföderskor i äktenskap av olika duration — vilka uppgifter erhållits för varje år av perioden 1941—45 ur den officiella statistiken — i relation till medelantalet under perioden bestående äktenskap i respektive durationsklasser. Detta senare antal har beräknats med hjälp av folkräkningarnas uppgifter om antalet äktenskap av olika varaktighet vid slutet av åren 1940 och 1945. Utifrån de på så sätt erhållna fruktsamhetstalen kan medelantalet barn i de vid periodens slut bestående äktenskapen i olika durationsklasser beräknas. I de siffror för medelbarnantalet 1945, som lämnats här ovan, har även inkluderats för-äktenskapliga barn, som antas finnas i 10 % av äktenskapen. Då här antagits att fruktsamheten under 1950-talet blir densamma som åren 1941—45, kan med hjälp av dessa siffror för medelantalet barn i äktenskapen samt av det förut beräknade antalet nyingångna äktenskap i framtiden uppskattas hur många barn som föds fram till 1960. Kompletteras dessa uppgifter med en framskrivning av barnantalet 1945 i äktenskap av olika varaktighet, erhålls för olika år barnantalet fördelat efter ålder och äktenskapens duration. Dessa beräkningar redovisas i tab. 19. Därjämte har även för 1960 gjorts en uppdelning av äktenskapen efter antalet hemmavarande barn (tab. 20), varvid antagits att inom varje durationsklass den procentuella fördelningen mellan familjer av olika storlek kommer att vara densamma som 1945. Då som nämnts barnantalet i detta fall avser *hemmavarande* barn — oavsett dessas ålder — kommer det totala antalet barn i olika durationsklasser att avvika från de siffror, som angivits i tab. 19. I äktenskap som bestått kortare tid blir sålunda barnantalet här lägre beroende på att ett icke oväsentligt antal barn efter hand lämnar hemmet av olika anledningar. I de högre durationsklasserna uppvägs detta av att bland de hemmavarande barnen finns ett betydande antal som är över 20 år, vilka därefter inte medräknats i tab. 19.

Av de siffror, som redovisas i ovannämnda tabeller, framgår hur med de antaganden som här gjorts antalet födda barn kommer att visa en

Tab. 19. Antal barn i bestående äktenskap, fördelade efter ålder och äktenskapets varaktighet

1950

1 000-tal

Äktenskapets varaktighet	0—5 år födda 1946—50	5—10 år födda 1941—45	10—15 år födda 1936—40	15—20 år födda 1931—35
0— 5 år	211			
5—10 år	226	215		
10—15 år	103	195	179	
15—20 år	37	76	139	133
20—25 år	15	30	62	117
25— ω år	7	17	35	78
Summa	599	533	415	328

1955

Äktenskapets varaktighet	0—5 år födda 1951—55	5—10 år födda 1946—50	10—15 år födda 1941—45	15—20 år födda 1936—40
0— 5 år	187			
5—10 år	205	198		
10—15 år	107	212	195	
15—20 år	41	96	177	168
20—25 år	12	35	70	131
25— ω år	5	15	34	81
Summa	557	556	476	380

1960

Äktenskapets varaktighet	0—5 år födda 1956—60	5—10 år födda 1951—55	10—15 år födda 1946—50	15—20 år födda 1941—45
0— 5 år	177			
5—10 år	186	176		
10—15 år	101	193	179	
15—20 år	48	99	192	182
20—25 år	12	37	87	166
25— ω år	4	12	39	92
Summa	528	517	497	440

fortgående minskning under hela 1950-talet. Detta är helt en följd av den nedgång i äktenskapsbildningen, som syns trolig under den närmaste framtiden och som tidigare berörts. Det genomsnittliga årliga

Tab. 20. Bestående äktenskap 1960 fördelade efter äktenskapets varaktighet och antal hemmavarande barn

1 000-tal

Äktenskapets varaktighet	Antal äktenskap med					Summa	
	0 barn	1 barn	2 barn	3 barn	4 barn o. fler	äkten- skap	barn
0— 5 år	100	103	29	4	1	237	177
5—10 år	53	82	72	25	10	242	343
10—15 år	49	70	71	36	27	253	445
15—20 år	51	71	66	36	35	259	477
20—25 år	53	62	52	26	30	223	389
Summa	306	388	290	127	103	1 214	1 831

Tab. 21. Totala befolkningen fördelad efter ålder 1945—60

1 000-tal

Ålder	1945	1950	1955	1960	1945	1950	1955	1960
	Män				Kvinnor			
0— 5	301,0	312	289	274	286,3	298	275	261
5—10	226,4	301,5	310	287	217,7	287,9	297	274
10—15	209,0	229,1	300,3	309	200,8	221,2	287,1	296
15—20	226,9	210,4	228,0	299,0	220,1	204,6	220,5	286,4
20—25	263,4	230,0	208,8	226,6	256,1	229,0	203,8	219,9
25—30	272,0	269,5	228,2	207,5	264,7	264,4	227,7	202,9
30—35	274,8	274,6	267,1	226,5	267,6	268,1	262,5	226,4
35—40	272,6	275,6	271,7	264,7	268,2	269,0	265,5	260,2
40—45	244,7	270,7	270,9	267,4	248,6	267,7	265,4	262,2
45—50	218,9	241,2	264,7	265,2	226,1	246,0	262,9	261,0
50—55	191,6	212,9	233,2	256,0	203,6	221,6	239,6	256,3
55—60	168,6	182,7	202,1	221,3	183,2	196,3	212,7	230,2
60—65	143,9	156,4	168,8	186,8	156,5	172,7	184,3	199,9
65—70	119,5	128,0	138,7	149,7	130,9	142,5	156,4	167,0
70—75	87,1	98,7	105,4	114,1	97,9	110,3	119,5	131,3
75—80	53,2	62,5	70,6	75,4	63,9	72,2	81,0	87,7
80—85	31,4	30,1	35,3	39,8	40,7	37,5	42,2	47,3
85—90	12,0	12,5	12,0	14,0	16,3	17,1	15,7	17,6
90— ω	3,0	3,3	3,4	3,3	4,6	4,9	5,0	4,7
Summa	3 320	3 502	3 608	3 687	3 354	3 531	3 624	3 692

antalet födda barn skulle under åren 1951—55 falla med omkring 9 000 och för perioden 1956—60 med ca 6 000. Den andel av den totala befolkningen, som utgörs av barn under 15 år, kommer dock att bli ungefär oförändrad (ung. 22 % år 1945 mot 23 % år 1960), vilket bl. a. framgår av tab. 21 på s. 166. Där har den tidigare redovisade framskrivningen av befolkningen i åldern 15—65 år kompletterats med de beräknade siffrorna för barn under 15 år samt med en framskrivning av befolkningen över 65 år. I dessa uppgifter för den totala befolkningen överensstämmer inte barnantalet i olika åldrar helt med de siffror för antalet barn i äktenskap, som tidigare lämnats. Skillnaden utgörs endast av de barn vars föräldrar avlidit eller skilts under perioden. De föräktenskapliga barnen har däremot enligt ett tidigare nämnt antagande inräknats bland barn i bestående äktenskap.

Befolkningsutvecklingen i tätorterna. Den beräkning av den framtida folkmängden i tätorterna, som här följer, avser att söka belysa de förändringar i invånarantalet, som fram till 1960 kan inträda på grund av demografiska faktorer samt på grund av en inflyttning till tätorterna från egentlig landsbygd. Som utgångspunkt för beräkningarna har använts folkräkningens uppgifter om befolkningen i tätorterna 1945. Följaktligen har här även utnyttjats samma tätortsbegrepp som i nämnda folkräkning. Som tätorter räknas administrativa tätorter — städer, köpingar och municipalsamhällen — samt andra "orter med sammanträngd befolkning och yttre stadslik eller tätbebyggd karaktär, vilkas invånare till övervägande del idka annan näring än åkerbruk", och vidare skall invånarantalet vara minst 200. För administrativa tätorter har, förutom folkräkningens uppgifter från 1945, totala folkmängdssiffror funnits att tillgå (SOS Folkmängden inom administrativa områden) även för hela senare hälften av 1940-talet. De uppgifter som erhålles ur denna senare statistik påverkas, förutom av demografiska förändringar inom den ursprungliga befolkningen, även av migration och av förändringar i den administrativa indelningen. De befolkningstillskott, som städer, köpingar och municipalsamhällen fått på de sistnämnda sätten, kan ha kommit från både egentlig landsbygd och icke administrativa tätorter. Ur uppgifter för administrativa tätorter kan sålunda inte utläsas något om samtliga tätorters utveckling, om man inte kan beräkna den betydelse migration och inkorporeringar haft i detta sammanhang. Detta har emellertid

kunnat göras endast med ledning av förhållandena under åren 1941—45, för vilka tillräckliga uppgifter härför funnits tillgängliga.

Den offentliga statistiken redovisar för 1940-talets första del en tillväxt av samtliga tätorter från 3 581 000 till 4 070 000 invånare. De icke administrativa tätorternas befolkningssiffra var densamma 1945 som 1940 (ung. 750 000), varför hela ökningen kom på städer etc. I kap. V har redovisats en beräkning av befolkningsförändringarna under 1940-talet i städer, köpingar och municipalsamhällen, där folkmängdsuppgifterna för olika år omräknats enligt den gällande indelningen vid slutet av perioden. Enligt framkomna resultat var för administrativa tätorter folkmängdsökningen mellan 1940 och 1945 i de områden, för vilka 1950 års indelning gällde vid båda tidpunkterna, omkring 345 000 (11 %). Antar man, att den procentuella ökningen var lika stor i de ursprungliga administrativa tätorterna 1940, skulle dessa 1945 ha uppnått en befolkningssiffra, som med ung. 175 000 understiger den för 1945 faktiskt observerade (3 319 000). Denna skillnad skulle motsvara det befolkningstillskott städer etc. erhållit genom förändringar i den administrativa indelningen. En summarisk genomgång av dessa inkorporeringsvinster har givit vid handen, att något över 75 % av den därav berörda befolkningen tidigare hörde till icke administrativa tätorter och alltså inemot 25 % till egentlig landsbygd.

En fjärdedel av de administrativa tätorternas inkorporeringsvinst skall sålunda dras från de totala tätorternas tillväxt, om man vill erhålla dessas egentliga inflyttningsöverskott. Vidare har några nya tätorter tillkommit under femårsperioden genom att de på grund av naturlig folkökning överskridit den nedre gränsen för tätorterna (200 inv.), genom "nyupptäckter" av tätorter etc. Invånarantalet i sådana nya orter har här uppskattats till omkring 50 000 — antalet orter håller sig omkring 125 — vilken siffra även skall dras från samtliga tätorters tillväxt. Tar man slutligen även hänsyn till den naturliga folkökningen i tätorterna, skulle deras totala tillväxt under åren 1941—45 kunna förklaras på följande sätt.

Naturlig folkökning	170 000
Inkorporering från egentlig landsbygd	45 000
Nya tätorter	50 000
Inflyttning och immigration	225 000
Tätorternas totala tillväxt	490 000

Den tillväxt av tätorterna, som beror på inflyttning och naturlig folkökning (tillsammans 395 000), kan jämföras med den totala befolk-

ningsökningen i landet plus jordbruksbefolkningens nettominskning (tillsammans 460 000). Skillnaden mellan dessa tal (65 000) skulle utgöra den ökning av den icke jordbrukande befolkningen på den egentliga landsbygden, som skett mellan 1940 och 1945. Då denna befolkning 1940 torde ha uppgått till ung. 1 milj., var sålunda den procentuella ökningen 6 å 7 %. För övriga områden var den relativa tillväxten under samma tid: städer 12 %, köpingar 8 %, municipalsamhällen 7 % samt icke administrativa tätorter 7—8 %.

Med ledning av förhållandena under åren 1941—45 har gjorts ett försök att beräkna befolkningsutvecklingen i samtliga tätorter under perioden 1946—51. Därvid har som utgångspunkt använts den observerade befolkningsökningen i städer och administrativa tätorter. Från tidigare gjorda beräkningar (s. 131) har vidare erhållits folkmängds-siffror för dessa områden omräknade efter en enhetlig indelning. Invånarantalet i städer osv. var vid ifrågavarande periods början och slut följande (årtalssiffran inom parentes anger till vilket års administrativa indelning invånarantalet hänför sig; folkmängden anges i 1 000-tal).

	1945 (45)	1945 (50)	1950 (50)
Städer	2 823	2 938	3 283
Köpingar	194	300	342
Municipalsamhällen	302	224	250
Summa	3 319	3 462	3 875

Enligt den löpande indelningen uppgick sålunda tillväxten i städer och administrativa tätorter till 556 000. Därav svarade dock inkorporeringarna för 143 000. Antar man, att inkorporeringarna fördelade sig på icke administrativa tätorter och egentlig landsbygd på samma sätt som under föregående femårsperiod, skulle den större delen (106 000) av den på detta sätt uppkomna befolkningsökningen komma från de icke administrativa tätorterna och skall sålunda icke medräknas vid en uppskattning av samtliga tätorters tillväxt. Den återstående delen (37 000) av inkorporeringsvinsten, som vunnits från egentlig landsbygd, utgör däremot ett tillskott till samtliga tätorters folkmängd. Enligt vad som här anförts skulle alltså 450 000 av städernas och de administrativa tätorternas totala befolkningsökning vara att betrakta som ett tillskott även för samtliga tätorters del.

Till detta kommer sedan de icke administrativa tätorternas tillväxt. De bland dessa tätorter, som inte berördes av inkorporeringar, ökade åren 1941—45 i ungefär samma takt som municipalsamhällena. Antar

man, att detta förhållande även gällt under perioden 1946—50, skulle de icke administrativa tätorternas folkmängd då ha stigit med ung. 10 % eller omkring 65 000. Vidare har här räknats med att tillkomsten av nya tätorter under denna tid medfört en befolkningsökning på 25 000. Motsvarande siffra för föregående femårsperiod var dubbelt så stor, men då hade en noggrannare registrering av agglomeratio- nerna lett till att flera nya tätorter "upptäckts". De icke administra- tiva tätorternas totala befolkningsökning skulle sålunda uppgå till ung. 90 000. Den beräknade befolkningssiffran år 1950 (ung. 735 000) ligger på grund av inkorporeringar till städer osv. likväl lägre än 1945 (ca 750 000).

Sammanställes här gjorda beräkningar med en framskrivning till 1950 av tätorternas ursprungliga befolkning år 1945, skulle den sam- manlagda befolkningsökningen under perioden 1946—50 för alla tät- orter te sig på följande sätt.

Naturlig folkökning	175 000
Inkorporering från egentlig landsbygd	40 000
Nya tätorter	25 000
Inrikes inflyttning och immigration	300 000
Tätorternas totala tillväxt.....	540 000

Med en ökning av denna storlek skulle tätorterna i landet år 1950 ha uppnått en total befolkningssiffra av ung. 4,6 milj., dvs. ganska nära $\frac{1}{3}$ av hela rikets folkmängd. För att belysa hur denna tillväxt kunnat ske kan den naturliga folkökningen jämte inflyttningen till tätorterna (tillsammans 475 000) jämföras med den totala folkökningen i landet plus nettominskningen för jordbrukets del (tillsammans 520 000). Skillnaden mellan dessa tal (45 000) skulle utgöra tillväxten av icke jordbrukande befolkning utanför tätorterna. Detta motsvarar en procentuell ökning med omkring 5 %, vilket är något lägre än under åren 1941—45.

Då det gällt att beräkna den framtida befolkningsutvecklingen i tät- orterna, har först en framskrivning gjorts av befolkningen 1950 och därtill har sedan förts en viss antagen inflyttning. Befolkningens åldersfördelning 1950, varifrån en framskrivning kunnat göras, är ännu inte känd men har här beräknats på följande sätt. För 1940 och 1945 finns direkta uppgifter om åldersfördelningen. Genom att fram- skriva 1940 års befolkning till 1945 och genom att sedan jämföra resultaten med den observerade fördelningen 1945 har en åldersför-

delning av den inkorporerade och inflyttade befolkningen erhållits. För perioden 1946—50 har den inflyttade och inkorporerade befolkningen, beräknad på förut angivet sätt, antagits procentuellt fördela sig på olika åldersklasser på samma sätt som 1941—45. Vidare har under perioden födda barn schematiskt uppdelats i förhållande till antalet män i åldern 20—50 år i och utanför tätorter.

Uppskattningarna av befolkningsutvecklingen i tätorterna under 1950-talet bygger på följande förutsättningar och antaganden. Framskrivningarna avser befolkningen i de tätorter som fanns och den administrativa indelning som gällde 1950. Hela avflyttningen från jordbruket, som den beräknats i kap. III, antas komma tätorterna till godo. Icke jordbrukande befolkning utanför tätorterna skulle sålunda endast tillväxa genom naturlig folkökning. Ett sådant antagande står visserligen inte helt i konsekvens med förhållandena under 1940-talet, men de procentuella tillskott, som denna befolkning då erhöll genom "inflyttning", var så små, att man torde kunna bortse från dem.

Förfaringssättet vid beräkningarna har varit, att tätorternas befolkning 1950 framskrivits på vanligt sätt, varefter avflyttningstvinsterna från jordbruket adderats till befolkningen i ifrågavarande åldersklasser. Totala antalet födda barn i landet under 1950-talet har beräknats i annat sammanhang. Här har en proportionell uppdelning av barnen på tätorter och i övriga delar av riket gjorts utifrån fördelningen av män i åldrarna 20—50 år mellan dessa områden. Resultatet av dessa beräkningar redovisas i tab. 22 på nästa sida.

I överensstämmelse med beräkningarna för den totala befolkningen i riket har här även för tätortsbefolkningens del ett försök gjorts att bestämma det framtida antalet bestående äktenskap, barnantal per äktenskap osv. För år 1945 finns inga uppgifter om tätortsbefolkningens civilståndsfördelning, men en uppdelning har här gjorts med hjälp av civilståndsfördelningen i D-kommunerna, vilkas fördelning år 1940 visade stor överensstämmelse med tätorternas. Den ogifta befolkningen har sedan framskrivits med hänsyn till döds- och giftermålsrisk, varvid de överlevelsetal, som använts för totala befolkningen, utnyttjats. De till tätorterna inflyttade har uppdelats på civilstånd i enlighet med den fördelning, som i olika åldersklasser erhållits för den ursprungliga tätortsbefolkningen. Detta innebär kanhända att antalet ogifta bland de inflyttade något underskattas, men skillnaderna måste vara så små, att några förfinade kalkyler inte tjänar något till. Fördelningen mellan gifta och förut gifta har därefter gjorts i enlighet

Tab. 22. Folkmängden i tätorterna 1945—60
1 000-tal

Ålder	1945	1950	1955	1960	1945	1950	1955	1960
	Män				Kvinnor			
0—5	186,9	206	199	192	178,1	198	189	182
5—10	125,6	193,9	206	199	121,3	184,7	198	190
10—15	107,5	133,5	194,7	207	104,5	129,2	185,8	199
15—20	122,2	125,6	142,4	203,5	132,2	137,6	148,9	206,3
20—25	157,6	149,8	134,4	150,5	177,1	173,6	145,2	158,7
25—30	175,9	182,5	155,8	140,5	186,2	196,7	174,4	146,8
30—35	177,2	196,9	184,9	158,8	184,6	193,4	196,0	174,2
35—40	173,0	186,6	199,0	187,0	181,7	190,8	192,2	194,9
40—45	150,0	180,9	185,9	197,8	162,6	188,6	189,6	190,9
45—50	130,6	154,0	178,8	183,7	143,3	167,9	187,1	188,2
50—55	113,7	131,4	148,9	173,0	127,9	146,1	166,6	185,4
55—60	97,9	111,7	126,3	143,0	113,7	128,9	143,1	162,9
60—65	81,2	93,5	103,6	117,1	96,0	112,2	123,6	137,4
65—70	65,2	71,4	82,3	91,1	78,8	86,8	101,1	111,4
70—75	45,0	52,0	57,5	66,0	56,3	64,9	72,6	84,9
75—80	24,6	31,9	37,2	41,1	35,3	42,6	47,6	53,3
80—85	13,0	18,7	18,0	21,0	21,0	27,0	24,9	27,8
85—90	4,6	7,1	7,4	7,1	8,3	10,8	11,3	10,4
90— ω	1,1	2,0	2,0	2,0	2,0	3,1	3,3	3,4
Summa	1 953	2 230	2 364	2 481	2 111	2 382	2 500	2 608

med den procentuella fördelningen mellan dessa grupper 1945 — relationen gifta—förut gifta har under de senaste årtiondena visat stor konstans.

I och med att det totala antalet gifta i tätorterna beräknats, har även en ungefärlig siffra för antalet bestående äktenskap erhållits. Då det sedan gällt att fördela äktenskapen efter duration, kunde de tre lägsta femårsklasserna direkt beräknas utifrån använda giftermålsfrekvenser samt för hela riket använda överlevelsetal för äktenskap. I högre durationsklasser har antalet bestående äktenskap 1960 erhållits genom framskrivning från 1945. För gifta inflyttade — levnadsåldern förutsätts ju vara känd — har tiden för inträde i äktenskap bestämts med hjälp av giftermålsfrekvenserna i de olika åldersklasser, som vederbörande tillhört. Så kan exempelvis av 1 000 gifta män, som år 1960 var i åldern 30—35 år och som inflyttat till tätorterna 1956—60, en del ha gift sig under nämnda period, en del åren 1951—55 och en del 1946—50; giftermålens fördelning på dessa perioder bör ju vara den-

samma som relationen mellan giftermålsfrekvenserna för de årsklasser (20—25, 25—30, 30—35), till vilka ifrågavarande män hörde under de olika perioderna.

Antalet barn per äktenskap i olika durationsklasser har antagits vara detsamma som för hela landet, och så har även antagits vara fallet i fråga om äktenskapens fördelning efter antalet hemmavarande barn.

Resultaten av nämnda beräkningar redovisas i följande uppställning.

Äktenskapets varaktighet	Bestående äktenskap 1960 (1 000-tal)		Bestående äktenskap 1960 med angivet antal barn (1 000-tal)	
0—5 år	154		0 barn	364
5—10 år	155		1 barn	374
10—15 år	165		2 barn	223
15—20 år	186		3 barn	84
20—25 år	143		4 barn	33
25—∞ år	297		5 barn o. fler	22
Summa	1 100		Summa	1 100

Då det gäller att uppdelna befolkningen på olika bebyggelseområden, använder man i skilda sammanhang ofta andra indelningsgrunder än dem som här hittills använts. För t. ex. bostadspolitiska undersökningar anses sålunda befolkningens fördelning på å ena sidan städer plus D-kommuner och å andra sidan övriga kommuntyper många gånger vara en relevant indelning. Det kan kanske därför vara befogat att komplettera de tidigare tätortsberäkningarna med en uppskattning av befolkningsutvecklingen i städer och D-kommuner. (Som D-kommuner har här genomgående räknats de områden, som i 1945 års folkräkning klassificerats som D-kommuner samt de under perioden 1946—50 nybildade köpingar som inte 1945 var D-kommuner.) För nämnda områden finns uppgifter om den totala folkmängden år 1950 enligt 1951 års indelning.¹ Åldersfördelningen för detta år är dock inte känd, men har beräknats på samma sätt som i fråga om samtliga tätorter. Sålunda framskrevs 1945 års befolkning i städer och D-kommuner till 1950, och vidare beräknades antalet barn i åldern 0—5 år vid nämnda tidpunkt med ledning av uppgifter om antalet födda i städer och D-kommuner under perioden 1946—50. Skillnaden mellan totalsumman för

¹ I beräkningarna för samtliga tätorter har, som förut nämnts, i fråga om städer, köpingar och municipalsamhällen använts 1950 års indelning, vilken var den senaste indelning som fanns tillgänglig då de ursprungliga beräkningarna gjordes. En omräkning efter 1951 års indelning ansågs i detta fall onödig, då förändringen för samtliga tätorters del skulle bli ytterst liten.

Tab. 23. Folkmängden i städer och D-kommuner 1945—60
1 000-tal

Ålder	1945	1950	1955	1960	1945	1950	1955	1960
	Män				Kvinnor			
0—5	157,3	177	165	162	150,0	170	157	154
5—10	103,5	163,7	178	166	99,6	156,7	171	158
10—15	87,4	110,7	165,0	179	84,8	106,7	159	173
15—20	101,7	105,3	117,7	171,9	110,3	113,0	118,4	170,0
20—25	134,7	128,6	117,6	130,0	153,3	147,2	130,1	135,7
25—30	150,4	160,9	140,0	129,3	160,9	168,7	155,9	139,0
30—35	151,8	168,4	168,0	147,4	160,2	170,7	173,2	160,7
35—40	144,7	160,9	171,1	171,0	154,9	166,3	172,3	175,1
40—45	125,5	151,1	160,5	170,9	138,2	159,6	166,4	172,5
45—50	110,6	130,0	149,9	159,2	123,5	143,7	159,1	166,0
50—55	95,7	111,6	127,3	146,5	109,7	126,5	142,2	157,3
55—60	83,3	96,1	107,3	122,1	96,2	110,1	122,9	138,0
60—65	68,1	79,7	89,6	99,8	82,0	95,3	104,9	117,0
65—70	52,8	61,9	71,2	79,9	65,6	77,5	85,8	94,4
70—75	36,4	46,6	51,5	59,1	46,9	58,6	64,4	71,3
75—80	19,8	26,6	33,5	37,0	29,4	36,0	43,5	47,8
80—85	10,5	11,3	15,0	19,0	17,4	17,7	21,2	25,6
85—90	3,7	4,2	4,5	6,0	6,8	7,6	7,5	9,0
90— ∞	0,9	1,1	1,2	1,3	1,6	1,9	2,2	2,3
Summa	1 639	1 896	2 034	2 157	1 791	2 034	2 156	2 267

den framskrivna och den faktiskt observerade folkmängden 1950, vilken utgör det tillskott som erhållits genom inflyttning och inkorporeering, fördelades på olika femårsklasser med hjälp av den beräknade fördelningen under åren 1941—45.

Uppskattningarna av befolkningsutvecklingen i städer och D-kommuner under 1950-talet, tab. 23, bygger på följande förutsättningar och antaganden. Framskrivningarna avser befolkningen i de områden, som fanns enligt 1951 års administrativa indelning. Beträffande inflyttningen till städer och D-kommuner har antagits att denna under 1950-talet kommer att uppgå till ung. 25 000 per år. I jämförelse med förhållandena under perioden 1946—50 innebär detta, att den genomsnittliga årliga inflyttningen kommer att vara mer än 5 000 lägre än tidigare. I förhållande till den inflyttning, som tidigare förutsetts komma att ske till samtliga tätorter, innebär å andra sidan den här antagna siffran, att städer och D-kommuner ensamma får ett tillskott,

som är större än inflyttningen till samtliga tätorter. För tätorter utom städer och D-kommuner skulle sålunda en viss nettoavflyttning inträda, vilken dock skulle uppvägas genom en naturlig folkökning.

Fördelningen av de inflyttande på kön och ålder har i stora drag följt den fördelning, som förutsatts gälla i fråga om avflyttningen från jordbruket. Då det är möjligt, att den nämnda avflyttningen starkare koncentrerar sig till lägre åldersgrupper än vad som är fallet beträffande inflyttningen till städer och D-kommuner, har vissa smärre justeringar gjorts av de ursprungliga fördelningssiffrorna för avflyttningen från jordbruket.

Av det totala antalet födda barn i riket, som beräknats i ett tidigare sammanhang, har en så stor del antagits falla på städer och D-kommuner, som svarar mot dessas andel av det totala antalet män i åldrarna 20—50 år.

BILAGA

Uppskattning av giftermåls- och utflyttningsintensiteten hos jordbruksbefolkningen¹

För att fastställa vilket civilstånd de från jordbruket utflyttade tillhört har i första hand giftermålsfrekvensen måst bestämmas. I befolkningsrörelsen finns sedan 1942 en uppdelning av de vigda männen efter yrkesgrupper, och därifrån har antalet män inom jordbruksbefolkningen som ingått äktenskap under åren 1942—45 erhållits. För år 1941 föreligger emellertid inga sådana uppgifter och därför har ingångna äktenskap under detta år uppskattats till ett antal som utgör ett genomsnitt för de övriga fyra åren. Därefter har en beräkning gjorts av hur många av männen i de olika åldersgrupperna som gift sig före och efter sin födelsedag. Tillvägagångssättet har därvid varit att från Befolkningsrörelsens uppgifter för hela riket en bestämning gjorts av relationen mellan antalet män, som före sin födelsedag och dem som efter denna inträtt i äktenskap. Samma relativtal har sedan använts i fråga om de gifta männen inom jordbruksbefolkningen. Något försök att eliminera det fel som följer av att relationen mellan stads- och jordbruksbefolkningens giftermålsfrekvens inte är densamma i olika åldersgrupper, har inte här gjorts. Resultatet av beräkningarna framgår av följande tablå.

De siffror som förenats genom en klammer är hela antalet ogifta män som vid 1940 års utgång befann sig i en viss åldersgrupp och som under perioden 1941—45 ingått äktenskap. Giftermålsfrekvensen har beräknats genom att dividera dessa summor med hela antalet ogifta män i motsvarande åldersgrupp vid 1940 års slut. Med kännedom om dessa frekvenstal har sedan en bestämning av de utflyttandes civilstånd skett enligt följande teoretiska schema.

Låt oss i en tidpunkt, säg $t = 0$, betrakta den ogifta befolkningen inom ett givet område. Utträde ur denna population kan ske genom dödsfall, giftermål eller utflyttning. Vår population antas omfatta per-

¹ Det teoretiska schemat för följande beräkningar har utformats av aktuarien vid institutet fil. lic. Ragnar Bentzel.

Män, första gången gifta under åren 1941—45.

(gifta före (u) och efter (ö) sin födelsedag)

			Giftermålsfrekvens
15—20	u	38	0,0457
	ö	225	
20—25	u	4432	0,2110
	ö	7292	
25—30	u	10576	0,2662
	ö	8724	
30—35	u	6749	0,2291
	ö	5113	
35—40	u	3549	0,1648
	ö	2721	
40—45	u	1777	0,1107
	ö	1413	
45—50	u	821	0,0457
	ö	680	

soner som alla har samma ålder. För *varje enskild individ* antas — under den tidsperiod vi behandlar — sannolikheterna att avlida, gifta sig eller utflytta vara konstanta och proportionella med tidsperiodens längd. Sannolikheterna att inom ett litet tidsintervall, säg dt , avlida, gifta sig eller flytta ut betecknar vi med qdt , gdt resp. udt .

Låt $F(t)$ beteckna andelen levande, ogifta och icke utflyttade individer av vår ursprungliga population i tidpunkten t . Vi har då givetvis $F(0) = 1$. Andelen individer som är utsatta för "risk" att dö, gifta sig eller flytta ut i tidsperioden $(t; t + dt)$ är då $F(t)$. Vi antar att ingen inflyttning äger rum. Totalandelen döda, gifta och utflyttade inom populationen under en tidsperiod $(0: T)$ blir då

$$\int_0^T F(t)qdt \quad \int_0^T F(t)gdt \quad \text{resp.} \quad \int_0^T F(t)udt$$

Derivatan med avseende på T ger

$$\frac{-dF(T)}{dT} = q F(T) + g F(T) + u F(T) = (q + u + g)F(T)$$

varur erhålles

$$F(T) = e^{-(q+g+u)T}$$

Om vi nu känner värdena på intensitetskonstanterna g , q och u , kan vi lätt beräkna de andelar av den ursprungliga populationen, som utgöres av följande delpopulationer

1. De, som kvarstår i populationen
2. De, som har utträtt ur populationen genom dödsfall
3. De, som har utträtt ur populationen genom giftermål
4. De, som har utträtt ur populationen genom utflyttning

Det är av intresse för oss att uppdelat kategori 3) ovan i följande fyra grupper

- 3 a) De som icke flyttat ut och ej heller dött
- 3 b) De som icke flyttat ut men dött
- 3 c) De som har flyttat ut och ej dött
- 3 d) De som har flyttat ut och sedan dött

Beteckna dessa olika delpopulationer med $P_1, P_2, P_3, P_4, P_{3a}, P_{3b}, P_{3c}$ och P_{3d} .

Vi får då följande ekvationer

$$P_1 = e^{-(q+g+u)T}$$

$$P_2 = \int_0^T e^{-(q+g+u)z} q dz = \frac{q}{q+u+g} (1 - e^{-(q+u+g)T})$$

$$P_3 = \int_0^T e^{-(q+g+u)z} g dz = \frac{g}{q+u+g} (1 - e^{-(q+u+g)T})$$

$$P_4 = \int_0^T e^{-(q+g+u)z} u dz = \frac{u}{q+u+g} (1 - e^{-(q+u+g)T})$$

Vi har vidare

$$P_{3a} = e^{-(q+u)T} \int_0^T e^{-gz} g dz = e^{-(q+u)T} (1 - e^{-gT})$$

$$P_{3b} = \int_0^1 e^{-(q+u)z} q \int_0^z e^{-gx} g dx dz = \frac{q}{u+q} (1 - e^{-(u+q)T}) - \frac{q}{u+q+g} (1 - e^{-(q+u+g)T})$$

$$P_{3c} = e^{-qT} \int_0^1 e^{-uz} u \int_0^z e^{-gx} g dx dz = e^{-qT} (1 - e^{-uT} - \frac{u}{u+g} (1 - e^{-(u+g)T}))$$

$$P_{3d} = \int_0^1 e^{-qz} q \int_0^z e^{-ux} u dx \int_0^x e^{-gy} g dy dx dz = 1 - e^{qT} - \frac{q}{q+u}$$

$$(1 - e^{-(q+u)T}) - \frac{u}{u+g} (1 - e^{-qT}) + \frac{qu(1 - e^{-(q+g+u)T})}{(g+u)(q+u+g)}$$

I vårt aktuella fall står vi inför följande problem:

Vi känner den ogifta jordbruksbefolkningen år 1940 uppdelad på 5-årsklasser, säg $J_{15-20}^{(40)}$, $J_{20-25}^{(40)}$ etc. Vi känner vidare samma population år 1945, säg $J_{20-25}^{(45)}$, $J_{25-30}^{(45)}$ etc., samt antal giftermål — både under- och övermassor — inom jordbruksbefolkningens 5-årsklasser under tiden 1941—45. Vi känner däremot ej in- och utflyttningen och ej heller dödligheten. Vi önskar nu uppskatta hur de ursprungliga delpopulationerna $J_{15-20}^{(40)}$, $J_{20-25}^{(40)}$ etc. år 1945 fördelar sig på de ovan angivna alternativen 1—4.

För lösandet av detta problem använder vi oss av ovan angivna teoretiska schema. Låt oss då se hur de förutsättningar vi där gjort ter sig i vår tillämpning. Vi tilldelade där alla personer i en given ålder samma sannolikheter — konstanta under den betraktade tidsperioden — att dö, gifta sig och utflytta under ett kort tidsintervall. Vid vår tillämpning betyder detta, att vi tilldelar varje individ i var och en av delpopulationerna $J_{15-20}^{(40)}$, $J_{20-25}^{(40)}$ etc. samma sannolikheter — konstanta under en 5-årsperiod — att under en viss tidsperiod dö, gifta sig och utflytta. Att dessa sannolikheter är konstanta under en 5-årsperiod innebär givetvis, dels att sannolikheterna inom varje femårsintervall är oberoende av åldern, dels att sannolikheterna att gifta sig och utflytta är oberoende av om individen i fråga tidigare har utflyttat resp. gift sig. Vidare innebär våra förutsättningar att under ett 5-årsintervall ingen individ flyttar eller gifter sig mer än en gång.

Detta förfarande synes sakligt kunna kritiseras främst av två anledningar, nämligen därför att vi

a) icke låtit intensiteterna g , q och u variera med åldern även inom varje 5-årspopulation,

b) låtit intensiteterna g och u , vara oberoende av utflyttning resp. giftermål.

Denna i och för sig berättigade kritik kan emellertid bemötas med det argumentet, att vi inte gör anspråk på att göra mer än relativt grova approximationer, samt att det vore helt omöjligt att över huvud taget nå något resultat, om vi måste eliminera invändningarna a) och b).

När vi accepterat det teoretiska schemat ovan för vårt empiriska problem, blir vår första åtgärd att försöka uppskatta intensitetskon-

stanterna g , q och u . Vi kan då genom att i formlerna för P_1 och P_3 sätta $T = 1$ få följande ekvationer för bestämning av intensiteterna för låt oss säga populationen $J_{15-20}^{(40)}$.

$$P_1 = e^{-(q+g+u)T} = \frac{J_{20-25}^{(45)}}{J_{15-20}^{(40)}}$$

$$P_3 = \frac{g}{q+g+u}(1 - e^{-(q+g+u)}) = \frac{G_{15-20}^{(\emptyset)} + G_{20-25}^{(u)}}{J_{15-20}^{(40)}}$$

där $G^{(\emptyset)}$ och $G^{(u)}$ betecknar övermassan resp. undermassan av giftermål inom ifrågavarande åldersgrupp. Låt oss beteckna de kända högra leden i dessa båda ekvationer med A resp. B.

Dessa två ekvationer är ej tillräckliga för att bestämma både q , g och u . Vi behöver ännu en informationskälla. Vi väljer då, att anse q vara lika stor som dödlighetsintensiteten för hela landets befolkning i motsvarande åldersår, säg Q . Det fel vi härigenom begår måste vara av mycket liten storleksordning.

Lösningen av ekvationerna ger

$$g = \frac{B \log A}{A-1}$$

$$u = -\log A - g - Q$$

När vi beräknat värdena på g och u kan vi sedan genom att i formlerna för $P_1 \dots P_4$ samt $P_{3a} \dots P_{3d}$ ovan insätta dessa värden och får då omedelbart numeriska uttryck för $P_1 \dots P_4$ samt $P_{3a} \dots P_{3d}$, vilka för de olika åldersgrupperna redovisas i följande tablå.

	15—20	20—25	25—30	30—35	35—40	40—45
P_1	68 184	43 690	30 750	24 697	19 415	16 237
P_2	1 132	897	564	431	404	422
P_3	4 657	17 868	15 473	8 662	4 498	2 234
P_{3a}	3 888	14 611	13 320	7 994	4 159	2 126
P_{3b}	30	128	102	62	40	26
P_{3c}	736	3 113	2 041	568	289	81
P_{3d}	3	16	10	38	10	1
P_4	28 025	22 217	11 341	4 026	2 982	1 306

Summary

Population Trends and the Supply of Labor

This investigation is one of a series of studies of long-range problems in the Swedish economy—"Major Trends in the Swedish Economy." It aims to illuminate the probable future manpower resources and the changes in the distribution of manpower between different branches of the economy that are likely to occur during the 1950's.

The first part of *Chapter I* shows how the manpower problem was perceived in Sweden during different periods. The differences of perception can be seen especially in analysing the significance of the general population development in the economic course of events. Much attention is given to the question whether the maintenance of full employment and the achievement of a rapid rate of economic and industrial progress is facilitated when the population development is progressive rather than when it is stagnant or regressive. It is concluded that this question cannot be answered generally. A certain type of population development may have quite different direct effects on employment or welfare depending on the availability of capital and the state of technology, to mention only one example. Furthermore, changes in population may induce changes in such key factors as the direction and strength of collective and private demands for increased consumption, the structure of industry and the rate of technological change.

This conclusion implies that the forecast of population developments during the 1950's which is made in this study should

be combined with an analysis of how the development of product demand can influence the demand for manpower in different branches of the economy and to what degree possible changes in production methods, imply changes in the composition and local distribution of this demand. At the same time one must consider the probable development of manpower supply, and especially the occupational and geographical mobility of the labor force, and the labor-force participation rates among women. Since, however, few of the data required for an intensive investigation of this kind are available, the study is limited to the larger and more general features in the development. Data collected in the censuses of 1930, 1940, and 1945 provide the foundation of this study. In order to illuminate the manpower situation in agriculture, some data were collected in a special sampling study.

Chapter II deals with the developments of the total population. The demographic conditions in Sweden have undergone strong and rapid changes during recent decades, mostly because of variations in the birth rate. There was a marked decrease in the number of children born during most of the inter-war period, especially the latter part. Partly this was the result of couples having fewer children, but it also was influenced by a decrease in the marriage frequency. In the beginning of the 1940's a remarkable reversal occurred. The number of children per couple did not increase appreciably, but the number of marriages rose rapidly, and consequently the number of births increased sharply.

Since the number of deaths showed no significant change during this period, the variations in the birth rate are reflected in the movements of total population. Thus, total population grew rather slowly during the 1930's (about $\frac{1}{2}$ percent per year), while the rate of increase during the following decade was noticeably larger (about one percent per year). Also, immigration contributed to the strong increase in population during the 1940's,

especially in the latter half of the decade. As shown in Diagram 1, Chapter II (page 23), the slump in the birth rate that occurred between the wars is revealed in the number of people that are now in the working ages (15—65). The growth within this part of the total population was, thus, about $\frac{1}{2}$ percent per year during the 1940's, while during the preceding decade it had been about one percent per year.

Also, in the near future, the growth of population in the working ages will increase rather little, according to the population forecast which is presented in Chapter II (page 30).

The population trends which characterized the 1940's will prevail during the major part of the 1950's according to the population analysis made in this investigation. The calculations are based on the observed death rate during the years 1940—45, projected into the future on the assumption that it will decrease at the same rate as it did during the 1930's. The result of this analysis, shown in Table 1, indicates that the number of people in productive ages will be largely unchanged until sometime between 1955 and 1960, when a rather distinct increase will occur. This increase can be expected to continue during the 1960's. During the same period the age composition will change considerably. Thus the population in the ages 50—65 will increase appreciably in total number and its share of the population aged 15—65 will rise from approximately 22 % in 1945 to more than 28 % in 1970. The corresponding relative decrease in the remaining population of working age will occur at first in the 15—30 year age group, while the middle-aged group will hold its relative position. Beginning with the latter part of the 1950's, however, the age group 30—50 will become less important, when the small population group born during the 1920's and 1930's begin to reach middle age. Their share of the total population in productive ages can thus be expected to fall from 45 % in 1955 to about 35 % in 1970.

When there is no increase in the total population of working

age, a large redistribution of labor between the various sectors of an economy is likely to require a high degree of inter-sector mobility. Since comparatively little population increase can be expected up to 1960, *Chapter III* has been devoted to an analysis of the past tendencies and future opportunities of manpower redistribution.

The re-allocation of population among economic sectors has consisted in the past mainly of a strong increase in manufacturing and service industries and a gradual decrease in agriculture. The movement away from agriculture has mainly involved the younger, unmarried population; furthermore almost all those leaving the farms have been employees and family members, while the farm-owner employer group has generally remained in agriculture. This pattern was also found in the population movements which occurred during the period 1941—45.

The exodus from the farms was greater during the 1940's than ever before. The net decrease in agricultural population was approximately 130,000 during the first half of the 1940's—the figures are probably about the same for the latter half—while the corresponding decrease during the 1930's was only about 80,000. In spite of a lower natural increase in population during the 1940's, manufacturing and service industries increased their population in the 15—65 age group at approximately the same rate as during previous decades, due to increased migration from agriculture. From 1941 to 1945 the population aged 15—65 rose by about 250,000 in non-agricultural occupations; agriculture's net loss accounted for about half of that increase. During the 1930's about 15 % of the increase in the manufacturing labor force came from agriculture.

Net migration from agriculture to other sectors can be expected to be less extensive during the 1950's.

Chapter IV shows that the demand for labor on farms will decrease considerably since the demand for farm products will

probably increase relatively little and since improvement of farming techniques will reduce unit labor requirements. Migration from agriculture will, however, not be as large as previously since the structure of Swedish agriculture, with a very large number of small farms, will retard further rationalization of farm production. Various steps have been taken or planned in order to achieve higher efficiency such as combination or abandonment of smaller farms, but may be expected to give only small results during the present decade.

Furthermore, the number of younger unmarried family members and of farm employees—who earlier dominated migration from agriculture—are now so diminished that comparatively little reduction of these categories can be expected. Finally, the existence of significant psychological and economic inertia makes it rather unlikely that there will be a strongly increased migration of older employers.

Thus, yearly migration from agriculture during the 1950's will probably decrease by about one third in comparison with the 1940's. This implies that approximately 40,000 men and 45,000 women would leave agriculture during each five-year period of the present decade. In combination with the natural population increase migration would cause the productive population in the non-agricultural sectors of the economy to increase by about 60,000 men and 40,000 women in the first half of the 1950's (see tables 12 and 14). For the second half of the decade the increases will be about 118,000 and 90,000, respectively (see tables 12 and 14).

In *Chapter V* possible changes in labor force participation, which may affect the future supply of labor, are taken into consideration. Among men, labor force participation in various age groups has shown great constancy during the last thirty years and there is no reason to assume that any marked changes in this respect will occur in the future except in the lowest and

highest age groups. Increased schooling has resulted in a smaller labor-force participation in the ages 15—20 and to a certain extent in the age group 20—25. It is probable that this tendency will continue during the 1950's. Similarly, the observed decrease among those over 65 will probably continue during the 1950's due to improvement and extension of old age pensions.

Among women labor-force participation depends considerably on marital status. Thus, participation is significantly lower among married than among unmarried women. This means that a shift in the proportion of married and unmarried women can cause substantial changes in the supply of female labor; such a situation existed during the 1940's when an increased marriage frequency led to a smaller labor supply despite the fact that labor force participation rose for both married and unmarried women. It is expected that the share of unmarried women in the ages 15—65 will decrease until the latter part of the 1950's. This results in a smaller female labor supply despite a probable increase in the willingness of married women to work.

Considering the trends which have been mentioned above, it is probable that the male labor supply in the non-agricultural sectors would increase by nearly 50,000 from 1950 to 1955 and by approximately 80,000 from 1955 to 1960. The female labor supply can be expected to decrease by about 10,000 during the first half of the 1950's but then to increase by about 50,000 up to 1960.

No attempt has been made in this study to estimate how the expected increase of labor supply will be divided between manufacturing and mining and various service industries. A review of product demand and technological conditions in the service industries and in manufacturing and mining indicates, however, that the demand for labor will increase more in the former industries than in the latter. It is likely, also, that the increase of employment in these sectors will mainly involve female employees. One of the reasons for this conclusion is that the service industries may, in terms of wages, find it difficult to compete with manu-

facturers for male employees but they can successfully compete for female employees.

Finally, there is a section containing estimates of the future development of certain population characteristics that may have significant effects on the development of demand for durable and non-durable consumers' goods and services.

List of Tables and Diagrams

- p. 21. Total Population and Population Aged 15—65 (000 omitted). According to Sex, 1930, 1940, and 1945
(Män = Men; Kvinnor = Women; ökning per år = Annual Increase)
- p. 22. Changes in Age Distribution since 1930
- p. 23. Diagram 1. Population Changes, 1915—50, in Absolute Numbers
(Födda = Births; Döda = Deaths; Födelseöverskott = Excess of Births over Deaths; Befolkningsökning i åldern 15—65 år = Population Increase Aged 15—65; Genom immigration = due to Immigration)
- p. 26. Annual Number of Deaths per 1 000 Inhabitants, by Age 1931—45
- p. 27. Annual Number of Women Entering Marriage for the First Time, per 1000 Unmarried Women, by Age, 1931—46
- p. 30. Table 1. Total Population (000 omitted) by Age and Sex
(Immigrationsöverskott = Immigration Surplus)
- p. 35. Table 2. Net Increase of Population (000 omitted) within Different Sectors of the Economy, 1941—45, by Sex and Age
(Jordbruk = Agriculture; Industri och hantverk = Manufacturing and Handicrafts; Övriga näringar = Other Sectors)
- p. 37. Table 3. Natural Increase of Population (000 omitted) within Different Sectors of the Economy, 1941—45, by Sex and Age

- p. 38. Table 4. Net Population Shifts (000 omitted) between Different Sectors of the Economy, 1941—45, by Sex and Age
- p. 43. Analysis of Increase in Non-Agricultural Population Aged 15—65, 1946—50
(Naturlig folkökning = Natural Population Increase; Nettoinflyttning = Net Immigration; Jordbrukets nettominskning = Net Decrease in Agricultural Population; Summa = Total Increase in Non-Agricultural Population)
- p. 44. Agricultural Labor Force, by Sex and Age
- p. 48. Number of Tractors and Combines, 1940, 1945, and 1950
- p. 52. Percentage Distribution of Male Agricultural Labor Force, by Age and Category
(Ägare el. brukare = Owners and Tenant Farmers; Fam.-medlemmar = Family Members; Fast anställda = Permanently Employed; Samtl. kategorier = All Categories)
- p. 53. Percent of Farm Owners or Tenant Farmers under 50 Years of Age, by Size of Farm (ha = 2.5 acres)
- p. 58. Table 5. Number of Days Worked by Male Agricultural Labor Force, by Category and Farm Size
(Storleksklass = Farm Size; Procentuella andelen män som arbetat på egendomen = Percent of Men Who Worked on Farm; Mer än ... dagar = More than ... Days)
- p. 60. Percent of Agricultural Labor Force Working outside the Farm Part of the Year, Classified by Size of Farm
- p. 61. Table 6. Total Work Input, in Thousands of Man—Years, of Male Agricultural Labor Force (except Seasonal Workers), by Size of Farm and Type of Work
(Arbete på egendomen = Work on Principal Farm; Arbete utfört åt andra = Work off Principal Farm; Jordbruk = Agriculture; Skog = Forest Work; Övrigt = Other Types of Work)
- p. 65. Distribution of Permanent Female Agricultural Labor Force by Relative Extent of Household Work and by Category

(Yrkesställning = Category; Ägare och hustrur = Owners and Wives; Familjemedlemmar = Family Members; Fast anställda = Permanently Employed; Samtliga kategorier = All Categories; Inget hushållsarbete = No Domestic Work; Hushållsarbetets andel av totala arbetsinsatsen utgör = Percentage of Persons for Whom Domestic Work Accounts for the Following Percentage; Absoluta antalet arbetande = Total Labor Force)

- p. 82. Table 7. Estimate and Forecast of Agricultural Population (000 omitted), by Sex and Age
(Nettoflyttning = Net Migration)
- p. 85. Table 8. Estimate and Forecast of Male Agricultural Labor Force (000 omitted), by Age
- p. 88. Estimate and Forecast of Agricultural Population Aged 15—65 and of Net Migration from Agriculture (000 omitted), by Sex
- p. 96. Table 9. Labor Force Participation Rates of Men outside Agriculture, by Age
- p. 97. Table 10. Labor Force Participation Rates of Women outside Agriculture, by Age and Marital Status
(Giftna = Married; Ogiftna = Single; Förut giftna = Previously Married)
- p. 99. Labor Force Participation Rates of Women outside Agriculture, by Age and Type of Community
(Städer = Cities; Landsbygd = Other Areas)
- p. 100. Diagram 2. Labor Force Participation Rates of Married Women in 1945, by Age and Geographical Area
- p. 101. Table 11. Size of Non-Agricultural Female Labor Force by Sector in Various Geographical Areas, per 100 of Area Labor Force
(Industri = Manufacturing and Handicrafts; Samfärdsel = Transport and Communications; Handel = Distribution; Allmän tjänst = Public Service; Husligt arbete = Domestic Work; Förvaltningspersonalens andel (samtliga grupper) = Percentage of Clerical, Technical, and Administrative Personnel (All Industries))

- p. 109. Table 12. Total Female Non-Agricultural Population (000 omitted), by Age and Marital Status
(Ogifta = Single; Gifta = Married; Förut gifta = Previously Married)
- p. 110. Table 13. Total Female Non-Agricultural Labor Force (000 omitted), by Age and Marital Status
- p. 111. Table 14. Total Male Non-Agricultural Population and Labor Force (000 omitted), by Age
(Totalt = Population; Yrkesverksamma = Labor Force)
- p. 124. Table 15. Non-Agricultural Labor Force in 1930, 1940, and 1945, Classified by Sector and Sex
- p. 131. Table 16. Population in Administrative Districts, (000 omitted), 1940 and 1950
(Städer = Cities; Köpingar = "Boroughs"; Municipalsamhällen = "Municipalities"; D-kommuner = Districts with at least 75 per cent living in urban agglomerations and less than 50 per cent employed in agriculture; C-kommuner = Districts with less than 50 per cent employed in agriculture; B-kommuner = Districts with 50—75 per cent employed in agriculture; A-kommuner = over 75 per cent employed in agriculture; Administrativa områden = Administrative Districts; Enl. då gällande indelning = According to 1940 Classification; Enl. indelning 1950 = According to 1950 Classification; Förändring = Change)
- p. 132. Population Increase between 1940 and 1949, by Size of City
(Storleksgrupp enl. folkmängden 1949 = Size Group According to 1949 Population; Befolkning = Population; Relativ ökning = Relative Increase)
- p. 134. Labor Force Composition, by Employment Status in 1930, 1940, and 1945
(Företagare = Self-employed and Company Officers; Förvaltningspersonal = Other Salaried Personnel; Arbetare = Wage Earners)
- p. 137. Table 17. Total Non-Agricultural Labor Force, Classified by Employment Status, Economic Sector, and Sex

(Industri och hantverk = Manufacturing and Handicrafts; Samfärdsel = Transport and Communications; Handel = Distribution; Allm. förvaltn.-tjänst = Public Service; Företagare = Self-employed and Company Officers; Förvaltningspersonal = Other Salaried Personnel; Arbetarpersonal = Wage Earners)

p. 138. Growth between 1938 and 1948 of Selected Employment Categories

(Teknisk personal = Technical Personnel; Ingenjörer i chefsställning = Chief Engineers, Men; Andra ingenjörer = Other Engineers, Men; Ritare, kopister, textare = Draftsmen, Copyists, Writers, Men; Arbetsbefäl = Foremen; Kontorspersonal = Office Personnel, Men, Office Personnel, Women)

p. 157. Forecast Growth in Labor Force, Aged 15—65, in Manufacturing and Handicrafts and in Other Non-Agricultural Sectors, by Sex

p. 161. Expected Total Number of Marriages and Expected Number of Re-marriages

p. 162. Expected Number of Marriages in Effect after Selected Number of Years, per 1000 Marriages

p. 163. Table 18. Number of Marriages in Effect, 1945—60, According to Year of Marriage (000 omitted)

(Tid för äktenskapets ingående = Year of Marriage; Ingångna äktenskap = Number of New Marriages; Beräknat antal bestående äktenskap = Estimated Number of Marriages in Effect 1945—60)

p. 164. Relation between Length of Marriage, Fertility Rate in 1941—45, and Average Number of Children per Marriage in 1945

p. 165. Table 19. Number of Children in Undissolved Marriages, Classified by Age of Child and Length of Marriage (000 omitted)

(Äktenskapets varaktighet = Length of Marriage; Födda = Births)

- p. 166. Table 20. Number of Marriages in Effect in 1960, Classified by Length of Marriage and Number of Children still at Home
- p. 166. Table 21. Total Population (000 omitted), Classified by Age and Sex, 1945—60
- p. 168. Increase in Urban Population, 1941—45
 (Naturlig folkökning = Natural Population Increase; Inkorporering från egentlig landsbygd = Incorporation of Rural Areas; Nya tätorter = Population of Centers Which Passed the 200-Inhabitant Limit during the Period; Inflyttning och immigration = Net Migration and Immigration; Tätorternas totala tillväxt = Total Growth of Urban Population)
- p. 169. Population in Urban Communities, 1945 and 1950 (000 omitted). Middle Column Shows 1945 Population Distributed According to 1950 Administrative Classification
 (Städer = Cities; Köpingar = "Boroughs"; Municipalsamhällen = "Municipalities")
- p. 170. Estimated Increase in Urban Population, 1946—50
 (for translation see table p. 168)
- p. 172. Table 22. Expected Population in Urban Areas 1945—60, (000 omitted), by Age and Sex
- p. 173. Expected Number of Married Couples According to Length of Marriage and Number of Children, (000 omitted), in 1960
- p. 174. Table 23. Expected Population in Cities and Rural Communities Type D, 1945—60, by Age and Sex, (000 omitted), (Type D see page 131)